18816

891.99
U - 41

493
891.99
Ս-41

ԼԵՐԱՆ ՈԳԻՆ

ՀԱՅ ԵՐԻՏԱՍԱՐԴԻ ՄԸ ԱՐԿԱԾՆԵՐԸ ՄԵԾ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ԸՆԹԱՑՔԻՆ

Գրեց՝ ՍԵԻ—ՈՍՏ

ՏՊԱՐԱՆ «ԱԶԴԱԿ»
Պէյրութ 1937

18816

30 JUL 2013

37417 ան.

54457

ՊԵՏԱԿԱՆ ԳՐԱԴԱՐԱՆ
Гос. Библиотека

(21198-60
+

2427-2002

ԼԵՐԱՆ ՈԳԻՆ

ՀԱՅ ԵՐԻՏԱՍԱՐԴԻ ՄԸ ԱՐԿԱԾՆԵՐԸ ՄԵԾ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ԸՆԹԱՑՔԻՆ

ԵԼԵԿՏՐԱԿԱՆԱՑԱԾ ՄԹՆՈԼՈՐՏ

1915 *Օգոստոս ամիսն էր։*

Թրքօ—Ռուս պատերազմը իր ծայրայեղ կատաղութեան հասած էր։ Երկու կողմերու մեծ յաղթանակները պատերազմի վախճանի մասին ոեւէ կանխագուշակութիւն ընել թոյլ չէին տար։

Օրը օրին եւրոպական միւս ճակատներուն վրայ ալ յաղթանակի նժարները, տեւական ելեւէջ մը ցոյց կուտային։

Ինչ որ սակայն խրախուսիչ էր, այն հերոսական պայքարն էր զոր սկսած էր Հայ ժողովուրդը, իր դարաւոր թշնամիին դէմ։

Աշխարհի բոլոր ծայրերէն հայորդիներ վազեր էին Կովկաս, մտնելու կամաւորական բանակներուն մէջ, սլանալու համար դէպի հայրենիք, որ սրտատրոփ կը սպասէր իր որդիներուն գալուստին, թօթափելու համար միանգամ ընդ միշտ անարգ լուծը։

Արարատէն մինչեւ Տաւրոս Հայ ժողովուրդը պա-

տէն վար էր առեր իր հրացանը, իր օճախին շուրջ սաւառնող անգղերը վտարելու համար։

Բայց միւս կողմէ ահռելի լուրեր կը շրջէին բերնէ բերան։

Հայաստանի և Կիլիկիոյ մէջ հայկական այն շրջանները, որոնք չէին կրցեր ատենին բարձրանալ պատնէշին վրայ, հետզհետէ բնաջնջուելու վտանգին մէջն էին։ Կանխապէս պատրաստուած ծրագրով մը Իթթիհատը սկսած էր իր ծրագիրը ի գործ դնել։

Սակայն ինչպէս ըսի, այդ բոլորին մէջ լուսատու և կենսատու արեւի մը պէս կը փայլէր կամաւորական շարժումը և Վանի, Զէյթունի ինքնապաշտպանութեան պատմութիւնները, որոնք բերնէ բերան կ'ըլլային մէյ մէկ հսկայապատում և կ'ելեքտրականացնէին հեռաւոր գաղութները որոնցմէ մէկն էր նաև Պուլկարահայ գաղութը, ուրկէ կ'սկսի մեր պատմութեան թելը։

* * *

Ժամը վեցն է։

Պուլկարիոյ Ռուսճուք քաղաքի հայկական թաղը — Ուն Մէյտանին — անսովոր ոգեւորութիւն մը ունի այդ օրը։

Կողմնակի փողոցներէն խումբ խումբ Հայեր եւ Հայուհիներ, ուրախ զուարթ դէպի պողոտան կու գան, և կ'երթան դէպի մօտակայ բլուրը, որ հաւաքավայրն է քաղաքացիներուն։

Սրճարանները լեփ լեցուն են։ Գործաւոր ու արհեստաւոր օրուան յոգնութիւններէն յետոյ եկած են մէյմէկ գաւաթ սուրճի կամ օղիի առջեւ մեկնաբանել օրուան լուրերը։

Խումբերը և նստողները զուարթ են։ Փոշիի ամպ մը քաղաքին վրայ կը ծանրանայ։

Կայարանին մօտակայ փողոցներէն չորս երիտա-

սարդներու խումբ մը կը յառաջանայ թեւ թեւի, զուարթ միաժամանակ երգելով․

Հայ գիւղացին դարուց ի վեր զէնք սուր չէր տեսեր,
Դաշտը թողուց, սուր հրացան բահի տեղ առաւ։

Երգող խումբին առեւէն կը յառաջանար 19 տարեկան երիտասարդ մը, առանձինն. լուրջ և ակնարկը չորս կողմ կը պտտցնէր, կարծես բան մը կը փնտռէր։ Թէեւ հագուած էր իր ընկերներուն պէս, բայց իր արտայայտութենէն և վարմունքէն բան մը կ'արտաթորէր որ համակրական մթնոլորտ մը կը ստեղծէր իր շուրջը։

Յայտնի էր թէ այդ երիտասարդը կորովի և վեհանձն նկարագրի տէր էր։

Երբ կայարանին կը մօտենային, յանկարծ մեծ աղմուկ մը լսուեցաւ, կայարանին կողմէ

Սօֆիայի երեկոյեան կառախումբը հասած էր եւ բազմաթիւ ստահակներ կայարանէն կը խուժէին քաղաք պարզած օրուան լրագիրներ։ Միեւնոյն ժամանակ տեղական հայ թերթեր լոյս տեսած էին և այդ բոլոր աղաղակները իրար կը խառնուէին.

— Վերջին լուրե՛ր, վերջին լուրե՛ր, Ռուս—Թըրքական պատերա՛զմը...

— Ռուսերու մեծ յաղթանակը կարդացէ՛ք այսօրուան թերթերուն մէջ, Թրքական կորուստնե՛ր, Անդրանիկի բանակին յաղթանակնե՛րը...

— Հայ կինե՛ր ալ կը կռուին, նոր մանրամասնութիւններ Վանի ապստամբութեան մասին...

— Պալճանեան Մամո՛ւլ, Մշա՛կ, Հորիզո՛ն, կարդացէք վերջին լուրերը։

— Զէյթուն ապստամբա՛ծ։

Անցորդները կանգ կ'առնէին, իրարու ձեռքէ կը

խլէին, կը կարդային պատերազմի չահեկան մանրամասնութիւնները և կարծիքները կը փոխանակէին։

Արփիար, այս է քիչ առաջ մեր նկարագրած երիտասարդին անունը, կեցած էր փողոցին մէջտեղը խումբ մը հետաքրքիրներու միջեւ եւ կը կարդար բարձր ձայնով օրուան լուրերը։ Ռուսերու ամէն մէկ յաղթանակը, ինչպէս նաեւ հայ կամաւորներու քաջագործութիւնները կարդացած ատեն իր ձայնը կը թըրթըռար։

Թերթերէն մէկուն մէջ տպուած էր Անդրանիկի մէկ կոչը, ուղղուած աշխարհի չորս ծայրերը ցրուած Հայորդիներուն, գալ կռուելու և մեռնելու Հայրենիքին համար։

—Պիտի երթա՛մ, պոռաց յանկարծ Արփիար, խանդավառուած և իր պաղարիւնութիւնը կորսնցուցած, պէ՛տք է որ երթամ, կատարելու համար իմ պարտականութիւնս։

Շուրջիններ սկսան ծափահարել։

Արփիար, սթափելով կարմրեցաւ։

— Կեցցէ՛ Արփիարը, կեցցե՛ն Հայ կամաւորները, կեցցէ՛ Անդրանիկ, պոռացին ամէն կողմէ և ամբողջ խումբը սկսաւ երգել.

Ի զէն Հայեր, ի զէն, դէպի Հայաստան
Տաճկահայաստանէն կոչում է մի ձայն։

Արփիար կամաց մը հեռացաւ, հանդարտ մտքով իր ընելիքին մասին մտածելու համար և ուղղուեցաւ դէպի տուն, ուր աշխարհի վրայ ունեցած իր միակ ազգականը, իր մեծ մայրը կը սպասէր իրեն։

— Ինչո՞ւ ուշացար, որդի, գիտես թէ անհամբեր քեզի կ'սպասեմ։

— Գիտեմ, մեծ մայր, գիտեմ, ստիպողական գործի մը պատճառով ուշացայ։

— Բայց ինչո՞ւ համար այսպէս մտածկոտ ես։ Ի՞նչ ունիս, ինչո՞ւ զիս չես համբուրեր։

— Ոչինչ չունիմ։

Կերակուրը պատրաստ էր, Արփիար ճաշեց և քաշուեցաւ սենեակը, աւարտելու համար լրագրին ընթերցումը։

Յանկարծ իր ուշադրութիւնը գրաւեց թղթակցութիւն մը, գրուած Գահիրէէն Պուլկարահայ թերթի մը։ Այնտեղ կը պատմուէր Զէյթունի ապստամբութիւնը, թէ ինչպէս այդ քաջ լեռնորդիները զէնք էին վերցուցեր իրենց ազատութիւնը, պատիւը և անկախութիւնը պաշտպանելու համար։

Թղթակցութեան վերջին մասին մէջ կ'ըսուէր թէ արծիւներու այդ կռիւը սակայն շուտով կրնար պարտութիւնով մը վերջանալ, որովհետեւ անոնց մէջ տրամադրութիւն մը ստեղծուած էր խաբուելով թուրքերու և գերմանացիներու խոստումներէն զէնքերը վար դնելու։

— Ա՜խ մը պոռթկաց Արփիարի կուրծքէն, ա՜խ, թեւեր ունենայի և թռչէի դէպի այն անպարտելի սարերը, յոյս, կորով ներշնչէի անոնց, մինչեւ վերջը դիմադրելու։

Այդ վայրկեանէն սկսեալ մտասեւեռում մը ունեցաւ։ Այլեւս կամաւորական շարքերուն միանալ չէր մտածեր, այլ կը խորհէր միջոց մը գտնել Կիլիկիա անցնելու, միանալու Զէյթունցի քաջերուն և պատւով մեռնելու կամ յաղթելու։

Այդ մտածումով տարուած, անկողին մտաւ և անցուց խռովայոյզ գիշեր մը, երազներով և մղձաւանջներով ծանրաբեռնուած։

Միջոց մը երազին մէջ ինքզինքը կը տեսնէր հա-

զարաւոր Զէյթունցի մարտիկներու գլուխ անցած կը խոյանար Թրքական բանակին կռնակէն զարնելու, կը պատռէր անոնց շղթաները և Կովկաս կը հասնէր, երբեմն — միշտ երազին մէջ — կը կարծէր թէ ամբողջ Կիլիկիան ապստամբութեան դրօշ պարզած, անկախութիւն հռչակած է և կը փութայ Կովկասի իր եղբայրակիցներուն օգնութեան, միանգամ ընդ միշտ փլցնելու համար Թրքական բռնակալութիւնը։ Ցանկարծ այդ բոլոր երազները կը ցրուէին և ինքզինքը շրջապատուած կը զգար Թուրքերով, որոնց դէմ առանձինն հերոսական պայքար մը մղելէ յետոյ կ'իյնար գետին։

Այդ տանջալից գիշերէն յետոյ, երբ առաւօտուն արթնցաւ, աւելի քան երբեք հաստատօրէն որոշած էր Կիլիկիա մեկնիլ։

— Պէտք է որ ես գտնուիմ ամենավտանգաւոր տեղը, կը մտածէր ան, իբրև Հայրենիքի ամենէն առջևի դիրքերուն վրայ գտնուող պահակը, պատուոյ տեղը։

Որոշեց նոյն իրիկունն իսկ մեկնիլ։

Քաղաքին հայ շրջանակներուն մէջ արդէն լուր տարածուած էր թէ Արփիար կամաւոր կը մեկնի։ Ոչ ոք տեղեկութիւն չունէր թէ ան աւելի յանդուգն ծրագիր մը կազմած էր։

Երբ գործատեղի գնաց, ծափերով ընդունուեցաւ իր ընկերներուն կողմէ։ Վարպետը, բարեսիրտ եւ ծերուկ պուլկար մը, որ իբրև զինուոր կռուած էր Պուլկարիոյ ազատագրական պատերազմին ատեն, շնորհաւորեց զինքը իր գեղեցիկ և ասպետական ժեսթին համար, համբուրեց ճակատէն և դրամական նուէր մը տալով ըսաւ.

— Գնա՛, քաջ Հա՛յ, գնա քու պարտականութիւնդ

կատարելու, մեր բոլորիս սրտերը քեզի հետ են։

Ամբողջ օրը ուրախութեան օր մը եղաւ։ Այդ օրը գործատեղիին մէջ ոչ ոք աշխատեցաւ։

Ատեն ատեն սակայն արցունքներ կը խեղդէին Արփիարը, երբ կը մտածէր իր մեծ մօրը մասին, որուն միակ սիրելին էր։ Ինչքա՜ն պիտի տխրէր խեղճ պառաւը, եթէ անգամ մըն ալ չտեսնէր զինքը։

Բայց Արփիար որոշած էր, որոշած էր ոչ իսկ մնաս բարով ըսել իր խեղճ մամիկին, որովհետեւ կը զգար թէ պիտի կորսնցնէր իր քաջութիւնը և այդ պատկերը կը յուզէր զինքը մինչեւ իր հոգիին խորը։

Իրիկուան դէմ մեկնեցան կայարան։

Արփիարի քովէն կը քալէր իր մէկ սրտակից բարեկամը, մանկութեան ընկեր մը։ Անիկա բռնած էր Արփիարի փոքրիկ պայուսակը։ Միւսները ետեւէն կուգային, խնդալով, երգելով, խօսելով։

— Յակոբ... Յակոբ... ըսէ՛, կը խոստանա՞ս թէ յաճախ պիտի երթաս մեծ մօրս մօտ... խիստ յաճախ... սկիզբները նոյն իսկ ամէն գիշեր... կը խոստանա՞ս։

— Այո՛, կմկմաց Յակոբ, որ լալու փափաք մը կը զգար։

— Յետոյ... անոր պիտի ըսես... չկրցաւ խօսքը աւարտել, յորդառատ արցունքներ սկսան հոսիլ աչքերէն։

— Դուն անոր պիտի տաս սաիկա։

Կարճ նամակ մըն էր, զոր աւելի յետոյ երբ մեծ մայրը կարդաց այն սեղանին մօտ, ուր միշտ կը նստէր իր սիրելի Արփիարը, լացա՜ւ, երկար լացաւ։

«Ներողութիւն կը խնդրեմ, մամիկ, քեզ պատ-

ճառած վշտիս համար, կը գրէր նամակին մէջ, բայց մի կարծեր թէ ես ստահակ մըն եմ։ Ո՛չ, դուն գիտես թէ ես որքա՜ն քեզ կը սիրեմ... Ուզեցի երէկ քեզ վերջին անգամ համբուրել, բայց քաջութիւնը պակսեցաւ ինծի... Ներէ՛, մի անիծեր զիս, որովհետեւ քու Թոռնիկդ կ'երթայ նուիրական գործի մը համար, հայրենիքի ազատագրութեան համար իր արիւնը թափելու, ներէ ինծի և օրհնէ... ԱՐՓԻԱՐ»։

ԴԷՊԻ ՍԵԼԱՆԻԿ

Կառախումբին մէջ — Մաքսանենգը — Գնդացիր մը Զէյթունցին — Մաքսանենգներուն մեկնումը — Ծովուն վրայ

Կայարանը երկու կառախումբեր կեցած էին, մէկը պիտի մեկնէր դէպի Վառնա, իսկ միւսը դէպի Սելանիկ։

Ինչպէս ըսինք, Արփիար ոչ ոքի չէր յայտնած Կիլիկիա մեկնելու իր մտադրութիւնը և այդ գաղտնիքը մինչեւ վերջը պահելու համար որոշեց նախ Վառնա մեկնող կառախումբը և քաղաքէն յետոյ առաջին կայարանը իջնել և փոխել ուղղութիւնը։

Սուլիչի ուժեղ հարուածէ մը յետոյ կառախումբը ճամբայ ելաւ։

Վերջին ողջոյնները ղրկելէ յետոյ իր բարեկամ Յակոբին, որ աչքերով իրեն կը հետեւէր, մինչդեռ կառախումբը կը հեռանար, Արփիար նստեցաւ երրորդ

կարգի վակոնին մէկ անկիւնը և սկսաւ մտածել։

Խորապէս յուզուած էր և վայրկեան մը զղջաց մեկնելուն համար։ Յիշեց իր լքուած մայրը, ընտանեկան բոյնը, յետոյ մտածեց իր ընկերներուն, Յակոբին մասին, որոնք չպիտի տեսնէր թերեւս յաւիտեան եւ լալու փափաք մը ունեցաւ։ Իր աչքերուն առջեւ պարզուեցաւ զրկանքի ու պայքարի այն օրերը, որոնք իրեն կը սպասէին և հայրենիքին ծառայելու գաղափարը զինքը ոգեւորեց։

Երազներու ընդարձակ աշխարհի մը մէջ ընկղմած էր, երբ վայրաշարժին սուլիչին ձայնը յիշեցուց իրեն թէ կառախումբը փոխելու ժամը եկած է։

Միւս կառախումբն ալ գրեթէ ամայի էր։ Արփիար երկնցաւ նստարանի մը վրայ և քնացաւ, երջանիկներու աներազ քունով մը։

* * *

Միօրինակ ճամբորդութեան մը երրորդ օրը Արփիար Սելանիկ հասաւ և ուղղուեցաւ Հայոց եկեղեցին, հոն պառկելու տեղ մը տրուեցաւ իրեն։ Յետոյ առաջին գործը եղաւ նաւահանգիստ երթալ, ուր բազմաթիւ նաւեր քարափներուն երկայնքը կը սպասէին իրենց մեկնման ժամուն։

Աննկարագրելի յուզում մը պատեց զինքը։ Այն ջուրը որ կոխած հողը կը թրջէր, կը թրջէր նաև Կիլիկիոյ հողը, որքա՜ն կը փափաքէր ժամ առաջ հասնիլ հոն։

Այս մտածումներուն մէջ թուած էր, երբ զգաց ձեռք մը, որ կ'իջնէր ուսին վրայ և ձայն մը, որ կ'ըսէր.

— Բայց Արփիարն է սա, հոս ի՛նչ գործ ունիս։

— Իսկ դո՛ւն, Պետրոս։

Եւ երկու բարեկամները որոնք զիրար կը գտնէին

ծովուն եզերքը ողջագուրուեցան այնպէս, ինչպէս կը ողջագուրուին իրենց հայրենիքէն հեռու գտնուողները և իրար հարցաքննեցին։

— Ի՞նչ գործ ունիս հոս, Արփիար։

— Իսկ դո՞ւն, գործատեղիէդ մեկնելէդ ի վեր տեղեկութիւն չունիմ քեզմէ։

— Ահա մեկնելէս յետոյ Սելանիկ եկայ, քիչ մը յետոյ...

Խօսքը կտրեց շփոթած։

— Է՛յ, յետոյ, ի՞նչ գործ կ'ընես հիմա։

— Ոչինչ, հոս եկայ, այդքան...

— Բայց ինչո՞վ կ'ապրիս։

— Ը... ը... է՛հ, ձգէ, յետոյ կ'ըսեմ, ի՞նչ կը փնտռես այս օտար քաղաքին մէջ։

— Ես... ես Կիլիկիա պիտի երթամ։

— Հէ՞... կատա՞կ կ'ընես։

— Երբեք։ Ընդհակառակը շատ լուրջ կը խօսիմ։

— Ուրեմն կը մեկնիս, բայց ի՞նչ ճամբով։

— Կը մեկնիմ, բայց չեմ գիտեր ինչպէս... քիչ մը բախտին ձգած եմ։

— Ես կրնամ քեզի օգնել։

Այս անգամ զարմանալու կարգը Արփիարին եկած էր։

— Այո, կը կարծեմ որ պիտի կրնամ օգտակար ըլլալ քեզի, ինծի հետ եկուր։

Քառորդ մը յետոյ հասան նաւահանգիստի թաղերէն մէկը։ Ամէն ազգի նաւազներ կը վխտային, Քէֆալօնիացի ձկնորսներ, անգլիացի և ֆրանսացի նաւազներ, մալթացի յելուզակատիպ նաւաստիներ զիրար կը խաչաձեւէին հրեայ մակուկավարներու և թուրք բեռնակիրներուն հետ։

Կանգ առին ցած, գետնափոր կապելայի մը առջեւ։

Պետրոս ներս մտաւ, Արփիար հետեւեցաւ անոր, հազիւ նշմարելով նաւազներուն դէմքերը, այնքան թանձր էր ծխախոտի մուխէն և կերակուրներու շոգիէն գոյացած մշուշը։

Երկու բարեկամները յառաջացան մինչեւ փոքրիկ սրահ մը, ուր նստած էին հինգ հոգի, գինիի շիշերուն առջեւ։

Անծանօթները նորեկին նայեցան կէս կասկածոտ, կէս զարմացական ակնարկով։

Յոյն նաւաստիներ էին բոլորը։

Պետրոսին և յոյներու միջեւ յունարէն լեզուով փոխանակուած քանի մը խօսքերէն յետոյ, Պետրոս դարձաւ Արփիարին և ըսաւ.

— Ես կրնամ օժանդակել քեզի քու նպատակիդ իրագործման համար, պայմանաւ որ կատարելապէս գաղտնապահ պիտի մնաս և ոչ ոքի բան մը պիտի ըսես այս մասին։

«Այս մարդիկը նաւաստիներ են նաւու մը որ ջամէն 15 օրը անգամ մը կը մեկնի հոսկէ, գաղտնի կերպով պաշար և պենզին տանելով գերման ընդծովեաններու, որոնք կը յածին Միջերկրականի մէջ և որոնց գաղտնի կայանը կը գտնուի Կիլիկիոյ ափերուն մօտ։ Անոնք այդ կերպով խոշոր շահեր կ'ընեն, անշուշտ մեծապէս վտանգելով իրենց կեանքը, որովհետեւ բազմաթիւ ֆրանսական և անգլիական զրահաւորներ պահակ կը շրջին ծովուն վրայ և անոնց հսկողութենէն խուսափիլ շատ դժուար է։

«Հաւանաբար երկու երեք օրէն մեկնին։ Նաւուն մէջ մէկ հոգիի պակաս կայ, դուն պիտի անցնիս անոր տեղը, նաւը իր պաշտօնը կատարելէն յետոյ քեզ պիտի

ձգէ ծովեզերքը և դուն պիտի կրնաս քու նպատակդ իրագործել։ Բայց ինչպէս ըսի, այս մասին ամենակատարեալ գաղտնապահութիւն պէտք է: Նաւը իբր թէ բրդեղէն ապրանքներ կը փոխադրէ, և իր բոլոր թուղթերը այդ կը վկայեն։ Ահա այս պայմաններով, կը յուսամ թէ ամէն ինչ կը կարգադրուի»։

Արփիար երկար չմնաց հոն։ Վերջնական որոշում մը տալէ առաջ կ'ուզէր լաւ մը մտածել և այնպէս գործել։ Առանց քաղաքով հետաքրքրուելու, ուղղակի եկեղեցի գնաց և վճռեց գործելէ առաջ խորհուրդ հարցնել տեղւոյն ծերուկ քահանային, որ բարի և ազգասէր մարդու մը համբաւն ունէր։

Իր սիրտը բացաւ անոր։ Պատմեց և նկարագրեց իր հոգիին փոթորկումները և անոր խօսքերէն անհուն սփոփանք մը զգաց։

Բարի մարդը քաջալերեց զինքը և խրախուսեց, Արփիար խոստովանեցաւ, հաղորդուեցաւ և աւելի զօրացած գնաց ննջելու իր սենեակը։

Առաւօտուն, նոր արթնցած էր քունէն, երբ քահանան եկաւ զինքը գտնել։

— Տղաս, ըսաւ ան, երկար ատենէ ի վեր Սելանիկի հայ գաղութի մէկ քանի ազգայինները ձեռք անցուցած են գնդացիր մը զոր կը խորհէին հիմա կամաւորներուն ղրկել։ Եթէ կրնաս ոևէ միջոցով զայն հետդ առնել, տար Զէյթուն, իմ օրհնութիւններուս հետ միասին և թող Աստուած քեզի հետ ըլլայ։

Քահանան եւ Արփիարը գացին եկեղեցիին կից գտնուող տունը, ուր Արփիար հիացումով դիտեց այն զէնքը, որ կ'առաջարկուէր միասին տանիլ Կիլիկիա։

Ամենավերջին տեսակէ կատարելագործուած գընդացիր մըն էր, երկու սնտուկ փամփուշտով։ Անիկա ոչ միայն կրնար մեծ օգուտ ունենալ, իբր զէնք, այլ

անոր բարոյական ազդեցութիւնը ինքնապաշտպանութեան դիմող հայերուն վրայ պիտի ըլլար անհաշուելի։

Կը մնար զայն առանց բանուելու նաւ փոխադրել և անանկ տեղ մը պահել, որ նոյն իսկ նաւուն յոյն նաւաստիները չը կասկածէին, որովհետև կրնային արգելք ըլլալ։

Արփիար անմիջապէս գնաց գտաւ Պետրոսը և եղելութիւնը պատմեց անոր։

— Սպասէ վայրկեան մը ըսաւ ան, երթամ տեսնեմ թէ նաւուն մէջ ո՞վ կայ։

Հինգ վայրկեան վերջ վերադարձաւ նախընթաց իրիկուն տեսած յոյն նաւաստիներէն մէկուն հետ, էոր ըսաւ.

— Վաղը պիտի մեկնինք։ Այսօր իսկ դուն նաւ պիտի գաս և այս գիշեր հսկողութեան կարգը քուկդ պիտի ըլլայ։

Ուրախութեան ժպիտ մը անցաւ Արփիարի դէմքին վրայ որ նշանակալից ակնարկ մը փոխանակեց Պետրոսի հետ։

Բալիճարիան մեկնեցաւ և երկու երիտասարդները առանձին մնացին։

— Այժմ երթանք քահանան տեսնելու և մեր ընելիքները կարգադրելու, յայտարարեց Պետրոս։ Ճամբան առաջինը պարզեց իր ծրագիրը։

— Մենք, ըսաւ, անմիջապէս գնդացիրը և փամփուշտները պիտի փաթթենք անկողնի մը մէջ եւ պիտի կարենք։ Քաղաքին ծայրը հրուանդան մը կայ ծովեզերեայ վիլլաներէն անդին ուր կը գտնուի մաքսանենգներու բոյնը։ Մինչեւ գիշեր մեր հակը հոն կը տանինք և գիշերը ես նաւակով մը կը փոխադրեմ զայն շոգենաւ, ուր պէտք եղածին պէս կրնանք պահել, հոն թէեւ մաքսախոյզներ կան, բայց ես ծանօթ եմ անոնց

և առանց քննութեան կրնամ անցնիլ։ Դուն կրնաս անմիջապէս նաւ երթալ։

Արփիար մեկնեցաւ։

Երկու ժամ յետոյ եկեղեցիի դռնէն կը հեռանար կառք մը որուն մէջ նստած էր Պետրոս։

Մութը հետզհետէ կը ծածկէր քաղաքը։ Վերջին անցորդները տուն կը շտապէին։ Քաղաքին դուռներուն առջեւ յոյն զինուոր մը կեցուց կառքը։

— Բիօս ինէ:

— Քէֆալօնիա, պատասխանեց Պետրոս, արտասանելով կարգախօսը։

— Բեռնա, ըսաւ զինուորը մէկ կողմ կենալով։

Քաղաքէն դուրս ընդարձակ բացաստան մը կար տեղ տեղ ծառերով։

Յանկարծ տարօրինակ երեւոյթ մը գրաւեց Պետրոսի ուշադրութիւնը, երկար ատենէ ի վեր շուք մը կը հետեւէր կառքին. կասկած մը արթնցաւ մէջը, մի գուցէ լրտես մըն էր որ կը հետապնդէր զինքը։

Ճիշդ այդ միջոցին կառքը կ'անցնէր ծառի մը քովէն։ Առանց մեծ ճիգ մը ընելու Պետրոս կախուեցաւ ծառի ճիւղերէն, վեր մագլցեցաւ և պահուըտեցաւ, մինչ կառքը կը շարունակէր իր ճամբան։

Շուքը միշտ կը հետեւէր։ Հետապնդողը հասաւ ծառին տակ և անցաւ։ Ճարպիկ շարժումով մը Պետրոս վար ցատկեց և առանց ժամանակ տալու լրտեսին որ կարենայ ետին դառնալու, աղմուկին պատճառը հասկնալու համար, ուժեղ և լաւ զետեղուած բռունցքի հարուած մը իջեցուց գլխուն։ Մարդը զգայազիրկ գետին ինկաւ։ Պետրոս հանեց գօտին, լաւ մը կապեց անոր ձեռքերը, թաշկինակով մը փակեց բերանը եւ նետեց զայն փոսի մը մէջ։ Յետոյ առանց աւելի տընտընալու վազեց կառքին ետեւէն։ Կառապանը ո եւ է

կասկած չէր ունեցած, այնքան արագ կատարուած էին բոլորը։

Հասան ծովեզերք։ Հակը վար առնուեցաւ և զետեղուեցաւ նաւակի մը մէջ։

Կը մնար զայն զետեղել աչքէ հեռու տեղ մը։

Անմիջապէս քակեցին հակը եւ դուրս հանեցին գնդացիրը։

Կարճ խորհրդածութենէ մը յետոյ որոշեցին այդ բոլորը զետեղել շոգենաւին քովէն կախուած փոքրիկ նաւակներէն մէկուն տախտակամածին մէջ։ Սկսան գործի և աշխատեցան անդուլ։

Արշալոյսը ծագելու վրայ էր երբ ամէն ինչ կատարեալ էր։ Գնդացիրէն և երկու սնտուկ փամփուշտներէն ոեւէ հետք չէր մնացած։

Վերջին ողջագուրում մը, յուզուած մէկ քանի խօսքեր, քաջալերական ձեռքի սեղմում մը, և երկու բարեկամները իրարմէ բաժնուեցան։

Արփիարի համար կը սկսէր կեանք մը անակնկալներով լեցուն, արեւը կը ծագէր և առաւօտեան շքեղ համայնապատկերին դէմ, ուր նիզակներու նման վեր կը սլանային մինարէները Թրքօ—յունական քաղաքին, ան երդուընցաւ արժանաւոր և անընկճելի զաւակը ըլլալ ըմբոստ Հայաստանին։

* * *

Հետզհետէ նաւաստիները սկսան գալ։ Բացի նախորդ օրուան մարդոցմէ, եկան նաև առաջին և երկրորդ նաւապետները, ինչպէս նաեւ երկու մեքենավար։

Կեանքը սկսած էր եռալ նաւահանգիստին մէջ։ Սուլիչները կը ծանուցանէին մեկնումը, նաւակներ կ'երթային կուգային ճամբորդներ փոխադրելով, նաւէ նաւ իրար կը կանչէին, ամէն ազգի դաշնակից դրօ-

ՊԵՏԱԿԱՆ ԳՐԱԴԱՐԱՆ Гос. Библиотека ՀԱՍՌ - Арм. ССР им. А. Мясникяна Ա. ՄՅԱՍՆԻԿՅԱՆԻ ԱՆՎԱՆ
(2)198-60
2427-2002

չակներ կը ծածանէին։

Երկրորդ նաւապետը քննեց թէ բոլոր նաւաստիները հո՞ն էին։ Ճշդելէ յետոյ անոնց ներկայութիւնը, մեկնումի հրամանները տուաւ։

Եւ մաքսանենգ նաւը սկսաւ հեռանալ դէպի բաց ծով։

ԲԱՑ ԾՈՎՈՒՆ ՎՐԱՅ

Կիլիկիայի ծովեզրին մօտ.— Հետապնդում.— Փախուստ — Նաւաբեկութիւն.— Կիլիկիայի հողին վրայ.—

Շուտով շոգենաւը սկսաւ սուրալ հանդարտ ծովուն վրայ։ Արփիար կամրջակին վրայ կեցած էր, մինչ իր առջեւէն տակաւ կ'անհետանար քաղաքը։ Նաւահանգիստին մէջ կեցած էին բազմաթիւ անգլիական եւ ֆրանսական զրահաւորներ ու փոխադրանաւեր, որոնք զինուոր բերած էին, սերպիական բանակը ուժեղացնելու համար։

Մեր հերոսը ամբողջ ճամբորդութեան ընթացքին կէտ առ կէտ կատարեց իրեն տրուած հրամանները, հոն թողլով չուրջինները։ Սակայն աշխատութեան ժամերէն դուրս կը քաշուէր նաւուն մէկ կողմը և աչքերը երկինք յառած, երկար ատեն կ'երազէր, կը գծէր իր ծրագիրը։

Ճամբորդութեան հինգերորդ առաւօտը բուռն հով մը սկսած էր և ծովը կ'ալեկոծէր։

Երբ մութը լաւ մը կոխեց, շոգենաւը մարեց իր բոլոր լոյսերը և կանգ առաւ։

Կիլիկիայի ծովեզրին առջեւ Իսքէնտէրունի մօտերն էին։

Նաւուն բոլոր նաւաստիները հաւաքուած էին և հրամաններու կը սպասէին։

Մեքենաները դադրած և առագաստները բացուած։

Որոշուած էր որ ծովեզերքէն փոքր առագաստանաւ մը պիտի գար մինչև մաքսանենգներու նաւը, պիտի առնէր պէնզինը և միւս պաշարները, տանելու համար մօտերը գտնուող ընդծովեաններու կայանը։

Բոլորը անհամբեր կը սպասէին որոշուած նշանին, ծովը հետզհետէ կ'ալեկոծէր։

Ցանկարծ հրթիռ մը լուսաւորեց հորիզոնը. սլացաւ օդին մէջ քանի մը քիլոմէթր հեռուէն։

Որոշուած նշանն էր։

Առագաստանաւը պիտի գար, բայց ծովը այնքան խիստ էր, որ պիտի կրնա՞ր արդեօք մօտենալ նաւուն։

Խարիսխը ծով իջեցուցին նաւաստիները, երկրորդ նաւապետը կը քննէր հորիզոնը, մինչդեռ Արփիար եւ ուրիշ նաւաստիները կը պատրաստէին չուանները, եկող առագաստանաւը կապելու համար։

— Ի՛նչ անպիտան օդ, կը մրմռար նաւապետը։

Նոյն միջոցին քանի մը տասնեակ մէթր հեռուէն սուլիչի մը ձայնը լսուեցաւ, նոյն նշանները տրուեցան շոգենաւէն։ Բոլորը մտահոգ էին, պիտի կրնայի՞ն առանց բախումի մը նաւակը մօտեցնել շոգենաւին։

— Ամէն ինչ պատրա՞ստ է։

— Այո՛։

Նաւակը տեսնուեցաւ։ Երկու սուլիչի հարուածներ, նաւաստիները ծռեցան շլթաններուն վրայ և քանի

մը վայրկեան յետոյ երկու նաւերը քովի էին։

Առագաստանաւէն դուրս ելան մէկ գերման սպայ և գերման նաւաստի։

Տենդոտ գործունէութիւն մը սկսաւ, բոլոր նաւաստիները առանց դադարի սկսան պէնզինի սնտուկները իջեցնել առագաստանաւին մէջ։

Յանկարծ, այն միջոցին երբ վերջին սնտուկները կը տեղաւորէին առագաստանաւուն մէջ, ուժեղ լոյս ցայտեց դէպի երկինք, բաց ծովուն կողմը և դանդաղօրէն ուղղուեցաւ ծովուն վրայ։

Անգլիական զրահաւորի մը լուսարձակն էր, որ պահակ կը շրջէր ծովուն վրայ և կը հետապնդէր թշնամի նաւերը։

Անասելի անձկութիւն մը տարածուեցաւ ամբողջ նաւուն մէջ։

— Անմիջապէս առագաստները վար, պոռաց նաւապետը։

Կարելի եղածին չափ շոգենաւը փոքր պէտք էր ցոյց տալ, խուսափելու համար զրահաւորին հրեղէն աչքէն, որ կը ծակէր խաւարը անհաւատալի տարածութենէ մը։

Այդ միջոցին փոթորիկը հասաւ իր գերագոյն աստիճանին.

Երկինքը սեփ սեւ էր և այնքան ցած որ կը միանար ծովուն։

Անձրեւը սկսած էր հեղեղանման։ Ալիքներուն վրայ շոգենաւը կը պարէր։

Զրահաւորին լուսարձակը իր լոյսը կը պտտցնէր ծովուն վրայ, կարծես փնտռելով իր որսը։

Մեքենաները առաջնորդող խողովակին մէջ հրաման մը պոռաց նաւապետը։ Լսուեցաւ մեքենաներուն աղմուկը։

Անմիջապէս նաւը շարժեցաւ։

— Յառա՛ջ, պոռաց նաւապետը։

Այդ վայրկեանին լուսարձակին ամբողջ լոյսը կեդրոնացաւ նաւուն վրայ, յետոյ ուղղուեցաւ դէպի ծովեզերք։

Մթութեան րոպէէ մը օգտուելով, առագաստանաւը բաժնուեցաւ շոգենաւէն և ալիքներուն վրայ խօլական պար մը դառնալով ուղղուեցաւ դէպի ծովեզերք։

Լուսարձակը նորէն կեդրոնացուց իր լոյսը շոգենաւին վրայ։

— Որեւէ միջոցով զրահաւորին ուշադրութիւնը պէտք է հեռացնել առագաստանաւէն, ըսաւ նաւապետը իր մարդոց։ Շոգենաւին մակոյկը ծով իջեցուցէք…

Նաւապետին նպատակն էր այդ մակոյկը իջեցնել ծով, որպէսզի զրահաւորէն անոր միայն ուշադրութիւն ընէին ու հետապնդէին և միւսը անվտանգ հասնէր։ Այդ միջոցին շոգենաւն ալ միջոց պիտի ունենար օգտուելով խաւարէն, հեռանալ եւ աներեւութանալ։

Շղթաները ճռնչեցին և փոքրիկ նաւակը ծովուն վրայ էր արդէն։

Ինչպէս յայտնի է, Արփիար եւ Պետրոս այդ նաւակին մէջ պահած էին գնդացիրը և երկու սնտուկ փամփուշտները։

— Ես կը վարեմ նաւակը, մէջ նետուեցաւ յանկարծ Արփիար, դուք խոստացած էիք զիս Կիլիկիայի ծովեզերքը հանել. քանի որ հիմա պիտի փախչիք եւ միեւնոյն ատեն կ'ուզէիք որ այս նաւակին մէջ մէկը մնալով հեռացնէ զրահաւորին ուշադրութիւնը, ես յանձն կ'առնեմ։

— Շատ լաւ, պատասխանեց նաւապետը, անմիջապէս որ իջնես մակոյկին մէջ, հրթիռ մը պիտի վառես, զրահաւորին ուշադրութիւնը քու վրադ հրաւիրելու համար։

— Այո, ըսաւ Արփիար։

Հինգ վայրկեան յետոյ մակոյկին հրթիռին լոյսը կը լուսաւորէր խաւարը, որուն կը պատասխանէին զրահաւորէն թնդանօթով, իսկ մաքսանենգ նաւը կը փախչէր մութէն օգտուելով։

Խաւարը հետզհետէ կը փարատէր, բայց ընդհակառակը ծովը աւելի կը կատղէր։

* * *

Երբ լոյսը բացուեցաւ, Միջերկրականի անհուն տարածութեան վրայէն անհետացած էին զրահաւորը, մաքսանենգ նաւը և առագաստանաւը։

Կը տեսնուէր միայն ծովուն քմահաճոյքին խաղալիք փոքրիկ մակոյկ մը, որուն մէջ Արփիար նստած էր և կ'աշխատէր մօտենալ ծովեզրին, որ դժբախտաբար խոյս կուտար իրմէ։

Վեց ժամէ ի վեր կը գտնուէր ծովուն վրայ, բայց չէր կրնար ոտք կոխել այնքան բաղձացուած ծովեզերքին վրայ։

Այդ օրն ալ եղաւ Արփիարի համար պայքարի օր բնութեան տարրերուն կատաղութեան դէմ։ Բան մը անձկութիւնով կը պատէր զինքը։ Զարաչար աշխատանքը, անօթութիւնը հետզհետէ ուշաթափ կ'ընէր զինքը։ Կը մտածէր թէ արդեօք պիտի հասնէ՞ր իր նպատակին, երբ այնքան մօտ էր անոր և որ սակայն կը խուսափէր իրմէ, երբ կը կարծէր անոր հասնիլ։

Օրը անցած էր առանց զգալու։ Մութը նորէն կը պատէր չորս կողմը, իսկ մակոյկը կը ճարճատէր, ալիքներուն խաղալիք։

Թմրութիւն մը կը պատէր զինքը։ Անձկութիւնը և անծանօթ երանութիւն մը կ'իջնէին իր հոգիին վրայ և կը լքէր ինքզինքը նաւակին խորը, սպասելով ճակատագրին կատարուելուն։

* * *

Ցանկարծ կարծես աչքերուն առջեւէն կը վերցուէր վարագոյր մը և Արփիար կը տեսնէր իր մեծ մայրը նստած ծաղկաւէտ պարտէզի մէջ, աւելի ծերացած եւ կորաքամակ։

Սակայն իրենց տան պարտէզը չէր ատիկա։ Ո՛չ, բայց չէ՞ որ իրենք հիմա այլեւս Պուլկարիոյ մէկ քաղաքին խեղճուկ հայ գաղթականները չէին, այլ Հայաստանի ազատ քաղաքացիները։ Ցիչեց որ իրենք ալ, ինքն ու մեծ մայրը, տարիներու տառապանքէն յետոյ եկած էին հաստատուիլ հայրենի երկրին մէջ, վերջապէս վայելելու համար անկախ հայրենիքին բոլոր քաղցրութիւնները։ Արփիար փառքով պսակուած էր պայքարի օրերուն և հիմա հանգիստ կ'ապրէր իր այդ գեղեցիկ բնակավայրին մէջ, արժանանալով բոլորին յարգանքին...։

Մէկէն ի մէկ այս պատկերն ալ անհետացաւ Արփիարին աչքերուն առջեւէն և խաւարը պատեց անոր բանականութիւնը...

Մակոյկը կը շարունակէր սատանայական պար մը պարել ալիքներուն վրայ, իսկ Արփիար ուշակորոյս կը մնար նաւակին խորը։

ՍՈՒԷՏԻՈՅ ԻՆՔՆԱՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

Բօքը.— Ինքնապաշտպանութեան որոշում.— Արփիար կիսամեռ.— փրկութիւն.— Արփիարի կրակի մկրտութիւնը

Փոթորկոտ մրրիկին յաջորդեր էր խաղաղ օր մը և արեւը կը բարձրանար, խոստանալով գեղեցիկ օր մը։

Այդ օրը անօրինակ լուր մը տարածուած էր Կիլիկեան աշխարհի Սուէտիայի հայ գիւղերուն մէջ։

Եկեղեցիներու դռներուն վրայ յայտարարութիւններ փակցուած էին, որով, Թուրք կառավարութիւնը կը յայտարարէր բոլոր Հայերուն թէ 48 ժամուան մէջ պատրաստ պէտք է ըլլան, ձգելու իրենց տունն ու տեղը, կառավարութեան որոշած տեղը երթալու համար։

Այս հրամանը բնական հետեւանքն էր մէկ քանի ամիսէ ի վեր հայ գիւղերուն դէմ գործ դրուած հարըստահարութիւններու քաղաքականութեան։

Կամայական բռնագրաւումներ, զօրահաւաք, ծանր տուրքեր, ահա այն բոլոր միջոցները, որոնք լեցուցած էին դառնութեան բաժակը և կաթիլ մը մնացած էր յորդելու։ Այդ կաթիլը եղաւ տեղահանութեան հրամանը։

Սուէտիացին, Կիլիկիայի հերոսներու այդ չառաւիղը համբերող էր, բայց միեւնոյն ժամանակ քաջ։ Անիկայ իր ինչքը կորսնցնելու կը հանդուրժէր, բայց չէր

կրնար թոյլ տալ որ իր պատիւն ալ աղարտուի և ցեխերու մէջ թաթխուի։

Այդ օրը ուրեմն յուզուած էին բոլոր գիւղերը։ Քիչ չատ աչքի զարնող անձնաւորութիւններ հաւաքուած էին, գիւղապետին՝ Իսկէնտէր աղայի տունը եւ կը խորհէին թէ ի՞նչ միջոցներու պէտի դիմուի, որպէս զի ժողովուրդը փրկուի։

Հոն էին գիւղին քահանան, պատուելին, մուխթարը, կուսակցական ներկայացուցիչներ և Ամերիկայէն վերադարձած քանի մը երիտասարդներ։

Առաջին անգամ խօսք առաւ գիւղապետը՝ Իսկէնտէր աղան և պատմեց թէ ինչպէս տասնըհինգ ժանտարմաներ իջած էին գիւղ, չաւուշի մը հետ և բերած էին կառավարութեան տեղահանութեան հրամանը։

Խոր լռութիւն մը, մահուան լռութիւն մը կը տիրէր բոլոր ներկաներուն վրայ։ Բոլորը կը հասկնային թէ ինչ կը նշանակէր այդ տեղահանութեան հրամանը և թէ այդ ճամբէն անցնողներէն չատ քիչեր վերադարձեր էին։

— Ահա կացութիւնը, մենք հոս հաւաքուած ենք որոշում մը տալու համար։ Վայրկեանները թանկագին են, արագ պէտք է գործել։ Թող ձեզմէ ամէն մէկը իր կարծիքը յայտնէ...

Գիւղապետին խօսքը կէս մնաց, որովհետեւ բոլոր ներկաները արտայայտեցին իրենց ամբողջ զգացածը և մտածածը մէկ բառով միայն։

— Ինքնապաշտպանութիւն։ Մեռնինք զէնքին փարած քան թէ մորթուինք ոչխարներու պէս։

Ոտքի ելաւ երիտասարդներէն մէկը, բարձրահասակ, արծուեռունգն, հայու և Կիլիկեցիի իսկական տիպար մը և ըսաւ.

— Լուր ղրկենք բոլոր շրջակայ գիւղերուն, մինչեւ Բիլիս, հրաւիրելով որ անոնք բոլորը միանան մեզի եւ գործը ընդհ. ոյժերով վարենք։

Բոլորը համամիտ գտնուեցան։ Որոշեցին այն գիշեր իսկ տասնեակ մը սուրհանդակներ հանել անմիջապէս դէպի գիւղերը, ինքնապաշտպանութիւնը կազմակերպելու համար։

Այդ օրը գիւղին մէջ անօրինակ եռուզեռ մը կար, զէնքի փոխադրութիւն, պարէնի հաւաքում, խումբերու կազմակերպում, եւ այս բոլորը ժանտարմաներուն աչքին առջեւ, որոնք կը կարծէին թէ մեկնումի պատրաստութիւններ է որ կը տեսնուին, եւ կ'ուրախանային, մտածելով որ ամբողջ գիւղին հարստութիւնը եւ գեղեցիկ հարսերը իրենց պիտի ըլլայ։ Երբեք մտքերնուն չէր անցներ այն ճակատագիրը, որ կը սպասէր իրենց։

Բոլորովին անձնատուր եղած էին գինիին, երեկոյեան դէմ բոլոր ժանտարմաները գինովցած կը խորթային։

Յանկարծ գիւղին մէջ շշուկ մը տարածուէր էր։

Ծովեզերքը խաղացող տղաքներ աւազին վրայ տեսեր էին մարդ մը պառկած եւ խորտակուած նաւու մը կտորները։

Անմիջապէս եկեր լուր էին տուեր եւ գիւղացիները գունդագունդ կը դիմէին ծովեզերք, հասկնալու իրողութիւնը։

Գիւղապետին տան մէջ գտնուող ժողովականներն ալ վերջացուցեր էին իրենց խորհրդածութիւնը եւ կը մեկնէին։

* * *

Երբ Իսկէնտէր աղան իր տղոց հետ հասաւ ծովեզերք, գիւղացիները հաւաքուէր էին արկածեալին գլուխը։

Մէկ երկու պառաւներ, որոնք գիւղին մէջ բժշկի համբաւ ունէին, կ'աշխատէին սթափեցնել արկածեալը։

Խոշոր պատառուածք մը դէմքին վրայ, աջ աչքէն մինչեւ կզակը. կ'արիւնոտէր։ Գիտակցութիւնը բոլորովին կորսնցուցած էր եւ կուրծքէն խռպոտ ձայներ կը լսուէին։

Ինչպէս ընթերցողները գուշակեցին, աւազին վրայ պառկող այդ երիտասարդը ուրիշ մէկը չէր, բայց եթէ Արփիար, որուն գտնուած նաւը եկեր խորտակուեր էր ցամաքին վրայ։

Բայց նոր հաւաքուած գիւղացիները չէին գիտեր թէ այդ վիրաւոր երիտասարդը ի՞նչ ազգի կը պատկանի, ատով հանդերձ կրկնապատկեցին իրենց խնամքները մինչեւ որ քանի մը կցկտուր խօսքեր սկսան լսուիլ բերնէն.

— Կիլիկ... աղա... թիւն...

Իսկէնտէր աղա առաջ անցաւ, ծռեցաւ վիրաւորին վրայ, ականջը մօտեցուց վիրաւորին բերնին։

— Կիլիկիա... մրմնջեց Արփիար։

— Հա՛յ է եղեր, շշնջացին բոլոր ներկաները։

— Բիչ մը օղի բերէք։

Օղիի քանի մը կաթիլներ բարերար ազդեցութիւն ունեցան Արփիարին վրայ, որ աչքերը բացաւ եւ մարած նայուածք մը պտտցուց շուրջը, փորձով հասկնալ թէ որոնց մէջ կը գտնուի։

— Ո՞ւր կը գտնուիմ։

— Մի՛ վախնար տղաս, չորս կողմդ տեսած մարդիկը հայեր են եւ պատրաստ քեզի խնամելու։

Ուրիշ ո՛րեւէ խօսք չլսեց Արփիար, միայն մըրմընջեց.

— Գնդացիրը... փամփուշտները... նաւը... ազատեցէ՛ք։

Ապշութիւն մը պատեց բոլորը։

Արփիարի շունչը երթալով կը ծանրանար, մահուան գալուկ մը կը պատէր զինքը, ուժասպառ մէկ երկու օրուան անօթութենէն, յոգնութենէն եւ յուզումէն։

— Տարէք մեր տունը, հրամայեց Իսկէնտէր աղա իր իր մօտ գտնուող երկու տղոցը։

Քանի մը գիւղացիներ պատգարակ մը շինեցին փայտի կտորներով, անոր վրայ դրին Արփիարը որ հազիւ կը շնչէր։

Ցանկարծ քանի մը տղայ, որոնք արկածեալ նաւուն մօտերը կը խաղային, վազելով եկան դէպի հաւաքուած գիւղացիները։

— Երկու անտուկ կայ նաւուն մէջ, պոռաց անոնցմէ մէկը։

Այս անգամ ամբոխը շարժուեցաւ դէպի նաւը. կողմ ըրին փայտերը և յանկարծ երեւան եկաւ երկու անտուկներուն հետ միասին գնդացիրը։

Շատ քիչերը կեանքերնուն մէջ տեսած էին գնդացիր մը, չէին գիտեր թէ ի՞նչ է ան, երբ երիտասարդ մը, որ երկար ատեն Ամերիկա գտնուած և նոյն իսկ ծառայած էր ամերիկեան բանակին մէջ, առաջանալով յայտնի ուրախութիւնով մը, քննեց գնդացիրը, հասկնալու համար թէ անաղարտ մնացա՞ծ էր և ըսաւ բարձրաձայն.

— Ասիկա գնդացիր մըն է, հրացանի տեսակ մը, որ ինքնաշարժ է և շատ գնդակներ կ'արձակէ։ Այս գործիքը մեր ինքնապաշտպանութեան համար պիտի ունենայ մեծ օգուտներ, եւ մեր թշնամիները սարսափով պիտի լսեն անոր երգելը։ Միայն թէ թրջած է. պէտք է անմիջապէս մաքրել, սրբել և իւղոտել։

Գնդացիրն ու երկու անտուկ փամփուշտներն ալ փոխադրուեցան Իսկէնտէր աղային տունը, ուր քիչ յետոյ հաւաքուեցաւ շրջակայ գիւղերու ներկայացուցիչները։

Կրկին խօսուեցաւ ինքնապաշտպանութեան անհրաժեշտութեան մասին և որոշուեցաւ նոյն իրիկուն իսկ ձերբակալել գիւղին մէջ գտնուած բոլոր ժանտարմանները, կապկպել զանոնք և տունով տեղով քաշուիլ Մուսա լեռը, թոյլ չտալով թշնամին մօտենալ իրենց, կռուիլ մինչեւ վերջը, յաղթել կամ պատուով մեռնիլ։

Հինգ վայրկեան յետոյ միւս գիւղերու ներկայացուցիչները ձիերով կը մեկնէին, հաղորդելու համար որոշումը։

Գիւղացիները դժուարութիւն չքաշեցին զինաթափ ընելու ժանտարմները։ Անոնք այնքան խմած էին, որ անզգայ կը պառկէին։ Մէկ քանի երիտասարդներ գացին անոնց գտնուած տունը, կապկպեցին, առին զէնքերը և լեցուցին ախոռ մը մէջ։

Ոչ մէկ արգելք կար այլեւս իրենց ծրագիրը գործադրելու։ Գիշերուան ժամը 12ին պիտի սկսէր վերելքը դէպի լեռ։

Գեղեցիկ և պայծառ գիշեր մըն էր։ Լուռ ու մունջ քանի մը հարիւր հոգինոց թափօր մը կը բարձրանար դէպի Մուսա լեռը։ Լուսնի լոյսը իյնալով այդ խումբին վրայ, տարօրինակ տպաւորութիւն մը կ'ընէր։

Ոչ մէկ շշուկ կը լսուէր, իր տունն ու տեղը, իր օճախը լքող այդ ժողովուրդը կը զգար՝ րոպէին ահաւորութիւնը, կը զգար թէ այլեւս չպիտի կրնայ վերադառնալ հոն, որուն հետ կապուած էին այնքան յիշատակներ, ուր թաղուած էին իր նախահայրերու աճիւնները։

Թափօրը շրջապատուած էր քառասունի չափ զինուած երիտասարդներ, եզան կառքերու վրայ բեռցուած էին տան կահ կարասիները, կիները և մանուկները։

Խումբին ճիշդ մէջտեղը կառքի մը վրայ պառկած է Արփիար։ Անիկա գտած է իր գիտակցութիւնը, թէև կորսնցուցած արիւնին և քաշած տառապանքին պատճառով չափէն աւելի տկարացած էր։ Անոր կառքին քովէն երկու ջորիներու վրայ բեռցած էին գնդացիրը և երկու սնտուկ փամփուշտները, չորս զինուած երիտասարդներու պաշտպանութեան տակ։

Երբ այդ խումբը հասաւ կիրճի մը բերանը, հոն կանգ առաւ։

Բոլորը յոգնած էին, անհրաժեշտ էր քիչ մը հանգիստ ընել, միևնոյն ատեն հետազօտիչներ ղրկել. երթալ քննելու համար թէ կիրճին անցքը ոևէ վտանգ չէր սպառնար։

Նոյն միջոցին հեռուէն երևցաւ ուրիշ խումբ մը։ Անմիջապէս քանի մը ձիաւոր երիտասարդներ ընդառաջեցին անոր, հասկնալու համար թէ որոնք էին եկողները, բարեկամնե՞ր թէ թշնամի։

Մէկ ժամ յետոյ հասկցուեցաւ թէ դրացի գիւղին բնակիչներն էին, որոնք կուգային հաւաքուիլ որոշուած տեղը։

Հետզհետէ հասան բոլոր միւս գեղերու բնակիչները և 3—4000 հոգիէ բաղկացած այս հսկայ մարդկային ալիքը շարժեցաւ առաջ, որոշուած տեղը հասնելու համար։

Առաւօտը նոր էր ծագեր, գիւղացիները կանգ առին։ Բարձրավանդակի մը վրայ էին, ուր պիտի հաստատէին իրենց կեդրոնատեղին։ Այդտեղ պիտի մնային բոլոր կիները, տղաքը, ծերերը, իսկ զէնքին ընդունակ այրերը կարգով պիտի հսկէին կիրճերուն բերանը, սարերու գագաթէն, թոյլ չտալու համար որ թշնամին մօտենայ։

Երբ քիչ շատ ամէնքը տեղաւորուեցան, գիւղապետները քով քովի եկան և խորհրդակցութիւնը սկսաւ որոշելու համար իւրաքանչիւրին պարտականութիւնը։ Անմիջապէս կազմուեցաւ զինուորական խորհուրդ մը, վարելու համար ինքնապաշտպանութեան գործը։ Ցուցակագրուեցան զէնքերը, որոնք հազիւ թէ 150—200 հատ էին, մէջը ըլլալով որսի հրացանները։ Թէև քիչ էր այս քանակը, բայց ինքնապաշտպանութեան բնազդը, ինչպէս նաև դիրքին անմատչելի ըլլալը յոյս կը ներշնչէին թէ կարելի պիտի ըլլար թշնամիին լաւ դաս տալ, եթէ փորձէր մօտենալ դիրքերուն։ Այս բոլոր կարգադրութիւնները ընելէ յետոյ պարէնի խնդիրը ամենէն կնճռոտ հարցն էր։ Գիւղացիներու մեծ մասը թէև ունէր քանի մը ամսուան պարէն, բայց կային նաև խեղճեր ալ, որոնք անշուշտ անկարելի էր լքել։

Որոշուեցաւ առանց ժամանակ կորսնցնելու անմիջապէս փոքրիկ ձիաւոր խումբեր կազմակերպել, որոնք պիտի յարձակէին թրքական գիւղերու վրայ, պիտի քշէին տաւարը դէպի բանակատեղի։

Նոյն իրիկուան իսկ անոնցմէ առաջինը, բաղկացած տասերկու հոգիէ, առաջնորդութեամբ Իսկէնտէր աղայի տղուն՝ Կոպեռնիկի, մեկնեցաւ դէպի թրքական գիւղ մը։

Երկու երեք անգամ գիւղացիներուն բանակած տեղին դիմաց գտնուող բարձրութեան մը վրայ, փոքրիկ խումբին պետը կարծեց տեսնել անհանգստացնող ուրուականները։ Ձին արագացուց, դէպի կասկածելի վայրը գնաց, բայց քիչ յետոյ վերադարձաւ, ոչինչ չը գտնելով,

Վերջապէս հասան նեղ արահետի մը առջեւ, անոր վերջաւորութեանը կը սկսէր հովիտ մը, որուն խորը կը տեսնուէր Թրքական գիւղ մը և կովերու երամակ մը։

Կոպեռնիկի հրամանով երկու մարդիկ առաջ անցան ճամբան հետազօտելու համար։ Անոնք երեսի վրայ պառկեցան և աներեւութացան ծառերուն և խոտերուն միջեւ։

Կէս ժամ յետոյ վերադարձան։ Ոչինչ տեսած էին։

Այն ատեն խումբը առաջ անցաւ, բոլորը ձիերէն իջած էին և հրացանները լեցուն, պատրաստ էին առաջին յարձակման դիմադրելու։ Բոլորը ուշադիր, կը քննէին շրջակայքը։

Արահետը անցնելու վրայ էին, երբ յանկարծ լըսուեցաւ հրացանի պայթիւն մը։

Բոլորը կանգ առին, ամէն մէկը ապաստանեցաւ ժայռի մը ետեւ, մինչդեռ Կոպեռնիկ ձեռքով ցուցնելով այն տեղը ուրկէ եկած էր գնդակը, կը հրամայէր կըրակել։

— Հոն, ձախ կողմը, տղաք։ Ուշադրութիւն, աւելորդ փամփուշտ մի արձակէք։

Հանդարտօրէն, զսպելով իրենց յուզումը, տղաքը սկսան կրակել դէպի այն կէտը, զոր ցոյց տուած էր Կոպեռնիկ։

Բոլորը միասին չէին կրակեր. այլ առանձինն—առանձինն, և ամէն անգամ որ դիմացի կողմէն գլուխ մը կ'երեւէր։

Կոպեռնիկի կարճ մէկ հրամանը յանկարծ դադրեցուց հրացանաձգութիւնը։ Ան իր ձեռքը երկնցուց դէպի Թշնամի կողմը։ Սրդարեւ հոն պահուըտած մէկ քանի ժանտարմները նետուելով ձիերուն վրայ, քառասըմբակ կը փախչէին։

Մեր բոլոր կտրիճները ցատկեցին իրենց ձիերուն

վրայ և սկսան հալածել զանոնք, մինչեւ որ աներեւութացան անտառին մէջ։

Հետապնդումը շարունակել աւելորդ էր, մանաւանդ որ իրենք ուրիշ պաշտօն մը ունէին։

Փոխեցին իրենց ճամբան և սրարշաւ ուղղուեցան դէպի Թուրք գիւղը։

Հոն ոեւէ դիմադրութեան չհանդիպեցան, քշեցին 50ի չափ կովերը և 150է աւելի այծեր դէպի իրենց բանակատեղը։

Մեծ եղաւ ուրախութիւնը, երբ այդ աւարը հասաւ։

Ինքնապաշտպանութեան առաջին օրը յաջող անցած էր, ինչ որ կանխագուշակել կուտար թէ այդ գործը յաջող վերջաւորութիւն մը պիտի ունենար։

* * *

Շաբաթ մը գրեթէ կեանքը միօրինակ անցաւ, բացի քանի մը փոքր արկածներէ։

Թուրք կեդրոնական կառավարութիւնը դեռ տեղեկութիւն չէր ստացած և զինուորներ շարժման մէջ չէր դրած հայ գիւղացիներու ինքնապաշտպանութիւնը պատժելու համար։

Այդ շաբթուան ընթացքին Արփիար բաւական կազդուրուած էր։ Իր վէրքը գրեթէ գոցուած ըլլալով, լաւ սնունդը ու լերան առողջ օդը զինքը շուտով ոտքի հանեցին։

Անիկա գաղթին տասներորդ օրը արդէն ինքզինքը առողջ կ'զգար, մասնակցելու համար գիշերային արշաւանքներու։

Տասնըմէկերորդ օրը լերան շրջակայքը սկսաւ ծածկուիլ զինուորներով, ժանտարմներով և պաշըպօ-

ղուքներով։ Ոչ միայն եկած էին կառավարական բանտերուն մէջ գտնուած ոճրագործները, իբրեւ զինուոր, այլ և Թուրք գիւղացիներէն բոլոր զէնքի ընդունակ տղամարդիկը վազեր էին, հայ ջարդելու և թալանելու համար։

Սակայն բոլոր կիրճերուն բերանները բռնուած էին հայերու կողմէ, այնպէս որ տասնեակ մը հայ երիտասարդներ բաւական էին անցքը փակելու։

Երեք շաբաթ անցած էր այն օրէն, երբ հեռացած էին գիւղերէն։ Շաբաթ իրիկուն մը արտակարգ զինուորական խորհուրդ մը գումարուեցաւ, որոշելու համար թէ ի՞նչ միջոցի պիտի դիմուէր, այդ անել կացութենէն ազատելու համար։

Զինուորական խորհուրդը որոշեց երկու քաջարի երիտասարդներ ղրկել դէպի Բիլիս, այնտեղի հայերէն, որոնք տակաւին տարագրուած չէին, օգնութիւն խնդրելու։ Միւս կողմէ դրօշակ մը շինել, վրան կարմիր խաչով և տնկել լերան ամենաբարձր տեղը, տեսնուելու համար ծովեզրին մօտ յածող դաշնակից զրահաւորներէ։

Կը մնար իբր պատգամաւոր մեկնող երկու երիտասարդները գտնել։

Անոնք մահը աչքերնին առած, պիտի ճեղքէին թշնամի պաշարող գիծը։

Ատիկա այնքան դժուարին գործ մըն էր, որ կը պահանջէր գերագոյն զոհողութիւն։

Երկար չսպասեցին սակայն գտնելու համար այդ երիտասարդները։

Արփիար և Կոպեռնիկ պատրաստակամութիւն յայտնեցին նոյն իրիկունն իսկ մեկնիլ որոշուած պաշտօնով։

Ընտրուեցան գտնուած ձիերէն էն լաւերը։ Երկու

երիտասարդները զինուեցան Թրքական հրացաններով, ամէն մէկը հինգ հարիւր փամփուշտով, երկու տասնհարուածեան ատրճանակ մէյ մէկ լայն դաշոյն։

Որոշուեցաւ որ ճամբան իրենց հետ առնեն արաբ առաջնորդ մը։

Յուզիչ էր մեկնումի պահը։

Բոլորը հաւաքուած էին մեկնողներուն շուրջ։ Իսկէնտէր աղա, իր կինը և աղջիկը եկած էին ճամբու դնել Կոպեռնիկը։

Բոլոր ներկաները իրենց գդակները կը շարժէին երբ մեր երկու կտրիճները խթանելով իրենց ձիերը հեռացան քարքարոտ ճամբէն։

Զաներեւութացած վերջին անգամ մը դարձան և ղրկեցին ողջոյն մը բոլոր մնացողներուն։

Օրը կը տարածամէր։ Երկու երիտասարդները մէկ քանի ժամ ձիավարեցին անընդհատ։ Կէս գիշերուան մօտ հասան սուրիացիներու գիւղ մը ուր առաջնորդ մը վարձելով մեկնեցան, գիւղին մէջ գիշերել անյարմար նկատելով, բայց կէս ժամուայ ճամբայ երթալէ յետոյ, կանգ առին ձիերուն հանգիստ տալու և քիչ մը բան ուտելու և քնանալու համար։

Որոշեցին որ փոխն ի փոխ քնանան և հսկեն վտանգի մը չհանդիպելու համար։

Կոպեռնիկ և սուրիացի առաջնորդը պառկեցան, իսկ Արփիար հրացանը լեցուն, սկսաւ հսկել։

Ժամ մը հազիւ անցած էր, երբ տարօրինակ շըշուկ մը լսեց։ Կարծես մարմին մը կը սողար խոտերուն մէջէն։

Անշարժ մտիկ ըրաւ։ Սուրիացի առաջնորդը քիչ մը առաջանալէ յետոյ ոտքի ելաւ և մխրճուեցաւ ծառերու պուրակի մը մէջ։

Մէկ ոստումով Արփիար ոտքի ելաւ և հետեւեցաւ

սուրիացիին։ Անիկա ծառի մը կռթնած էր, իսկ անոր առջեւ սպայ մը, Թուրք սպայ մը կեցած էր, որուն բաներ մը կը պատմէր սուրիացին։

Արփիար անմիջապէս համոզուեցաւ որ սուրիացին զինքը կը մատնէր։

Ի՞նչ պէտք էր ընել, առաջին անգամն էր որ մարդ մը պիտի սպաննէր... սպաննե՜լ... ատիկա զինքը կ'ահաբեկէր։ Բայց պարտականութիւն մը ունէր, հազարաւոր ժողովուրդի կեանքը Թերեւս իր պաշտօնին յաջողութենէն կախում ունէր։

Հրացանի երկու հարուած լսուեցաւ, եւ սպան ու սուրիացին գետին ինկան դիակնացած։

Կոպեռնիկ հրացանը առած վազեց։

— Շո՛ւտ, ձիերուն վրայ եւ մեկնինք, մատնուած ենք։

Երկու երիտասարդները նետուեցան ձիերուն վրայ եւ սլացան առաջ։

Ճիշդ ատենն էր, որովհետեւ քիչ յետոյ հրացանաձգութիւն մը սկսաւ եւ Թուրք զինուորներու ջոկատ մը առաջ վազեց, բայց արդէն ուշ էր։ Արփիար ու Կոպեռնիկ շատոնց հեռացած էին։

Թուրք զինուորները գետնին վրայ գտան միայն իրենց սպային եւ դաւաճան սուրիացիին դիակները զարնուած կուրծքէն։

ԱԳԱՐԱԿԸ Կ՚ԱՅՐԻ

Աւերակ երկրին մէջ.— Ագարակը.— Անձնուէր Հայուհին.— Թուրք աւազակները.— Ագարակապանին անէ՛ծքը.— Արդարացի վրէժ

Յաջորդ առտու երկու ձիաւորները բաւական հեռացած էին վտանգաւոր շրջանէն ուր կը վխտային Թուրք պաշըպօզուքներ եւ գիւղացիներ որոնք կ'երթային զօրացնել պաշարողներու շղթան։

Առանց առաջնորդի, անոնք ստիպուած էին սովորական ճամբաներէն հեռու, լեռնային ուղիներ ընտրել։

Օրերը իրարու կը յաջորդէին, գրեթէ առանց որ ոեւէ արկածի։ Չորրորդ օրն էր որ կը ճամբորդէին անդուլ։

Միօրինակ ճամբայէ մը կը յառաջանային։ Առջեւէն կ'երթար Կոպեռնիկ, իսկ Արփիար, ձգած իր ձիուն սանձը, կը հետեւէր անոր եւ թաղուած էր խոր մտածման մէջ։

Կը յիշէր իր մեկնումի օրէն ի վեր տեղի ունեցած բոլոր տարօրինակ անցքերը։

Կը յիշէր իր խեղճ մեծ մայրը, լքուած, միայնակ, տխուր եւ արտասուալից։ Անիկա ալ անշուշտ իր մասին կը մտածէր։

Արցունքներով լեցուեցան աչքերը բայց զսպեց ինքզինքը։ Չէ՞ որ Կոպեռնիկն ալ ձգած էր իր մայրը,

հայրը, քո՛յրը, նետուած վտանգին առջեւ։ Չէ՞ որ այդ հազարաւոր այրերը, տղաքը, կիներ, լքեր էին իրենց տունն ու տեղը և ապաստաններ էին լեռ։

— Այո՛, պէտք է քաջ ըլլալ, դարաւոր վրէժը պիտի լուծենք, մա՛հ կամ ազատութիւն, մտածեց Արփիար և խթանելով ձին, գնաց միացաւ Կոպեռնիկի։

Կոպեռնիկ կեցուցած էր ձին, և կը դիտէր ճերմակ շէնք մը։

Ագարակի նմանող շէնք մըն էր։

Զգուշութիւնով մօտեցան։

Հայ գիւղացիի մը բնակավայրն էր։ Բաղաքէ ու գիւղէ հեռու, լեռներուն մէջ կորսուած, անշուշտ այդ ագարակին մէջ բնակող հայ գիւղացի ընտանիքը ազատ էր մնացեր տարագրութենէ։

Շէնքին առջեւ պառաւ կին մը և երիտասարդ աղջիկ մը ընդունեցին զանոնք։

Երբ հասկցան թէ ո՞վ էին և ուր կ'երթային, աւելի համակրութիւն ցոյց տուին։

Երիտասարդ աղջիկը ձիերը տարաւ ախոռ, մինչ պառաւ մայրիկը ճաշարան կը տանէր երկու երիտասարդները։

Սեղանին վրայ դրուած էր կաթ, մածուն, պանիր, իւղ, հաւկիթ և կանանչեղէն։

Առատօրէն կերան անոնք։

Ցետոյ գոհացում տուին երկու կիներուն հետաքրքրութեան, պատմեցին թէ ինչպէս տեղահանութեան հրաման եկած է, թէ ինչպէս Սուէտիացիները լեռ են բարձրացած։

Երբ հարցուցին տան տիրոջ մասին, իրենց պատասխան տրուեցաւ ան արտը կը գտնուի։

Երբ երկու կողմի հետաքրքրութիւնը յագեցաւ և Արփիար ու Կոպեռնիկ հանգստանալու պիտի երթային,

անհռելի աղմուկ մը փրթեցաւ դրան առջեւ։

Արփիար պատուհանը վազեց և դուրս նայեցաւ։ Տեսածը սարսափելի էր։

— Թուրքե՛րը... կմկմաց։

Սարսափ մը պատեց բոլորը։ Մահուան դալուկ մը պատած էր երկու հայուհիները։ Զօրս թուրք սպաներ և բազմաթիւ զինուորներ իջան ձիերէն և սկսան բախել դրան։

— Ոչինչ կրնանք ընել, ըսաւ Կոպեռնիկ։ Շատ են։ Զենք կրնար դիմադրել, պիտի պահուըտինք և սպասենք արդիւնքին։

Ճաշասենեակին երկու պատուհանները կը նայէին ագարակին ետեւը։

Արփիար և Կոպեռնիկ վար ցատկեցին, մինչդեռ երիտասարդ հայուհին քաջալերանքի մէկ քանի խօսքերով անոնց կուտար հրացանները և ինքն ալ կը հետեւէր անոնց։ Երկու երիտասարդները և աղջիկը ախոռէ մը ներս մտան և ծածկուեցան յարդի դէզերուն մէջ։

Ծերուկ կինը գնաց դուռը բանալու։ Սպաները կոպտաբար մէկ կողմ հրեցին կինը և ներս մտան։

— Է՛յ, պառաւ, ուտելիք և խմելիք բեր։

Խեղճ կինը վախէն կը սարսռար, առանց առարկելու գնաց օղի և ուտելիք բերել։

Սաները սկսան ուտել։ Զինուորներն ալ խոհանոցը թալանէր ու սկսեր էին խմել։

Շուտով սպաներուն ճաշը փոխուեցաւ գինարբուքի։ Անհռելի կերպով կը խմէին, մինչդեռ ագարակապանուհին անկիւն մը քաշուած էր։

— Գեղեցիկ աղջիկ կամ հարս չունի՞ս, պառաւ։ Այս գիշեր մենք հոս պիտի մնանք և առանձին պառկիլ չենք ուզեր։

— Ես առանձինն եմ, ինծմէ զատ ոչ ոք չկայ հոս։

Սպան վերցուց հողէ գաւաթներէն հատ մը և նետեց կնոջը, բարեբաղդաբար հարուածը վրիպեցաւ։

Յանկարծ ճաշարանին դուռը բացուեցաւ և սեմին վրայ երեւցաւ ագարակապանը։

Առաջացաւ դէպի սպաները և յանկարծ գերագրգռուած, ժգունած, աչքերը կայծակնացայտ պոռաց.

— Ի՞նչ կ՚ուզէք մենէ, վատեր, աւազակներ, գողեր... Չկրցաւ խօսքը աւարտել, չորս թուրքերը յարձակեցան ագարակապանին վրայ, որ կատաղօրէն դիմադրեց բայց ի վերջոյ ուժասպառ ինկաւ։

Կապկպեցին զայն սիւնի մը։

— Մի՛ սպաննէք, խնայեցէք, կը պաղատէր խեղճ կինը։

— Այո՛, չենք սպաններ այս գիշեր, վաղը առտու մենք պիտի մաքրենք այդ կեավուրին հաշիւը։ Այսօր չենք ուզեր մեր քէյֆը արիւնոտել։

Շարունակեցին խմել անդադար։

Խոհանոցին մէջ զինուորները կը հետեւէին իրենց պետերուն օրինակին։

Կէս ժամ յետոյ բոլորը այնքա՛ն խմած էին, որ սկսան քնանալ ոմանք սեղանին տակը, ոմանք նստարաններուն վրայ։

Լռութիւնը տարածուեցաւ շէնքին մէջ։

Պառաւ ագարակապանուհին որ անկիւն մը կծկըուած էր, դուրս ելաւ, եկաւ դէպի ամուսինը և քակեց անոր կապերը, յետոյ վազելով գնաց ախոռ և եղելութիւնը իմաց տուաւ պահուըտած մեր երիտասարդներուն։

Բոլորը հաւաքուեցան սրահին մէջ, ընելիքնին որոշելու համար։

— Բեր կառքը, լծէ եզները, հրամայեց ագարակապանը իր աղջկան։

— Այլեւս հոս չեմ կրնար մնալ, պիտի հեռանամ, բայց վրէժս լուծելէ յետոյ։

Կառքի վրայ բեռցուցին անհրաժեշտ առարկաները, ագարակապանին կինը և աղջիկը նստան կառքին մէջ։

Ծերունին և երկու երիտասարդները գացին յարդանոց և վերադարձան յարդի խուրձերով։

Տարածեցին զանոնք սենեակի չորս կողմը, ուր կը խորթային թուրքերը, կրակի տուին, գոցեցին դուները և հեռացան։

— Արդարութիւնը պիտի կատարուի, ըսաւ ծերունին խաչակնքելով։

Կինը և աղջիկը հասկցան ծերունիին վրէժխնդրութիւնը և իրենք ալ խաչակնքեցին ու աղօթեցին, մինչդեռ ան ոտքի վրայ, ահռելի իր վրէժխնդրութեան նման կը դիտէր առանց յուզուելու իր ինչքին փճացումը և վրէժխնդրութիւնը։

Կառքը հեռացաւ, երկու ձիաւորները կը հետեւէին անոր, մինչդեռ ագարակը կը վառէր լուսաւորելով ամբողջ հորիզոնը։ Այդպէս ուրեմն, կը սրբուէր յիշատակը այն ագարակին, ուր սերունդներ հասեր էին։

— Աւելի լաւ է որ այրի ան, քան թէ աւազակներու որջ դառնայ։

Բոլորը խոնարհեցուցին իրենց գլուխը։ Կարելի՞ էր որ այս տեսակ որդիներու ունեցող ժողովուրդ մը մեռնի։

— Ասիկա իմ առաջին վրէժս է, ըսաւ ծերունին,

ուրիշներ պիտի յաջորդեն անոր։ Աշխարհը մեծ է, անշուշտ պիտի գտնեմ տեղ մը, ձեզ պահելու համար, իսկ ես պիտի մեռնիմ այն ատեն, երբ կատարելապէս լուծած ըլլամ վրէժս, մնաս բարով, ո՛վ իմ հայրենի օճախ։

Արցունքները սկսան հոսիլ ծերունիին աչքերէն, մինչդեռ ագարակը կը շարունակէր այրուիլ, իր աւերակներուն տակ թաղելով մէկ քանի տասնեակ Թուրքեր։

ԳԻՇԵՐԱՅԻՆ ԱՐՇԱՒԱՆՔ ՄԸ

Բաժանում.— Հետապնդումը.— Թուրքերուն ձեռքը կալանաւոր.— Արփիարի անձնազոհութիւնը.— Փախուստը

Քանի մը ժամուան ճամբորդութենէ յետոյ ագարակապանին ընտանիքը և երկու երիտասարդները իրարմէ պիտի բաժնուէին։

Բաժանումը շատ յուզիչ եղաւ։ Արփիար և Կոպեռնիկ առաջ սլացան նեղ ճամբէն։

Արփիար մեծ հաճոյք մը կը զգար այս գիշերային արշաւանքէն։

Երկու ժամ ձիավարելէ յետոյ կանգ առին լքուած հիւղակի մը առջեւ։ Հանգստացան քիչ մը, կեր տուին ձիերուն և պառկեցան մինչեւ արշալոյս։

Առտուան դէմ մեկնեցան։ Հեռուէն կ'երեւար գիւղ մը։ Երկու երիտասարդները չը մօտեցան գիւղին, վախնալով որ հոն Թուրք ժանտարմաներ կրնան գտնուիլ։

Բաւական հեռացած էին գիւղէն երբ իրենց ետեւը լսեցին ձիերու ոտնաձայն մը։

Անձկալից ետ դարձան։

Հորիզոնին վրայ փոշիի ամպ մը կը բարձրանար։ Քիչ յետոյ քանի մը ստուերներ բաժնուեցան այդ մըշուշէն։

— Թուրք զինուորները մեզի կը հալածեն։

Արդարեւ ճիշդ էր։ Անշուշտ լրտեսներ լուր տուած էին գիւղը գտնուած Թուրքերուն, երկու ձիաւորներուն անցքը։

Յուսահատութիւն մը եկաւ Արփիարի և Կոպեռնիկի վրայ։ Ի՞նչպէս կրնային փախչիլ։ Իրենց ձիերը թէեւ հրաշալի կենդանիներ, բայց յոգնած էին երկար ճամբորդութենէն։

Կրնայի՞ն վերջին ճիգ մը ընել։ Պէտք էր աճապարել որովհետեւ հետապնդողներուն ոտքի ձայնը կը մօտենար և զինուորներուն ստուերները հետզհետէ աւելի կը թանձրանային։

— Յառա՛ջ, պոռաց Արփիար, քիչ մը ոյժ և քաջութիւն՝ պիտի կրնանք փրկուիլ։

Խթանեցին ձիերը և առաջ անցան։

Բայց յանկարծ հրացանի ձայն մը լսուեցաւ եւ գնդակ մը սուլեց։

Կոպեռնիկ ճիչ մը արձակեց և սրունքէն վիրաւորուած ձգեց ձիուն երասանակները, երերաց և ինկաւ Արփիարի վրայ, որ գրկեց զայն և շարունակեց արշաւել։

Բայց այս գերմարդկային ճիգը չէր կրնար շարունակուիլ։

— Փախչէ՛, պոռաց Կոպեռնիկ, յուսահատ ճիչով մը, փախչէ՛ և վրէժս լուծէ։

— Փախչի՞լ, երբե՛ք, կամ միասին կը մեռնինք, կամ միասին կ'ազատինք։

— Ո՛չ, ո՛չ, թող զիս և գնա։ Յիշէ նուիրական պարտականութիւնդ. չորս հազար հոգի մեզի կը սպասեն։

Կոպեռնիկ սահեցաւ Արփիարի բազուկներէն և գետին ինկաւ։ Իր ձին զարմացած կանգ առաւ, յետոյ եկաւ իր տիրոջը մօտ, հոտոտեց, տխրութեամբ սկսաւ խրխնջալ։

Հեռուն Արփիար կը սուրար խօլ վազքով մը, կարծես իր ատելութեան, վրէժխնդրութեան և ցաւին զգացումը թեւեր կուտային իր ձիուն ալ։

Թուրքերը շուտով հասան Կոպեռնիկի մօտ, դադրեցան հալածելէ Արփիարը և ձիու մը վրայ նետելով Կոպեռնիկը վերադարձան։

Սակայն Արփիար ալ կանգ առած էր, տեսնելով որ Թուրքերը զինքը չէին հալածեր։

Ի՞նչ պիտի ընէր առանց Կոպեռնիկի, ո՞ւր պիտի երթար, պիտի լքէ՞ր զայն Թուրքերուն ձեռքը։

Լոյս մը ծագեցաւ մտքին մէջ։ Ձիէն իջաւ, կապեց զայն թուփի մը և վերադարձաւ հոն, ուր կանգ առած էին Թուրքերը։

Անոնց ոտքերուն հետքերէն առաջնորդուելով, ուղղակի հասաւ այն գիւղը, ուր տարեր էին Կոպեռնիկը։

Արփիար յառաջացաւ, և քիչ յետոյ նշմարեց բաւական խոշոր խումբ մը, ձիաւորներ, հետեւակ զինուորներ, թնդանօթ մը, որոնք յառաջ կ'երթային։

Պահուըտելով մացառներու և թուփերուն մէջ կըրցածին չափ մօտեցաւ Թուրք ջոկատին և քայլ առ քայլ

հետեւեցաւ անոնց մինչեւ գիշեր, երբ Թուրքերը բանակեցան բլուրներով շրջապատուած բացաստանի մը մէջ։

Անոնք երկար ճամբորդութենէ մը յոգնած էին հաւանաբար և մանաւանդ գիշերուան պատճառով չէին համարձակեր առաջ երթալ, որովհետեւ շրջակայ լեռներու մէջ կը վխտային հայ ֆէտայիներ։

Կառքերը շարեցին բանակատեղիին շրջակայքը, վրաններ կանգնեցին և ձիերը արձակեցին։

Կոպեռնիկ չուաններով կապկուած, ծառի մը տակ նետուած էր ու յոգնութենէ ու անօթութենէ թմրած, կորսնցուցած էր իր գիտակցութիւնը։

Քիչ յետոյ երկու զինուոր մօտեցան վիրաւոր հայորդիին։

Արփիար, հեռուէն անձկանօք կը դիտէր անցած դարձածը։

— Ոտքի՛ ել, կեավուր, պոռաց զինուորներէն մէկը, ոտքովը զարնելով Կոպեռնիկին։

— Ի՞նչ պառկեր ես, հօրդ տո՞ւնը գիտցար հոս։

Կոպեռնիկ չպատասխանեց, ոտքի ելաւ։

Գիտէր թէ ի՛նչ ճակատագիր կը սպասէր իրեն։ Թուրքերը գնդակի մը իսկ արժանի չպիտի տեսնէին զինքը և հաւանաբար մորթէին եաթաղանով մը։

Բայց ինքը, լեռներու ազատ զաւակը, կը վախնա՞ր միթէ մահէն։

Քալել սկսաւ դէպի բանակատեղիին կեդրոնը։

— Է՛յ, կեավուր, ի՞նչ գործ ունէիր հոս, ի՞նչ կը փնտռէիր, զէնքովդ մինչեւ հիմա քանի՞ Թուրք սպաննեցիր։

— Կրցածիս չափ չատ։

— Կրցածիդ չափ չա՞տ, լաւ, մենք քաւել կուտանք խոլամներուն արիւնը։

— Եթէ ես ազատիմ, նորէն զէնքս վար չպիտի դնեմ, մինչեւ որ մէկ հայու տեղ տասը թուրք չըսպաննեմ։

— Լռէ՛, խըճզըր, պոռաց զինուորը եւ հրացանը բարձրացուց Կոպեռնիկի գլուխը ջախջախելու համար, բայց միւս զինուորը արգիլեց։

— Ի՞նչ կ'ընես, Օսման, հարիւրապետին հրամանն է զայն ողջ առողջ յանձնել իրեն, գլուխդ կը վտանգես այդպէսով։

Օսման զսպեց ինքզինքը, ատելավառ նայուածք մը նետելով դէպի Կոպեռնիկը, որ անայլայլ կը յառաջանար, մահը արհամարհելով։

Վերջապէս հասան հարիւրապետին վրանը։

Զինուոր մը մէկ կողմ ըրաւ վարագոյրը եւ ներս մտցուց հայ երիտասարդը ու երկու պահակները։

Վրանին մէջտեղը նստած էր մօտ 40 տարեկան հարիւրապետ մը խոժոռ ակնարկով թաթարական ճտիպար մը։ Իր առջեւը սեղանին վրայ դրուած էին չիշ մը օղի եւ գաւաթ մը։

— Այսօր որսացած կեավուրնի՞դ է աս, հարցուց խօսքը ուղղելով Օսմանին։

— Այո՛, պէյ էֆէնտի, երկու կեավուրներէն մէկը ձերբակալեցինք, միւսը փախաւ։

— Լաւ, մօտ եկուր որ ըսածս աղէկ լսես։

Կոպեռնիկ քայլ մը առաջ եկաւ։

— Ուրկէ՞ կուգայիք եւ ո՞ւր կ'երթայիք։

— Ձեր գիտնալիք բանը չէ, էֆէնտի։

— Հէ՞, իմ գիտնալիք բանս չէ՞, պոռաց հարիւրապետը կատղած եւ ձեռքը բարձրացուց ապտակելու

համար, բայց Կոպեռնիկի երկաթէ ձեռքը զայն կեցուց։

Երկու զինուորները յարձակեցան վրան եւ ձեռքերը նորէն կապեցին ետեւը։

— Ինծի մօտիկ ըրէ, ըսաւ սպան, զսպելով իր կատաղութիւնը։ Եթէ համաձայնիս ըսելու թէ ո՞ւր կ'երթայիր եւ ինչո՞ւ համար, եթէ մատնես քու ընկերներդ, ազատ կ'արձակեմ քեզի։

— Երբե՛ք, եղաւ պատասխանը։

Ցամառ լռութիւնով մը պատասխանեց Կոպեռնիկ անկէ յետոյ իրեն եղած բոլոր հարցումներուն,

— Տարէք այս շունը եւ խօսեցնելու համար պէտք եղածը ըրէք, հրամայեց հարիւրապետը։

Զինուորները դուրս քաշեցին Կոպեռնիկը։

Բանակատեղիին մէջտեղը խոշոր խարոյկ մը կը վառէր, որուն վրայ կ'եփէր զինուորներուն կերակուրը։

Կոպեռնիկը տարին անոր մօտ։ Հանեցին կօշիկները եւ ոտքերը մօտեցուցին խարոյկին։

Արփիար որ պահուըտած կը դիտէր անցուդարձը, բաւական մօտեցած էր ծառերուն ետին, տեսաւ այն մահուան գալուկը որ կը պատէր իր ընկերը։

Ի՞նչ պէտք էր ընել։

Լոյս մը ծագեցաւ յանկարծ մտքին մէջ։

Սողալով մացառներուն մէջէն հասաւ մինչեւ փամփուշտներու սնտուկ մը, զգուշութիւնով առաւ մէկ քանի հատ ինչպէս նաեւ պատրոյգ մը եւ վերադարձաւ իր թաքստոցը։

Հանեց փամփուշտներու քափսօլները, տասը հատ քովէ քով շարեց եւ բոլորը միացուց պատրոյգով մը, յետոյ, լուցկիով մը վառելով պատրոյգը, հեռացաւ։

Անոր նպատակն էր փամփուշտներուն պայթումովը իրարանցում առաջ բերել եւ առիթէն օգտուիլ։

Այս բոլորը կատարուած էր մէկ քանի վայրկեանի մէջ։

Ցանկարծ իրարու ետեւէ տասը փամփուշտներ պարպուեցան։ Պայթումին աղմուկէն զինուորները իրար անցան, մինչդեռ այն պահակը, որուն մօտ դրուած էին փամփուշտները, պոռաց.

— Կեավուրները եկան...։

Ամբողջ բանակատեղը ոտքի կանգնեցաւ, սպան դուրս ցատկեց վրանէն։

Անոնք որ Կոպեռնիկին ոտքերը պիտի այրէին խարոյկէն, ձգեցին զայն եւ վազեցին իրենց զէնքերուն մօտ։

Անմիջապէս երկու երեք խումբեր կազմուեցան հրջակայքը հետապնդելու համար։

Կոպեռնիկ օգտուելով ընդհանուր խառնաշփոթութենէն, թեւերը ձեռքերը կապուած, սահեցաւ դէպի ծառերը, յարմար առիթով կծկելու համար։

Ցանկարծ իր մօտը տեսաւ Արփիարը։

Զարմացական շարժում մը ըրաւ, բայց զսպեց ինքզինքը չաղաղակելու համար։

Արփիար մէկիկ մէկիկ կտրեց Կոպեռնիկի կապերը յետոյ ձեռքէն բռնելով տարաւ դէպի մացառները։

Երբ քիչ մը հեռացան, կանգ առին։ Կոպեռնիկի վէրքը կը նեղէր զինք։

— Մտիկ ըրէ, ըսաւ Արփիար, պէտք է փախչիլ, բայց մեր երկուքին ազատութեան համար պիտի ընես ինչ որ ըսեմ քեզի։ Պէտք է որ քնանաս։

— Քնանա՞լ։

— Այո՛։

Կոպեռնիկ պառկեցաւ, վստահ իր ընկերոջ վրայ, բայց չկրցաւ քնանալ։ Արփիար աներեւոյթ եղաւ ծառերուն մէջ իր ծրագրին յարմար տեղ մը փնտռելով։

Ժամ մը վերջը վերադարձաւ։

— Գտա՛յ, ըսաւ։ Երբ որ Թուրք զինուորները նշմարեն քու անհետանալդ, անմիջապէս ձիերը պիտի նստին եւ քեզի պիտի փնտռեն ոչ թէ իրենց մօտը, այլ հեռուները։ Երբեք մտքերնուն չպիտի անցնի որ դուն իրենց մօտը պահուըտած կրնաս ըլլալ։ Ահա, հոն, սա պուրակին մէջ ցեխոտ լճակ մը կայ։ Լճակը գրեթէ ծածկուած է մացառներով եւ թուփերով, անոնց մէջը պիտի պահուըտինք մինչեւ արշալոյս։ Երբ որ Թուրքերը մեկնիլ սկսին, մենք պիտի մտնենք ցեխին մէջ, մինչեւ վիզերնիս, եւ գլուխնիս պիտի պահենք թուփերուն տակ։

Ըսածնուն պէս ալ գործադրեցին։

Արշալոյսին Թուրքերը մեկնեցան, առանց գտնելու մեր երկու բարեկամները։

Երբ թշնամին անհետացաւ, երկու երիտասարդները ելան իրենց պահուըտած տեղէն, ծունկի վրայ յառաջացան մինչեւ ճամբան եւ ուրախութիւնով տեսան վերջին Թուրք ձիաւորները, որոնք կ'անհետանային փոշիին մէջ։

Քաջաբար ճամբայ ինկան։ Կոպեռնիկ կը կրթնէր Արփիարի վրայ, իրենց նպատակին հասնելու մօտ էին եւ ատիկա ոյժ կուտար, բայց նոր անակնկալներ կ'սպասէին իրենց։

ՏԱՌԱՊԱՆՔԻ ՕՐԵՐ

Անձկութեան օրեր.— Հիւանդութիւնը.— Ապաքինում. — Անակնկալ հանդիպում մը.— Երկուքը յիսունի դէմ. — Վտանգը կ'անհետի

Փրկուած էին Թուրքերու ձեռքէն, բայց նոր ամպ մը կուգար մթագնել Արփիարի հորիզոնը։

Անիկա անձկութիւնով կը տեսնէր թէ ինչպէս իր ընկերը հետզհետէ կը տկարանար, կորսնցուցած արիւնին, կրած յուզումին և տառապանքին պատճառով։

Մէկ ժամ հազիւ յառաջացած էին երբ Կոպեռնիկ կանգ առաւ։

— Այլեւս չեմ կրնար քալել, ոյժս սպառեցաւ, ձգէ ինծի հոս, մեկնէ դուն։

— Քեզի լքե՞լ... նոյնիսկ այդպիսի մտածում մը ունենալդ ինծի համար նախատինք մըն է, գոչեց Արփիար։

Քիլիս հասնելու մեծ բան մը չէր մնացած, բայց Կոպեռնիկ բացարձակապէս անկարող էր քայլ մը առնելու և տարածուած հողին վրայ, գրեթէ ուշաթափ կուլար։

Գեղեցիկ վայրի մը մէջ կը գտնուէին, սիրուն առուակի մը եզերքը։

Արփիար կազմեց ծրագիրը, շրջակայքը գտաւ յարմար վայր մը, տեսակ մը խոռոչ, հովէն, անձրեւէն պաշտպանուած։

Հաւաքեց ծառի տերեւներ, մամուռներ և կարելի

եղածին չափ փափուկ անկողին մը շինեց ընկերոջը համար։ Յետոյ գրկեց զայն և փոխադրեց հոն, հանեց հագուստները, վէրքը լուաց լաւ մը, վրան ծածկեց եւ ըսաւ.

— Քնացիր քիչ մը, հանգստութիւնը պիտի վերադարձնէ քու ոյժդ։

Կոպեռնիկի չափ ինքն ալ պէտք ունէր հանգիստի բայց նախ կ'ուզէր գիտնալ թէ ոեւէ վտանգ չկար շրջակայքը։

Բարեբաղդաբար գտնուած տեղերնին ճամբէ հեռու վայր մըն էր և հետեւաբար տեսնուելու վտանգ չկար։

Վերադարձաւ, ինքն ալ հանուեցաւ և ինկաւ գետին, յոգնած և հանգիստի կարօտ։

Հրացանը դրաւ գլխուն տակ, բարեբաղդաբար երբեք ձեռքէ չէին թողած իրենց հրացանները և քնացաւ։

***

Բաւական ժամանակէ ի վեր քնացած էին, երբ Արփիար ընդոստ արթնցաւ։

Ճիչ մը լսած էր։

Ոտքի ցատկեց, հրացանը առաւ, պատրաստ սուղ ծախելու իր կեանքը։

Բայց լսած ճիչը ուրիշ բան չէր, բայց եթէ Կոպեռնիկի ցաւի աղաղակը։

Քովը վազեց։

Խեղճ երիտասարդը սոսկալի տենդէ մը բռնուած, ահռելի տանջանքներ կ'անցընէր։

Ի՞նչ ընել։

Վազեց առուն, հանեց շապիկը, թրջեց և վերադարձաւ։

Զով ջուրին ազդեցութեամբ Կոպեռնիկ բաւական գտաւ ինքզինքը։

— Մայրի՜կ, մայրի՜կ, թռաւ հիւանդին բերնէն։

Արփիար կրկնապատկեց խնամքները, մինչեւ որ քունի մէջ թաղուեցաւ Կոպեռնիկ։

Երկու երեք օր անձկութեան օրեր եղան Արփիարի համար։ Կը վախնար որ կը տեսնէ Կոպեռնիկի, իր այնքան սիրելի ընկերոջ մահը, բայց երիտասարդին առողջ կազմուածքը, լեռնականի տոկունութիւնը յաղթեցին հիւանդութեան եւ շաբաթ մը յետոյ սկսաւ ապաքինումը։

Վէրքը բուժուելու վրայ էր իսկ տենդը անհետացած։

Այդ շաբթուայ ընթացքին երկու երիտասարդները ապրեցան պտուղներով եւ մէկ քանի որսի թռչուններով։

Արփիար Թուրք ձեւանալով ամէն օր կ'երթար երեք ժամ հեռու գտնուող արաբ գիւղ մը եւ կաթ կամ մածուն կը գնէր Կոպեռնիկի համար։

Օրերը կ'անցնէին, բայց մեր երիտասարդները կրնար հասնիլ իրենց նպատակին։

Ինչպէս ըսինք, Բիլիսէն հազիւ կէս օրուան ճամբայ հեռի էին։

— Մտիկ ըրէ, ըսաւ Արփիար առտու մը Կոպեռնիկի, ես այսօր մինչեւ քաղաք պիտի երթամ եւ ինծի յանձնուած պաշտօնը կատարեմ, կը յուսամ մինչեւ իրիկուն վերադառնալ։

Դրաւ հիւանդին քով ջուր, կաթ, կարագ եւ մէկ քանի պտուղներ, իսկ ինք մեկնեցաւ։

Օրը անցաւ առանց ոեւէ միջադէպի։

Շատ ուշ ատեն Արփիար վերադարձաւ։

Տխուր դէմք մը ունէր. յոգնած ու փոշեթաթաւ։

— Ի՞նչ լուր. հարցուց Կոպեռնիկ, իր խոտէ անկողնին վրայ նստելով։

— Իզո՛ւր անցան այսքան տառապանքներն ու յոգնութիւնները։ Բիլիսի հայութիւնը արդէն տարագրուեր է։

— Ո՞վ ըսաւ այդ բոլորը։

— Այսօր կէսօրուան մօտ հասայ քաղաք, որ տարօրինակօրէն ամայի երեւոյթ մը ունէր։ Գացի թրքական սրճարան մը նստեցայ։ Թուրք գիւղացիներ լեցուն էին, մօտեցայ խումբի մը, մտադիր էի իբրեւ Թուրք ներկայանալ եւ տեղեկութիւն հարցնել, բայց ատոր պէտք չեղաւ։ Գիւղացիները սկսան խօսիլ հայերու տարագրութեան մասին, ըսուածներէն համոզուեցայ թէ 15 օր առաջ բոլոր հայերը ճամբայ հանուած են դէպի անապատ։ Քաղաքէն մէկ քանի ժամ հեռու անոնցմէ մեծ մասը սպաննուած՝ իսկ միւսները շարունակած են իրենց ճամբան։

— Ուրեմն առանց արդիւնքի մենք պիտի բռնենք վերադարձի ճամբան։

— Այո՛, ուրիշ ոչինչ ունինք ընելիք։

Երկար ատեն լուռ մնացին, խոր մտածումներու մէջ թաղուած։

Վերջապէս Արփիար խզեց լռութիւնը։

— Դուն բաւական ոյժ առիր։ Ես քաղաքէն մէկ քանի դեղեր եւ ուտելիքներ բերի քեզի։ Մէկ երկու օրէն կը յուսամ որ բոլորովին ապաքինած կ'ըլլաս։ Այն ատեն ճամբայ կ'ելնանք դէպի Սուէտիա։ Հետո՛ւն, դաշտին մէջ ձիեր կ'արածէին, անոնցմէ երկու հատ կ'առեւանգենք այս գիշեր իսկ եւ կը գործածենք։

Արդարեւ քանի մը օր յետոյ Կոպեռնիկ ի վիճակի էր ձի հեծնելու։ Արփիար ալ բաւական կազդուրուած էր։

Ճամբայ ելան։

Ժամերով ճամբորդեցին, լուռ, ականջ դնելով ամենափոքր աղմուկին, որ կը լսուէր խոտերուն մէջէն և կամ թուփի մը ետևէն։

Տեսարանը գեղեցիկ էր արևուն տակ, բայց մեռելային տխրութիւն մը պատած էր ամբողջ համայնապատկերը։

Չէ՞ որ այդ երկրին մէջ կը գործուէր ոճիրներու էն ահռելին, ցեղ մը կը բնաջնջուէր ամենաբարբարոս կերպով։

Եւ բնութեան այդ տխրութիւնը կ՚անդրադառնար երկու երիտասարդներուն հոգիին մէջ, մանաւանդ որ յուսախափ ալ եղած էին։

Ճամբուն ձախ կողմը ծառերու պուրակ մը կը խանգարէր ուղին միաօրինակ։

— Կոպեռնի՛կ, այդ ծառերուն տեսքը ինծի վախ մը կուտայ թէ Թուրքեր պահուըտած կրնան ըլլալ հոն։ Սպասէ քիչ մը հոս, մինչև որ քննութիւն մը կատարեմ։

Արփիար վար իջաւ ձիէն, երասանակը յանձնեց ընկերոջը և մօտեցաւ պուրակին.

Ծառերու առաջին չարքէն յետոյ կարծես հողը կ՚անհետանար և անդունդ մը, խորունկ և ընդարձակ փոս մը կը սկսէր, որ կը վերջանար դիմացի բլուրին մօտ։ Այդ բլուրին վրայ կը տեսնուէին քանի մը տուներ, և տուներուն մօտ բանակած էին 50ի չափ Թուրք զինուորներ։

Անտառին կրակ տուած էին։

Անդնդաձև փոսին խորը կը տեսնուէին երեք կառքեր։ Արփիար ճանչցաւ որ անոնցմէ մէկը վրէժխնդիր ագարակապանին կառքն էր։

Երեք կառքերը եռանկիւնաձև դրուած էին և

Հրջապատուած քարերով, ծառի ոստերով։ Այդ անպատրաստից շինուած ամրութեան մէջ կը գտնուէին ձիերը, եզները և խումբ մը մարդիկ, որոնք ծունկի եւ երեսի վրայ պառկած՝ պատրաստ էին ամէն յարձակման դիմադրելու և կեանքերնին սուղ ծախելու։

Արփիար իսկոյն հասկցաւ անցած դարձածը։

Հայեր էին անոնք, որոնք պաշարուած էին Թուրքերէ։

Արիւնը սկսաւ եռալ մէջը։

Իրենք երկու հոգի էին, ի՞նչպէս կրնային օգնութեան հասնիլ պաշարուածներուն, որոնք քանի չափ էին և ազատել զանոնք։

Աւելի մօտեցաւ։ Ցանկարծ ոտքի ելաւ և վերադարձաւ Կոպեռնիկի քով և պատմեց ամբողջ տեսածը։

— Պէտք է ազատել զանոնք, պէտք է ազատել ամէն գնով, պոռաց Կոպեռնիկ։

— Այո՛, պիտի ազատենք։ Ես իմ ծրագիրս կազմեցի։ Պիտի երթանք մինչև այն բլուրին գագաթը, ուր կը գտնուին Թուրքերը։ Հոն բազմաթիւ ապառաժի կտորներ կան։ Կէս գիշերին պիտի աշխատինք, երբ պաշարարողները քունի մէջ են, անոնցմէ մէկ քանի հատը վար գլորել։ Ցետոյ արագօրէն մէկ քանի անգամ հրացան պիտի արձակենք։ Մինչ այդ, մեզմէ մէկը պիտի երթայ պաշարուած Հայերուն մօտ, լուր տալու և պատրաստ ըլլալու, որպէս զի իրենք ալ վարէն յարձակման սկսին։ Այս կերպով վստահ եմ մեր յաղթանակին վրայ։

Գիշերուան խաւարը բաւական թանձրացած էր։

Ձիերը խթանեցին և հասան բլուրին բարձր գագաթը։

Արդարև հոն կը գտնուէին ժայռի խոշոր կտոր-

ներ, որոնք կարելի էր քիչ մը ուժով շարժելով վար ձգել։

Մաքրեցին այդ ժայռի կտորներէն մէկ քանիները իրենց շուրջի հողերէն, որպէսզի դիւրաւ վար իյնան։ Յետոյ Արփիար վերադարձաւ նախկին գտնուած տեղերնին և գիշերուան մթութենէ օգտուելով հասաւ մինչեւ հայերը։

Անկարելի էր նկարագրել ծերուկ ագարակապանին ուրախութիւնը երբ որ տեսաւ Արփիարը։

Անոր վիզը փաթթուեցաւ և ուրախութենէն արցունքներ կը թափէր։

Արփիար պարզեց իր ծրագիրը։

Պաշարուած հայերը հաւնեցան այդ ծրագրին, ամէն մէկը գրաւեց իր դիրքը իսկ Արփիար շուտով մեկնեցաւ։

Որոշուեցաւ որ պաշարուածները երկու ձեռք հրացանաձգութիւնով նշան պիտի տային։ Նոյն վայրկեանին վերէն երիտասարդները պիտի գլորէին ապառաժները և կրակէին։

Ժամ մը անցաւ։

Արփիար եւ Կոպեռնիկ անձկութեամբ կը սպասէին։

Յանկարծ գիշերուան լռութեան մէջ լսուեցաւ ձայն մը՝ կրա՛կ, և որոտացին քսան հրացաններու զոյգ հարուածները։

Անտառին հրդեհը սաստկանալու վրայ էր։ Անոր բոցերուն լոյսէն շրջականները հսկայ շուքեր զանազան խաղեր կ՚ընէին։

Կարծես ամբողջ լեռները լեցուն էին ուրուականներու լեգէոններով, որոնք դաշնակցած էին Թուրքերուն դէմ։

Հրացանի հարուածներուն արձագանգը չէր լռուած,

երբ չորս խոշոր ապառաժներ, դղրդացնելով բլուրը, գացին աւերել Թուրքերու բանակատեղին, ճզմելով տասնեակ մը Թուրքեր։

Երկու երիտասարդները առանց վայրկեան մը իսկ կորսնցնելու, պարպեցին իրենց հրացանները, իրարու ետեւէ։

Անոնց յաջորդեցին վարէն հայերը։

Դժոխային սարսափ մը ինկած էր Թուրքերուն մէջ։ Հոս ու հոն կը վազէին և կը լսուէին աղաղակներ։

— Կեավուրները եկան, փախէ՛ք։

— Ալլա՛հ, Ալլա՛հ...

— Օգնութի՛ւն... մեռա՛յ...

Թուրքերուն պոռչտուքը լեցուցեր էր ամէն կողմ։

Պաշարուած հայերը առաջ նետուեցան և դիրկ դիրկի կռիւ մը սկսաւ։

Երկու կողմէ կը կռուէին ակռաներով, եղունգներով։

Զէնքի ձայները դադրած էին այլեւս և միայն կը լսուէին զանկեր ջախջախող հրացանի բուներուն ձայնը, խորտակուող ոսկորներու ճարճատիւնը և մահամերձներու հռնդիւնը։

Կռիւը երկար չտեւեց։

Արշալոյսը կը ծագէր։

Ամբողջ Թրքական բանակատեղիէն ուրիշ բան չէր մնացեր, բայց եթէ դիակներ ու աւերուած վրաններ։

Թուրքերու մեծ մասը սպաննուած էր, միայն մէկ քանիները յաջողած էին փախչիլ, օգտուելով գիշերուան մթութենէն։

Հայերը յաղթակա՛ն էին։

— 41 դիակ կայ, համրեց Արփիար։

— 41 հոգի ՃԷՑՑԷդը զրկեցինք, ըսաւ ծերուկ ագարակապանը, համրելով Թուրքերու դիակները, որոնց բոլորին դէմքին վրայ սարսափի արտայայտութիւն մը սառած էր։

Հայերուն կողմէ սպաննուած էր երիտասարդ գիւղացի մը, իսկ վիրաւորուած էին երկու հոգի։

Արագ քննութենէ մը անցուցին ձեռք ձգուած աւարը։

Բազմաթիւ հրացաններ, ձիեր և փամփուշտ թողած էին Թուրքերը։

Առին բոլորը ինչ որ կրնային հետերնին տանիլ, Մնացածները լեցուցին իրարու վրայ եւ կրակի տուին։

Անհրաժեշտ էր անմիջապէս մեկնիլ, որովհետեւ փախստական Թուրքերը անշուշտ լուր պիտի տային շրջականները և օգնութեան հասնէին։

Խումբը ճամբայ ելաւ, այս անգամ բոլորը ձիաւոր և կատարելապէս զինուած։

Կէսօրուան մօտերը, հեռուէն տեսնուեցաւ խումբ մը։ Հայերէն մէկը, որ գացած էր տեղեկութիւն բերելու անոնց մասին, վերադարձաւ ըսելով որ եզերու հօտ մըն էր, Թուրք զինուորներու կողմէ առաջնորդուած։

— Ի՞նչպէս կարելի է ձեռք ձգել, ըսաւ ագարակապանը։

— Ես մտածում մը ունեցայ, պատասխանեց Արփիար։

Հայերուն և Թուրքերուն հետեւած ճամբաները զուգահեռական էին, իսկ այդ երկու ճամբաներուն մէջտեղէն կ'անցնէր առուակ մը։

Եզները, որոնք ջուրը կը սիրեն, անշուշտ երբ առուակը հասնէին, մէջը մտնել պիտի ուզէին։

Արփիար առաջարկեց որ առուակին ուղղութիւնը փոխեն։ Իսկ ատոր համար կը բաւէր փոս մը փորել, ուրկէ հոսելով առուակին ջուրը պիտի գար լեցնել հայերու անցած ճամբան և անկէ հոսիլ։ Բնականաբար եզները տեսնելով որ առուակին ջուրը կը փախչի իրենցմէ, դէպի հայերուն գտնուած կողմը պիտի գային։

Բոլորը հաւանեցան և գործի սկսան։

Ժամ մը վերջ առուակը ձգելով իր նախկին ուղղութիւնը, կը վազեր նոր ուղղութիւնով մը։

Եզները տեսնելով ջուրին հոսանքին փոխուիլը, ետ դարձան և իրենց պահապանները զանոնք զսպելու ժամանակ չունեցած, վազեցին դէպի առուակ, որ բռնուեցաւ հայերուն կողմէ, մինչդեռ հայերէն մէկ քանիները, որոնք պահուըտած էին քարերու ետին, հրացանազարկ ըրին այն ձիաւոր Թուրք զինուորները, որոնք կը փորձէին կեցնել փախչողները։

Խորամանկութիւնով տէր եղած էին մի քանի տասնեակ եզներու։

Գիշերը ամբողջ խումբը բանակեցաւ բացօթեայ, լուսնի լոյսին տակ։

ԿԵՆԴԱՆԻ ՋԱՀԵՐ

Ուրախութիւն.— Նոր խաղեր Թուրքերուն գլխուն.— Բաժանում.— Դէպի Սուէտիա.— Յուսախաբութիւն

Երբ պէտք եղած զգուշութիւնները ձեռք առնուեցան, պահակներ դրուեցան, անակնկալ յարձակման մը չենթարկուելու համար, ազարակապանը հրամայեց եզ մը մորթել։

Եզը խորովեցին և իսկական խնճոյք մը սկսաւ։

Թէ կուտէին և թէ կը կատակէին։

— Կեցցե՛ն Թուրքերը, կ'ըսէր Արփիար, որ մեզի պատրաստեցին այս տեսակ խնջոյք մը, հարկաւ հիմա ճեննէմին մէջ նստած կ'ուրախանան մեր քէյֆը տեսնելով։

Ճաշէն յետոյ մէկ քանի ժամ ամբողջ խումբը հանգիստ ըրաւ և կէս գիշերին ճամբայ ինկաւ։

Առջեւէն կ'երթային Արփիար, Կոպեռնիկ և ազարակապանը, հրացանները պատրաստ բռնած։

Քանի մը քիլոմէթր առանց պատահարի քալելէն յետոյ, կասկածելի բան մը տեսան։

Փոքրիկ գետակի մը եզերքը, քանի մը հարիւր մեթր առաջ, լուսնի ճառագայթ մը կը ցոլար փայլուն բանի մը վրայ, որ կը շարժէր ճամբուն վրայ, գետին եզերքը։

Կանգ առին։

Կոպեռնիկ և Արփիար իջան ձիերէն, յետոյ սահեցան, գրեթէ մագլցելով և մօտեցան այն տեղին, ուր այդ փայլը կը տեսնուէր։

Շուտով տեսան Թուրք զինուոր մը որ պահակ կը սպասէր։

Փայլողը հրացանն էր։

Քիչ մը աւելի մօտեցան։

Թրքական բանակատեղիի մը մօտեցած էին։ Ամէն մէկ քսան քայլին պահակ մը կեցած էր բանակատեղիին շուրջը։

— Ամբողջ խումբով յարձակինք, ըսաւ Կոպեռնիկ յախուռն կերպով։

— Ո՛չ, ատիկա պիտի նշանակէր ստոյգ մահուան դիմել, խիստ շատ են, մէկ քանի րոպէի մէջ պիտի բնաջնջուինք։

Կոպեռնիկ համոզուեցաւ այս իմաստուն խօսքերէն։

Վերադարձան դէպի իրենց ընկերները և պատմեցին տեսածները։

— Ես, ըսաւ Արփիար, կ'ուզեմ խաղ մը խաղալ անոնց։ Պիտի ընտրենք մեր ունեցած եզերուն մէջէն տասը հատի չափ ամենէն նիհարները։ Յետոյ անոնց պոչերուն պիտի կապենք յարդէ խուրձեր և իրարու միացնենք։ Մեր խումբը գետակին ջուրին մէջ մտնելով պիտի հեռանայ, մինչդեռ եզերը իրարու կապող չուանը պիտի իւղոտենք և ձգենք Թուրքերուն մօտը։ Երբ մեր խումբը անցնի վտանգաւոր շրջանը, եզերուն քով մնացած ձիաւոր մը կրակ պիտի տայ չուանին։ Քանի չուանը այրի, յարդի խուրձերը պիտի բռնկին և կովերը՝ կենդանի ջահերու նման պիտի իյնան Թուրքերուն մէջը ուր սարսափ պիտի տարածեն։

Բոլորը ծափահարեցին ու գործի ձեռնարկեցին։

Այն ատեն, գիշերուան մէջ, ծառերուն շուրջը,

որոնց թանձր շուքը կը տարածուէր շրջակայքը, տեսնուեցաւ կովերուն խօլական վազքը։ Անոնց պոչերը կ'այրէին և կատղած կենդանիները ահռելի վազքով մը կը խուժէին քնացած Թուրքերուն բանակատեղին, կ'անցնէին պահակներուն վրայէն, որոնք անկարող էին դէմ դնել և կ'երթային սարսափ տարածել մարդոց մէջ, հոս հոն վրաններ հրդեհել, որ աւելի արհաւիրք կը պատճառէր իրենց քուներէն արթնցած Թուրքերուն։

Անոնք իրենց հրացանները առած իրարու վրայ կը կրակէին, կարծելով որ թշնամիները յարձակած են բանակատեղիին վրայ։

Մինչեւ որ կրցան կատղած եզները սպաննել եւ եղելութեան վերահասու ըլլալ, ահռելի նախճիր մը տեղի ունեցած էր իրենց շարքերուն մէջ։

Ջախջախուած գանկեր, դուրս թափած աղիքներ, այրած դիակներ ինկած էին ամէն կողմ։

Բանակատեղին հրամանատարը, ինքզինքէն դուրս ելած, կը պոռար կը կանչէր։

Բերել տուաւ այն պահակները որ եզներու յարձակման պահուն հոն կը գտնուէին ու հրամայեց զանոնք հրացանի բռնել, նոր զոհեր աւելցնելով հիններուն վրայ։

Հայերը բլուրի մը վրայ ապաստանած կը դիտէին այդ ողբերգութիւն—կատակերգութիւն և չէին կրնար չուրախանալ։

Կը շնորհաւորէին Արփիարը իր այդ հանճարեղ գաղափարին համար։

Այս արկածալից ճամբորդութիւնը շարունակուեցաւ քիչ մը ատեն եւս, երբ եկաւ բաժանման պահը։

Արփիար և Կոպեռնիկ պարտաւոր էին զատուիլ իրենց ընկերներէն, փոխել ճամբանին և վերադառնալ

Սուէտիա, ուր անշուշտ իրենց կ'սպասէին։

Բաժանումը շատ սրտառուչ եղաւ։ Կռիւի և լեռներու խստութեան վարժուած այդ մարդիկը կուլային։ Ո՞վ գիտէ, թերեւս իրար չպիտի տեսնէին այլեւս և այդ մտածումը կը տխրեցնէր զիրենք։

Վերջապէս երկու պատգամաւորները մեկնեցան սրարշաւ։

Անկէ յետոյ գրեթէ առանց միջադէպի հասան Մուսա լերան շրջակայքը, բայց քանի կը մօտենային այնքան իրենց զարմանքը կ'աւելնար։

Մինչդեռ մեկնած ատեննին հազարաւոր զինուորներ եւ պաշըպօզուքներ կը հաւաքուէին պաշարելու համար լեռ բարձրացած հայերը, հիմա ոչ ոք չէր տեսնուէր։

Անպատմելի անձկութիւն մը պատեց զիրենք։

Ամէն տեսակ ենթադրութիւններ կը խուժէին իրենց միտքը, բայց մէկը անոնցմէ կը սարսռացնէր զիրենք։

Արդեօք չը կարենալով դիմանալ պաշարումին եւ յարձակումներուն, տեղի՞ տուած էին բոլորը և ջարդուած։

— Ա՜հ մը թռաւ Կոպեռնիկի կուրծքէն, երեւակայել անգամ չէր ուզեր որ այդպիսի բան մը պատահած կրնայ ըլլալ։

Բայց իրականութիւնը կուգար կարծես իրաւունք տալ իրեն։

Արագացուցին ձիերուն ընթացքը։

Մօտեցած էին և կը բարձրանային դէպի այն բարձրաւանդակը, ուր պէտք էր գտնուէին ապաստանածները։

Բայց ամէն րոպէ նորանոր անակնկալներ իրենց արհաւիրքը կ'աւելցնէր։

— Ուշադրութիւն ըրի՞ր, ըսաւ Կոպենիկ, ոչ մէկ պահակ կայ այն կիրճերուն բերանները, ուր մեկնած ատեննիս զիրք էին բռներ մերինները։

Արփիար լուռ ու մունջ կը հետեւէր ընկերոջը, աշխատելով բացատրութիւն մը տալ բոլոր այս եղածներուն։

Խորխորատներուն խորը, ինչպէս նաեւ ճամբաներուն եզերքները հանդիպեցան հարիւրաւոր դիակներու։ Թուրք զինուորներ կամ գիւղացիներ էին, աղիքնին դուրս թափուած, աչքերնին փորուած։

Անոնք կռիւներու ընթացքին սպաննուած էին և դարձած ագռաւներու կեր, որովհետեւ Թուրքերը ժամանակ չէին ունեցած թաղելու զանոնք։

Ագռաւները կը փախչէին ձիաւորներուն մօտենալուն պէս, բայց անոնց հեռանալէն յետոյ նորէն կը յարձակէին և կը սկսէին տխուր գործը։

Ամբողջ մթնոլորտը գարշահոտութիւնով մը լեցուած էր։

Յառաջացան և հասան վերջապէս հոն, ուր բանակած պէտք էին ըլլալ Սուէտիացիները։

Բայց ո՛վ զարմանք, ոչ ոք չկար հոն։

Երկու երիտասարդները զարմանքով իրարու նայեցան։

— Եթէ ջարդուած ըլլային, ըսաւ Արփիար, այստեղ հազարաւոր դիակներ փռուած պիտի ըլլային, մինչդեռ ոչ իսկ մէկ դիակ կայ։

Արդարեւ նկատողութիւնը ճիշդ էր։

Բայց հոս հոն կը նշմարուէին խարոյկներ, որոնք տակաւին կը վառէին։

Վազեցին անոնց մօտ։

Ամէն տեսակ կահ կարասիներ, տնային իրեր իրարու վրայ լեցուած և այրուած էին։

— Ամբողջ բանակը կամովին աւերուածի երեւոյթը ունէր։

Կոտրած ամաններ, թափթփած իրեր կը մնային հոս ու հոն։

Կարծես ժողովուրդը հեռացած ու աւելորդ իրերը փճացուցած ըլլար։

Շարունակեցին իրենց քննութիւնը։

Յանկարծ Կոպենիկ պոռաց ընկերոջը.

— Հոս եկուր, դեռ ոտքի հետքեր կան, որոնք դէպի ծովեզերք կ'իջնեն։

— Հետեւինք անոնց, թերեւս գաղտնիքը պարզուի։

Քարի մը կապեցին իրենց ձիերը և սկսան դէպի ծովեզր իջնել։

Դիտող մը պիտի ըսեր թէ աւերակներու վրայ թափառող ուրուականներ են, իրիկուան մթնշաղին մէջ։

* * *

Օրը կը սկսէր տարաժամիլ։

Հասան ծովեզրը։

Հոն ալ գետինները հանդիպեցան զանազան տեսակ տնային իրերու և սատկած կենդանիներու դիակներուն։

— Ոչ մէկ կասկած, մեկնած են, հեծեծեց Կոպենիկ ոտքի ելլելով։

— Այո, մեկնած են և մենք առանձին մնացած, պատասխանեց Արփիար, որուն ձայնին մէջ անձկութիւն և գոհունակութիւն միախառնուած էին։

Ժայռի մը վրայ ելան և խուզարկեցին անհուն հորիզոնը։

Հեռո՜ւն, շատ հեռուն, հորիզոնին վրայ մթնշաղին խաւարին հետ կը միաձուլուէին մէկ քանի զրահաւորներու աղօտ ստուերները, որոնք շոգեպինդ կը հեռանային։

— Այդ նաւերն են որ կը տանին մեր սիրելիները, մրմնջեց Կոպեռնիկ։

Առանց խօսելու, լուռ ու մունջ նորէն բարձրացան լեռն ի վեր։

Չէին խօսեր, ամէն մէկը թաղուած էր իր մտածումներուն մէջ։

Կոպեռնիկ մտքով կը սլանար դէպի իր հայրը, մայրը և քոյրը։

Արփիարի աչքին առջեւ կը պատկերանար մեծ մայրը․ նստած սեղանին առջև, լամբարին լոյսին տակ և իր լուսանկարը ձեռքին մէջ։

Վերջապէս հասան իրենց ձիերուն մօտ, քիչ մը ուտելիք հանեցին և կերան։

Ցետոյ, փաթթուած իրենց հաստ վերարկուներուն մէջ պառկեցան քով քովի, հանգստանալու համար։

Նոր կեանք մը սահմանուած էր իրենց։

ՍՈՒԷՏԻԱՆ ԿԸ ԿՌՈՒԻ

Ինքնապաշտպանութեան առաջին օրերը․— Դէպի Կիպրոս․— Ֆրանս․ զրահաւորները օգնութեան կը հասնին․— Ազատութիւն

Այժմ տեսնենք թէ ի՞նչ անցած դարձած էր երկու երիտասարդներուն մեկնումէն յետոյ Մուսա լեռը ապաստանած հայերուն մէջ։

Ինչպէս ըսուեցաւ, թուրք զինուորներ և պաշըպօզուքներ հետզհետէ խստացուցած էին պաշարումը։

Ամէն օր գրեթէ հարիւրաւոր գիւղացիներ կուգային շրջականներէն, նոր աւար մը ձեռք անցնելու մտածումով։

Իսկ պաշարուողներուն մտահոգութիւնը երթալով կ՚աւելնար, որովհետեւ պարէն և ռազմամթերք հատնելու վրայ էին։

Իսկէնտէր աղա զինուորական խորհուրդը ժողովի հրաւիրեց, այդ անել կացութեան մասին խորհելու համար։

Քսանէ աւելի անձեր ներկայ էին։

— Կացութիւնը երթալով կը բարդանայ։ Ճիշդ է որ թուրքերը շատ չեն կրնար մօտենալ մեզի, որովհետեւ ամէն անգամուն դասը կը ստանան, բայց այսպէս շարունակել կարելի չէ։ Վերջ ի վերջոյ պիտի ստիպուինք կամ անօթի մեռնիլ և կամ անձնատուր ըլլալ, երկու պարագային ալ մահը ամօթալի պիտի ըլլայ։

— Պէտք է թուրքերու շղթան պատռել և անցնիլ, պոռաց տաք գլուխ, եռանդոտ տղայ մը։ Զէյթունն

ալ ապստամբած է եղեր։ Կռուելով—կռուելով մինչեւ Զէյթուն կ'երթանք։

Այս առաջարկը գործնական չըլլալուն, ժողովականները մերժեցին եւ ուրիշ միջոցներու մասին խորհիլ սկսան։

— Սիրելիներս, խօսք առաւ ծերունի, սպիտակահեր քահանան Տէր Թադոսը, լաստ մը շինենք, մենէ ամենէն քաջ լողացողներէն մէկ քանին մէջը դնենք եւ ղրկենք Կիպրոս, խնդրելու համար անգլիական իշխանութիւններէն, օգնութեան հասնելու մեզի յանուն քրիստոնէութեան ու մարդկութեան։

Թեր ու դէմ վիճաբանութիւններէ յետոյ ընդունուեցաւ այս առաջարկը եւ որոշուեցաւ յաջորդ օրն իսկ գործի սկսիլ։

Սակէ զատ ըսուեցաւ որ ամէն գիշեր խոշոր խարոյկ մը վառուի լերան գագաթը, ուշադրութիւն հրաւիրելու համար։

Օրը կը տարաժամէր։

Իսկէնտէր աղա, Տէր Թաթոսը եւ քանի մը երիտասարդներ անմիջապէս մեկնեցան ժողովէն եւ գացին ընտրելու համար այն տեղը ուր խարոյկը պիտի վառէր։

Կէս ժամ ետքը երեք մարդաչափ բարձրութիւնով խարոյկ մը կը բարձրանար լերան գագաթը։

Ինչպէս յայտնի է, Նախապէս ալ խոշոր դրօշակ մը շինուած էր, վրան խաչով մը եւ տնկուած բարձունքի վրայ, ցերեկները տեսնուելու համար այն կողմերը երբեմն երեւցող դաշնակից մարտանաւերէն։

— Վա՛ր առէք դրօշը եւ կրակ տուէք խարոյկին, ըսաւ գիւղապետը։

Հսկայ բոցեր սկսան բարձրանալ եւ կէս ժամ յետոյ այս ահռելի խարոյկին բազուկները երկինք կը բարձրանային լուսաւորելով ամբողջ լեռը, իր վրայ ապաս-

տանած հայերը եւ հեռուն, դաշտին մէջ պաշարողներու շղթաները։

Լաստին շինութիւնը առաւօտուն պիտի սկսուէր։

Վերջին անգամ մը բոլոր պահակներուն այցելութիւն տալէ յետոյ ամէն մարդ քաշուեցաւ իր տեղը, հանգստանալու համար։

Մինչ այդ, պաշարողները կարծես թէ գուշակեր էին հայերու ծրագիրը։

Կէս գիշերին անոնցմէ հարիւր հոգինոց խումբ մը մագլցելով լեռը, սկսած էր երթալ կտրել այն ճամբան որ կը հաղորդակցէր ծովեզրին հետ։

Այդ ճամբէն միայն հայերը պաշարուած չէին։ Թուրքերը կը փորձէին հաղորդակցութեան այդ գիծն ալ կտրել։

Առաւօտուն անհաճոյ անակնկալ մը եղաւ հայերուն համար այդ պարագան։

Ուրեմն լաստով Կիպրոս երթալու գաղափարն ալ պիտի ստիպուէին լքել։

— Տասնեակ մը կռուողներ թող պատրաստուին, հրամայեց Իսկէնտէր աղան, երբ այդ լուրը բերին իրեն։ Ես անձամբ պիտի առաջնորդեմ զանոնք։

Առաւ զանոնք եւ վրանին առջեւ զինուորական կարգով շարուած տասը կտրիճներուն միանալով, ըսաւ.

— Տղաք, մենք պիտի փորձենք Թուրքերը վռընտել ծովեզր գացող ճամբէն, քաջ պէտք է ըլլալ եւ խիզախ, որովհետեւ այսքան ժողովուրդ մեզի կը նայի, օ՛ն, յառաջ։

Տասը կտրիճները, լաւ զինուած, սկսան ժայռերուն մէջէն առաջանալ, յանկարծակիի բերելու համար Թուրքերը։

Կռիւը սկսաւ կատաղօրէն։

Բայց յանկարծ Թուրքերը դադրեցուցին կրակը։

Անոնք լաւ դիրքերու մէջ ապաստանած ըլլալով, չէին ուզեր փամփուշտ վատնել և վստահ իրենց թիւի առաւելութեան վրայ, կը ծաղրէին հայերը։

Այդպէսով վիժեցաւ այդ փորձը։

Կէս օրուան մօտ էր, երբ վերադարձան կռուողները, առանց դրական արդիւնքի, երբ երիտասարդ մը առաջ անցաւ և ըսաւ.

— Սա մեծ ժայռը եթէ կարողանանք խախտել իր տեղէն և վար գլորել, իր ծանրութեան տակ կրնայ ճզմել բոլոր Թուրքերը։

Այս առաջարկը հաւանութեան արժանացաւ։

Անմիջապէս հարիւր հոգիի չափ սկսան մաքրել ժայռին չուրջի հողերը։

Իրիկուան դէմ ամէն ինչ պատրաստ և խոռոչն ալ լեցուած էր վառօդով։

Վառօդին կրակ պիտի տրուէր կէս գիշերին, որպէսզի անոր տարածելիք նիւթական աւերին չափ ահռելի ըլլայ անոր հոգեկան ազդեցութիւնը։

Մարդիկ ղրկուեցան բնակատեղիին ամէն կողմերը, յանձնարարելով որ բոլորը արթուն կենան եւ չը վախնան։

Ճիշդ կէս գիշերին պատրոյգ մը դրին վառօդին մէջ եւ խիզախ երիտասարդ մը կրակ տալով փութով հեռացաւ։

Քանի մը կայծեր ցայտեցին, պատրոյգը կ՚այրէր։

Յետոյ մէկէն ի մէկ սարսափելի որոտում մը լսուեցաւ։

Կարծես երկիրը կը պատռէր, կլլելու համար ապիրատ Թուրքերը. կարծես ծով և երկինք իրար կը բաղխէին ահռելի ուժգնութեամբ մը։

Մեծ բոց մը ժայթքեց մինչեւ աստղերը և երկիրը դղրդաց։

Փոշիի, քարի, ապառաժի խառնուրդ մը կը ժայթքէր։ Երբ որոտումը դադրեցաւ, լսուեցաւ հսկայ ապառաժին ձայնը, որ խելացնոր արագութիւնով մը կը սուրար լեռն ի վար։

Թուրքերը, որոնք քնացած էին, ընդոստ արթնցան իրենց քունէն, կարծելով որ վերջին դատաստանի օրը եկած է և լեռը կը փլչի իրենց վրայ։

Գիշերը անցաւ Թուրքերուն համար սարսափի մէջ, մինչդեռ հայերը պայթումէն մէկ ժամ յետոյ հետազօտիչներ կը ղրկէին տեսնելու համար անոր հետեւանքները Թուրքերուն մէջ։

Ծովեզերք տանող ճամբան մաքրուած էր Թուրքերէ, որոնց մեծ մասին դիակները անճանաչելի մսակոյտեր, խառնուած էին փոշիի, քարի և բոյսի կտորուանքներու։

Առաւօտուն կանուխ գործաւորներու խումբ մը, զինուած զանազան գործիքներով, իջաւ ծովեզր, լաստի շինութեան ձեռնարկելու համար։

Երկու օրուան մէջ պատրաստ էր։

Քիչ մը պաշար բեռցուեցաւ, յետոյ ունենալով իր վրայ երեք լաւ լուղորդներ, յանձնուեցաւ ծովին քմահաճոյքին։

Մինչեւ հիմա լուր չկայ թէ ի՞նչ եղաւ լաստին վրայ գտնուողներուն ճակատագիրը։

* * *

Օրերը կը սահէին։

Առաւօտ մը մեծ բազմութիւն մը հաւաքուած էր լերան ծովին նայող կողերէն մէկուն վրայ։

Հեռուէն մէկ քանի զրահաւորներ երեւցած ըլլալուն Իսկէնտէր աղա հրամայած էր բերել կարմիր խաչով

մեծ դրօշակը եւ չարժել, մինչեւ որ գրահաւորէն տեսնուի։

Մեծ եղաւ հաւաքուած բազմութեան յուզումը, երբ յանկարծ տեսաւ գրահաւորին մօտենալը։

«Կիչէն» էր գրահաւորին անունը, ֆրանսական նաւատորմէն։

Մօտենալով բաւականաչափ ծովեզերքին, գրահաւորին հրամանատարը նաւակ մը ղրկեց դէպի ծովեզերք։

Թուրքերը բուռն կրակ մը բացին նաւուն վրայ։

Անմիջապէս մէկ երկու քաջ լուղորդներ լողալով նաւ գացին և պատմեցին ինքնապաշտպանութեան պարագաները։

Լուղորդները վերադարձան հրամանատարին այն խոստումովը թէ շուտով իրենց օգնութեան պիտի գայ ֆրանսական նաւատորմը, բայց մինչ այդ ինք պիտի հաղորդէ ամբողջ եղելութիւնը ընդհանուր հրամանատարին։

Մեկնեցաւ գրահաւորը։

Երկու օր լեռնականներուն աչքերը խուզարկեցին հորիզոնը, տեսնելու համար թէ փրկութեան արշալոյսը պիտի ծագի՞։

Ֆրանսացի հրամանատարը իր խոստումը պահած էր։

Արդարեւ երկու օր յետոյ եկաւ «Կիչէն»ը, քիչ յետոյ անոր միացաւ ուրիշ գրահաւոր մը՝ «Տէզէ»ն եւ ծովակալ Մ. Տարթիժ տը Ֆուրնէի նաւը «Ժան տ'Արք» որոնք կանգ առին Ռաս—էլ—Մինայի հրուանդանին առջեւ Սուէտիայի պզտիկ նաւահանգիստին մօտը։

Ոգեւորուած էին հայ լեռնականները։

Անմիջապէս երեք պատգամաւորներ ղրկուեցան ծովակալին գտնուած գրահաւորը, ուր մեծ եղաւ իրենց

իրենց ուրախութիւնը երբ երես երեսի եկան ֆրանսական նաւատորմէն հայ սպայի մը, Պ. Տիրան Թէքէեանի(*) հետ։

— Երկար ատենէ ի վեր կը դիմադրենք, ըսաւ անոնցմէ մէկը, եթէ պիտի մեռնինք, կը նախընտրենք կռուով մեռնիլ. մէկ բան կը խնդրենք ձեզմէ։ Տարէք մեր կիները և զաւակները ապահով տեղ մը, յետոյ տուէք մեզի ռազմամթերք եւ պարէն. այն ատեն մենք պիտի կրնանք յաղթականօրէն շարունակել կռիւը։

— Մենք կը սիրենք Ֆրանսան մեր բոլոր հոգիով եւ կը պատերազմինք արդէն անոր դրօշին տակ։

Ծովակալը յուզուած էր։

Բանի մը քաջալերանքի խօսքեր ըրաւ այդ քաջերուն։

— Պաշտօնապէս չէք կրնար ֆրանսական դրօշակ պարզել, ըսաւ ան, ֆրանսական դրօշակը կը նշանակէ ըմբոստութիւն եւ ազատութիւն՝ ճնշումին և բռնութեան դէմ, վերցուցէք կարմիրը և շարունակեցէք գործածել կապոյտը և ճերմակը։ Ատիկա չարգիլեր որ Ֆրանսայի սիրտը ձեզի հետ ըլլայ։ Գալով ձեր ընտաներուն, զանոնք անմիջապէս պիտի հաղորդեմ կառավարութեանս։

Լեռնականներու պատուիրակները յետոյ ծովեզերք տարուեցան փոքր նաւով մը, որպէս զի հոն մը-

(*) Պ. Տիրան Թէքէեան, ազգասէր հայ մը, մեծ ծառայութիւններ մատոյց Սուէտիացիներուն և անխոնջ բրոբականտ մղեց Ֆրանսայի մէջ Հայաստանի անկախութեան համար։

նացողներուն հաղորդեն բանակցութիւններու արդիւնքները։

Մինչ այդ, որոշուեցաւ որ անմիջական վտանգի մը պարագային միայն, հայերը պիտի շարժէին վտանգի դրօշը։

«Ժան տ'Արք» հեռացաւ և ծովակալը «Տէզէ» հրամանատարին յանձնեց պէտք եղած կարգադրութիւններ ընելու արտօնութիւնը։

Յաջորդ օրը գրահաւորները Ռաս Էլ Մինայի առջեւէն անցած ատեննին տեսան որ հայերը օգնութեան նշանը կ'ընեն։

Բուռն հրացանաձգութիւն մը տեղի կ'ունենար հայերու և Թուրքերու միջեւ։

Անմիջապէս նաւակ մը մեկնեցաւ գրահաւորէն և ուղղուեցաւ դէպի ծովեզերք, նաւուն մէջ էր Պ. Թէքեան։

Երկու հայեր լողալով նաւակ գացին և ըսին.

— Թուրքերը շատ մեծ ուժերով յարձակեցան մեր վրայ։ Մենք կը դիմադրենք, բայց կը վախնանք մեր զաւակներուն ու կիներուն կեանքին համար։ Ռազմամթերքնիս կը հատնի հետզհետէ։ Արդէն բաւականաչափ վիրաւոր ունինք։

Նաւակը մեկնեցաւ դէպի գրահաւոր, բայց այդ օրն ալ անմիջական օգնութիւն չեղաւ, միայն թէ գրահաւորին հրամանատարը լսել յետոյ պ. Թէքեանի ըսածները հետեւեալ ստիպողական հեռագիրը ղրկեց ծովակալին.

«Հայերուն կացութիւնը ճգնաժամային է։ Ամենէն աւելի կիներուն և տղոց վտանգ կը սպառնայ, ի՞նչ պէտք է ընել»։

Առաւօտ կանուխ ստացուեցաւ պատասխան—հեռագիրը։

«Ամէն օգտակար միջոցները ձեռք առէք պաշտպանելու համար հայ ըմբոստները և պէտք եղած պարագային ազատեցէք զանոնք»։

Մասնաւոր նշաններով նաւ կանչուեցան հայ բանագնացները։

Որոշուեցաւ մասնաւոր նաւակներ ղրկել ծովեզերք բոլոր վիրաւորները փոխադրել և յետոյ ռմբակոծել Թրքական դիրքերը, յարձակողներուն եռանդը մարելու համար։

Կարելի եղածին չափ շուտ պէտք էր գլուխ հանել այս ծրագիրը, որովհետեւ կացութիւնը կրնար հետզհետէ ծանրանալ։

Նաւակները մօտեցան ծովեզրին։

Օրինակելի կարգապահութիւնով մը մինչդեռ երիտասարդներէն մէկ քանին քաջութեամբ կը պահէր դիրքերը, միւսները սկսան նաւերը փոխադրել վիրաւորները։

Երբ անոնց փոխադրութիւնը վերջացաւ երկու գրահաւորները սկսան ռմբակոծել։

«Կիշէն» գրահաւորը կը ռմբակոծէր հայերու ձախակողմը պաշարած Թուրքերը, Քապուսէյի գիւղին կողմը, մինչդեռ «Տէզէն» կ'ալէր իր ռումբերովը աջակողմը։

Տեսնելու էր այն շփոթութիւնը որ ինկաւ Թուրքերուն մէջ։

Պաշըպօզուք խուժանը կը փախչէր թողլով ամէն ինչ, զէնք և ռազմանիւթ։

Թուրք կանոնաւոր զինուորները, որոնք պաշըպօզուքներու ետեւը կը գտնուէին, անոնց փախուստը արգիլելու համար սկսան գնդացիրային կրակ բանալ փախչողներուն վրայ և այսպէս Թուրքերը սկսան իրար ջարդել։

Հայերը, որոնք իրենց դիրքերուն մէջ կազմ ու պատրաստ կը սպասէին, ռմբակոծումը դադրելուն պէս յարձակողականի սկսան, մինչդեռ Արփիարի բերած գնդացիրը անխնայ կը հնձէր թրքական շարքերուն մէջ։

Երբ հայերը նոր դիրքեր գրաւեցին և ամրացուցին զանոնք անմիջապէս մէկ քանի պատգամաւորներ ղրկեցին զրահաւոր արդիւնքը հաղորդելու համար։

Ցուցիչ էր տեսարանը նաւուն վրայ։

Հայերը կը համբուրէին այն թնդանօթները, որոնք փրկած էին զիրենք։ Թուրքերը սարսափահար և մեծ կորուստներ տուած, ծակամուտ եղած էին եւ չէին համարձակէր դուրս ելլել և նորէն յարձակում մը փորձել։

Այդ իրիկուն լերան վրայ տօնակատարութիւն եղաւ։

Բոլորը ուրախ էին թէ յաղթանակին և թէ փրկութեան մօտենալուն համար։

Պաշարումէն վերջ առաջին անգամ ըլլալով գիւղական նուագարաններ բերուեցան և ամբողջ բանակատեղին զուարճացաւ, մինչդեռ զրահաւորներու լուսարձակները կը խուզարկէին շրջակայքը և լոյսով կ'ողողէին բանակատեղին։

Առաւօտուն կանուխ լուր ղրկուեցաւ զրահաւորքէն թէ բոլոր հայերը զրահաւորներու մէջ պիտի առնուին, ուրիշ տեղ փոխադրուելու համար։

Հայերը փոխադրելու պաշտօնը յանձնուեցաւ պր. Թէքէեանին։

Ծովը ալեկոծ էր և այն լաստերը, որոնք շինուած էին զրահաւորին նաւաստիներուն կողմէ, կարելի չէր ըլլար մօտեցնել նաւուն։

Ծովափին վրայ հաւաքուած էր հոծ բազմութիւն մը, անհամբերութեամբ սպասելով լաստերուն մօտենալուն։

Յանկարծ շարժում մը առաջ եկաւ և շփոթութիւն ծագեցաւ հայերուն մէջ։

Երիտասարդները վազելով դէպի լեռ սլացան։

— Թուրքե՛րը, թուրքերը կը յարձակին։

Վայրկեանը ճակատագրական էր։

Պաշարողները օգտուելով առիթէն, առաջացած էին և կ'ուզէին վերջին զոհերը խլել հայերէն։

Անմիջապէս նաւերէն մէկը զրահաւոր վերադարձաւ, լուր տալու համար հրամանատարին, որպէս զի ռմբակոծէ թրքական դիրքերը։

Բայց ատոր անհրաժեշտութիւն չմնաց, որովհետեւ լուր եկաւ թէ հայերը ետ մղած էին թուրքերու յարձակումը եւ վտանգը անցած էր։

Ծովը հետզհետէ խաղաղելու վրայ էր։

Մէկ քանի ժամուայ աշխատանքէ յետոյ նաւերը մօտեցան։

Պ. Թէքէեան որ կը վարէր փրկութեան գործը, հրաման ըրաւ որ ոչ մէկ կռուող չհեռանայ իր դիրքէն բացի մէկ քանի հոգիէն, որոնք պիտի օգնէին ֆրանսացի նաւաստիներուն։

Ամենամեծ կանոնաւորութեամբ կիները և տղաքը զետեղուեցան նաւերուն մէջ։ Այն ատեն ձայն մը կը գոչէր.

— Վի՛վ լա Ֆրանս, կեցցէ՛ Ֆրանսան։

Մէկ քանի անգամ նաւերը գացին զրահաւոր եւ վերադարձան։

Ամէն անգամ այնքան լեցուն կ'ըլլային, որ փոք-

րիկ շարժումէ մէկ քանի հոգի ծովը կ'իյնային, բայց ֆրանսացի նաւազներ, որոնք լողալով կը հետեւէին նաւերուն, անմիջապէս օգնութեան կը փութային եւ կ'ազատէին։

Առանց անձ մը իսկ կորուստ տալու, երեկոյեան դէմ բոլոր կիներն ու տղաքը փոխադրուած էին զրահաւոր և վտանգէ ազատած, բացի մէկ գիւղէ մը։

Կը մնային կռուողները։

Անոնք չէին ուզեր հեռանալ. ձգել իրենց սիրելի լեռները։ Կը խնդրէին զէնք և ռազմանիւթ, մինչեւ վերջ կռուելու համար, բայց հրաման եկած էր զանոնք ալ հեռացնելու։

Այդ հրամանը վշտացուց զիրենք, բայց ստիպուեցան համակերպիլ։

Երբ վերջին կիները և տղաքը նաւ նստան, քսան դիրքերու վրայ գտնուող հայ կռուողները մէկ անգամէն ձգեցին իրենց տեղերը և սկսան դէպի ծովեզերք գալ։

Յանկարծ հրացանաձգութիւն մը սկսաւ։

Հայերն էին, որոնք կ'ողջունէին իրենց պետերը։

Առջեւէն կուգար Իսկէնտէր աղան, ծերունազարդ գիւղապետը, ընկերակցութեամբ կռուողներու հրամանատար Եսայի Եաքուպեանին։

Անոնց գլխուն վրայ կը ծածանէր ֆրանսական դրօշակ մը, ուրկէ հանած էին կապոյտը, ինչպէս որ հրամայած էր ծովակալը։

Փոքրիկ սպայակոյտ մը կը հետեւէր անոնց. բոլորը զինուած և կուրծքերնին փամփուշտակալներով զարդարուած։ Կռուողները իրենց հրացաններով կամար մը կազմած էին, որուն տակէն կը յառաջանային հրամանատարը և իր սպայակոյտը։

Գ. Թէքէեան մօտեցաւ Իսկէնտէր աղայի և Եա-

գուպեանին, ու շնորհաւորելէ վերջ զանոնք իրենց հերոսական կռուին համար, ըսաւ.

— Պէտք է աճապարել, որովհետեւ թշնամին կրնայ մեր վրայ կրակ բանալ։

— Թշնամին հեռու է, ան ծակամուտ եղած է վերջին ռմբակոծութենէն ի վեր։ Երէկուան իր յարձակումը ձեւ մըն էր միայն։ Կը տեսնէք, մենք ուզելով չէ որ կը հեռանանք այս լեռներէ, մեր սիրելի հայրենիքէն, որ մերն է դարերէ ի վեր և ուր կռուեցանք թշնամի գերազանց ուժերու դէմ, ա՜հ, եթէ թոյլ տայիք մեզի շարունակել կռիւը։

Ատիկա կարելի չէր։

Հրամանատար և զինուոր, վերջին ողջոյն մը ուղղեցին իրենց սիրելի լեռներուն և նստան նաւ, որ սկսաւ հեռանալ ծովեզրէն։

Ծովեզրին վրայ մեծ խարոյկ մը կը վառէր։

Հայերը մեկնելէ առաջ իրարու վրայ դիզած էին այն ամէնը, զոր չէին կրնար միասին տանիլ եւ կրակի տուած էին թշնամիին ձեռքը չիյնալու համար։

Վերմակ, ծածկոց, ուտեստեղէններ, կարասիք իրարու խառնուած էին մաքրագործող բոցին մէջ, որ կը բարձրանար դէպի վեր։

Գիւղացիներուն արջառն ալ կապուած էր խարոյկին մօտ, որպէս զի անոնք ալ այրին, իբրեւ գերագոյն զոհ մը՝ ծնող ազատութեան։

Երբ պարպումը վերջացաւ, զրահաւորները մեկնեցան դէպի անծանօթ հորիզոններ, դէպի Եգիպտոս։

Մէկը միայն պակաս էր մեկնողներուն մէջ և ոչ ոք ուշադրութիւն չէր ըրած անոր բացակայութեան։

Տասնըհինգամեայ պատանի մըն էր ան, Կարօն, ինչպէս կը կոչէին զայն գիւղացիները, որուն հայրը, մայրը և բոլոր սիրելիները սպաննուած էին Թուրքե-

րէ և որ երբէք չհաշտուեցաւ այդ լեռներէն հեռանալու գաղափարին, մինչեւ չի լուծեր գերագոյն վրէժը, մինչեւ տասնեակ մը Թուրքեր չի զոհեր իր սիրելիներուն հրամանին։

Անիկա միւսներուն մեկնած պարագային պահուըտած էր փոսի մը մէջ, սեղմելով իր կուրծքին վրայ հրացանը, դաշոյնը և Արփիարի բերած գնդացիրը։

* * *

Այսպէս պատմեց Կարօն, առաւօտուն այն օրուան, երբ Կոպեռնիկ և Արփիար երկար ճամբորդութենէ մը վերադարձեր էին։

Առաւօտուն, իրենց քունէն արթննալուն, տեսեր էին Կարօն, որ նստած իրենց գլխուն վերեւ, սեղմած հրացանը ծունկերուն միջեւ, կը հսկէր երկու երիտասարդներուն վրայ։

Հեռուն Թուրքերը կը հեռանային դէպի իրենց գիւղերը, որոնք փախցուցած գազանի մը կատաղութիւնը իրենց սրտերուն մէջ։

Լեռը և շրջակայքը կ'ամայանային։

Երեք երիտասարդներն էին այլեւս այդ ԼԵՌԱՆ ՈԳԻՆ։

Բարձրացող արեւուն ճառագայթներուն տակ երեք երիտասարդները, ծնրադրած կռուի միջոցին սպաննուած մարտիկի մը գերեզմանին վրայ և ձեռքերնին միացուցած երդում ըրին։

— ՎՐԷ՛Ժ Թափուած այնքան արիւնին համար։

ՀԱԼԱԾԱԿԱՆ ՀԱՅՈՐԴԻՆԵՐԸ

Իսլահիեյի ճամբուն վրայ.— Գնդացիրին փախուստը — Անակնկալ հանդիպում.— Հայ գործաւորներ — Դէպի նոր հորիզոններ

Արփիար, Կոպեռնիկ և Կարօ կարճ խորհրդակցութիւն մը ունեցան, որոշելու համար իրենց ապագայ գործունէութեան ուղեգիծը։

Ի՞նչ պիտի ընէին։

Լսած էին Զէյթունի ապստամբութիւնը, Ուրֆայի հերոսամարտը, Շապին—Գարահիսարի և Վանի կռիւները։

Ցանդուգն ծրագիր մը գծեցին։

— Հոն, ուր կռիւ կայ, մենք պէտք է ներկայ գտնուինք, ըսաւ Կարօ, վրէժէն կայծակնացայտ աչքով մը։

— Այո՛, կռիւ և վրէժ, եղաւ երկու երիտասարդներուն պատասխանը։

Քննեցին իրենց ունեցած զէնքերը եւ ռազմանիւթը։

Ունէին մէյմէկ լաւ հրացան, ատրճանակ, դաշոյն և առատ փամփուշտ։

Անոնցմէ զատ կար գնդացիրը, մօտաւորապէս մէկ արկղ փամփուշտով, հինգ—վեց ձի եւյլն։

Պէտք էր գնդացիրը միասին առնել, նախ որպէս զի Թուրքերուն ձեռքը չանցնի, յետոյ անոր համար որ

կրնար մեծապէս օգտակար ըլլալ իրենց։

Նոյն գիշերն իսկ մութէն օգտուելով ճամբայ պիտի ելլէին կազդուրուած և թարմացած։

Գիւղացիներուն ձգած ապրանքներուն մէջէն ընտրեցին փոքրիկ, թեթեւ կառք մը, բեռցնելու համար գնդացիրը և փամփուշտները ու քիչ մը պարէն, լծեցին ձիերը և կազմ ու պատրաստ սպասեցին մեկնումի ժամուն։

Բաւական դժուարութիւն քաշեցին, մինչև որ իջան լեռնէն։

Առջեւէն կ'երթար Արփիար և Կարօ, իրենց ձիերուն երասանակէն բռնած, ականջնին սրած, ամենափոքր աղմուկին ուշադրութիւն ընելով։

Կոպեռնիկ կառքը կը վարէր, մինչ իր ձին կապուած էր կառքին ետեւը։

Ամբողջ գիշերը ճամբորդեցին առանց միջադէպի։

Շրջանակաձեւ ճամբու մը ծայրը հասած էին, բլուրի մը ստորոտը, երբ սուլում մը լսուեցաւ և գնդակ մը եկաւ տափակնալ ժայռին վրայ։

Կանգ առին և դիրք բռնեցին ապառաժներուն մէջ, իրարմէ տասնական քայլ հեռուէն և սկսան կրակել, աշխատելով ամէն կրակին թուրք մը սպաննել։

Երեք երիտասարդներուն դիրքը լաւ էր, կրնային տասնեակ մը թշնամիներու դիմադրել, բայց թուրքերը հարիւրէ աւելի էին։

Անոնք կարծելով որ ըմբոստ հայերու խումբի մը առջեւ կը գտնուին, պահուըտած քարերու ետին, կը կրակէին միայն, բայց երբ հասկնային որ դիմացնին երեք հոգի միայն կը գտնուէին, անշուշտ յարձակման պիտի դիմէին։

Մերինները առանձին առանձին և միշտ տարբեր տեղէ կը կրակէին, թշնամիին բազմութեան պատրան-

քը տալու համար։

Բայց հետզհետէ կը յոգնէին և ի վերջոյ անկարող պիտի ըլլային շարունակել այդ անհաւասար պայքարը։

Այն ատեն գերագոյն որոշում մը տուին։

Անմիջապէս գնդացիրը հանեցին կառքէն և բեռցուցին ձիու մը վրայ։

Նպատակնին հետեւեալն էր։

Երիտասարդներէն երկուքը գնդացիրին հետ լեռնային ճամբայ մը պիտի բռնէին, մինչդեռ միւսը կառքին վրայ պիտի նստէր և ճամբուն վրայ արագօրէն պիտի յառաջանար։

Թուրքերը անշուշտ կարծելով որ կառքին մէջ թանկագին բան մը կայ. զայն պիտի հալածէին, մինչդեռ միւս երկուքը պիտի փախցնէին։

— Ես պիտի վարեմ կառքը, ըսաւ Կարօն, ես ամենէն փոքրն եմ և պէտք է ձեզի ցոյց տամ իմ արժէքս։

Արփիար և Կոպեռնիկ ալ, իւրաքանչիւրը ինք կ'ուզէր վտանգաւոր պաշտօնը ստանձնել։

Այս միջոցին թուրքերը տեսնելով որ վերէն պատասխան չտրուիր, իրենց ծակերէն դուրս ելլել սկսած էին։

Մեր երիտասարդները առիթէն օգտուելով կրակեցին և մէկ քանի թուրքեր ալ սպաննեցին։

Յետոյ համաձայնութիւն յայտնեցին որ Կարօն մեկնի։

Բաժանումը շատ սրտառուչ եղաւ.

Ողջագուրուեցան և մինչդեռ Արփիար ու Կոպեռնիկ լեռն ի վեր կը բարձրանային գնդացիրին հետ, Կարօ ցատկեց կառքին ձիերէն մէկուն վրայ, խթանեց և քառասմբակ սկսան յառաջանալ։

Թուրքերը երբ տեսան կառքը, որ մեծ ճամբուն

վրայ կը յառաջանար, անմիջապէս ցատկեցին իրենց ձիերուն վրայ և սլացան կառքին ետեւէն։

Խթաններով եւ մտրակով Կարօ կը ստիպէր ձիերը աւելի արագ երթալ, մինչդեռ կարգը անկարգ շարժումներ կ'ընէր ամէն վայրկեան վար իյնալու վըտանգով։

Ահռելի արշաւանք մը սկսած էր։

Իր ձիուն վրայ, Կարօ գերագրգռուած եւ կատաղած է։

Մահն էր որ կը հետապնդէր զինքը, մինչ ինք անկէ խոյս կուտար։

Անկասկած, եթէ Թուրքերը հասնէին և բռնէին, պիտի սպաննէին զինքը, մինչդեռ ինք վրէժ ունէր լուծելիք։

Այդ մտածումները թեւ կուտային իրեն և կարծես իր ոգեւորութիւնը կը հաղորդուէր ձիերուն։

Ցանկարծ գնդակներ սուլեցին իր շուրջը։

Թուրքերը կը կրակէին իրեն և կառքին վրայ։

Սկսաւ կատաղի վազքով մը վազել կառքը։

Նոյն միջոցին Կարօ լսեց որ բան մը կը կոտրէր իր ետեւը և կառքը կանգ առաւ։

Կառքին անիւներէն մէկը կոտրուած էր։

Եթէ հինգ վայրկեան եւս կարենար շարունակել իր վազքը պիտի ազատէր։

Խթանեց ձին և սլացաւ։

Ձիուն ոտքերը կարծես չէին դպչէր գետնին, այնքան արագ և թեթեւ կը թռչէր ան դէպի անտառը։

Թուրքերը երբ կառքին քով հասան, Կարօ արդէն աներեւոյթ եղած էր անտառին մէջ։

Հետապնդողները կարծելով այդ կառքին մէջ գըտնել մեծ աւար, դադրեցան զայն հալածելէ։

Որքան մեծ եղաւ իրենց բարկութիւնը, երբ տեսան պարապ կառքը։

Բայց Կարօ արդէն ազատուած էր։

Նոյն իրիկունը երեք երիտասարդները զիրար գըտան դարձեալ։

Կարօ պատմեց իր ոդիսականը, որ մեծ հաճոյք պատճառեց իր ընկերներուն։

Գիշերը անցուցին բացօդեայ, վտանգէ հեռու վայրի մը մէջ։

* * *

Իսլահիյէ փոքրիկ գիւղաքաղաքը, Հալէպի և Ատանայի երկաթուղագծին վրայ կարեւոր կեդրոնատեղի մըն էր, ռազմական տեսակէտով, որովհետեւ հոտկէ կը սկսէր դէպի Հալէպ գացող տէքօվիլ երկաթուղագիծը, և հոն կը կեդրոնանար Պաղեստինի և Միջագետքի ճակատները ղրկուած ամէն ռազմամթերք։

Այդ քաղաքին բնակչութիւնը կը բաղկանար հայերէ, քիւրտերէ և Թուրքերէ, բայց զօրանոցներու մէջ կային բազմաթիւ հայ զինուորներ, որոնք կ'աշխատէին երկաթուղագծին վրայ։

Փոթորկոտ և հեղձուցիչ գիշեր մըն է։

Ահռելի տաք մը կը ճնշէ ամէն կողմ։

Քաղաքին կայարանին մօտակայ տուներէն մէկուն մէջ, չորս հայ զինուորներ հաւաքուած են սեղանի մը շուրջ և ուշի ուշով բան մը կը դիտեն, կանթեղին լոյսին տակ։

Անոնցմէ մէկը Զարզարեանն է որ կը խօսի ցած ձայնով, մինչդեռ միւսները խոր լռութեան մէջ մտիկ կ'ընեն։

— Ահա ծրագիրը, կ'ըսէ Զարզարեան։ Մեր գըտնուած տեղէն մինչև կայարան քառասուն և չորս մեթր հեռաւորութիւն մը կայ, ուղիղ գծով, եթէ ամէն գիշեր

չորս մէթր փորենք, 11 օր յետոյ հասած պիտի ըլլանք մեր նպատակին:

Բոլորը կը մտածէին:

Կը մտածէին, որովհետեւ այդ նպատակը մեծ գործ մըն էր:

Զարգարեան շարունակեց.

— Երբ այդ տարածութեան վրայ բացուած փապուղին պատրաստ ըլլայ, մենք ազատօրէն պիտի կըրնանք օդը հանել վառօդարանը:

Օդը հանել վառօդարանը:

Ատիկա կը նշանակէր մահացու հարուած մը տալ Պաղեստինի Թուրք բանակին և մեծապէս օգնել դաշնակիցներու յառաջխաղացման:

Օրերով մտածեր էր ան այդ գաղափարը իրագործելու համար: Շիներ էր քաղաքին յատակագիծը, չափեր էր տարածութիւնները, իր ընկերներուն մէջ որոշեր էր հաւատարիմները և ահա այդ օրը իր ծրագիրը կը պարզէր ընկերներուն:

Այդ միջոցին անոր աչքերէն կը ցայտէին վրէժի փայլակներ ու ոգեւորուած էր իր գաղափարովը:

Յանկարծ ուժգին դուռը զարնուեցաւ:

Սենեակին մէջ գտնուողները անմիջապէս հաւաքեցին սեղանին վրայ գտնուող քարտէսը և պահեցին զայն անկողնին տակը, մինչդեռ Զարգարեան գնաց դէպի դուռը և հարցուց.

— Ո՞վ էք:

— Բացէ՛ք, պատասխանուեցաւ դուրսէն Թուրքերէն լեզուով:

Հայ գործաւորներու վաշտին հրամանատարն էր, քիւրտ սպայ մը, երկու զինուորներով:

Զարգարեան բացաւ դուռը և զինուորական բարեւը տուաւ.

— Ո՞վ է Զարգարեանը:

— Ես եմ, էֆէնտի:

— Դո՞ւն ես, լաւ, ինչո՞ւ համար միւսներուն հետ աշխատելու չես երթար:

— Էֆէնտի, տարիքս նկատի առնելով իմ տեղս ուրիշները կ'երթան, մինչդեռ ես անոնց գործերը կը տեսնամ:

Պատասխան չտուաւ սպան և դառնալով զինուորներուն.

— Բռնեցէք սա անպիտանը և երեք օր բանտարկեցէք, հրամայեց:

— Էֆէնտի, ըսաւ Զարգարեան արհամարհոտ դէմքով մը, թոյլ տուէք գոնէ որ ներսէն առնեմ վերարկուս:

Սպային հրամանին վրայ Զարգարեան սենեակ մըտաւ, ուր իր ընկերները քնանալ կը ձեւացնէին և ցած ձայնով, ըսաւ.

— Զիս ձերբակալեցին, դուք այս գիշեր սկսէք գործի:

— Յետոյ դուրս ելլելով երկու զինուորներուն ու սպային ընկերակցութեամբ գնաց բանտ:

Երեք օր բանտարկեալը անգործ մնաց մարմնով, բայց միտքը կը գործէր:

Իր բանտարկութեան վրէժը լուծելու համար դըժոխային ծրագիր մը մտածեց, զոր պիտի իրագործէր յետոյ:

Երբ լմնցաւ բանտարկութեան օրերը, վերադարձաւ տուն:

Իր ընկերները պարապ չէին մնացած և բաւական փորած էին ընդերկրեայ ուղին:

Օրերը կ'անցնէին և դաւադիրները անխոնջ կերպով առաջ կը տանէին գործը:

Ոչ ոք ամենադոյզն կասկածը չէր ունեցած, որովհետեւ խիստ զգուշաւորութիւնով մը կը գործէին։

Պեզումը սկսելնուն ութերորդ օրը շշուկ մը տարածուեցաւ քաղաքին մէջ։ Կ'ըսէին թէ հայ ֆէտայիներ երեւցած էին այդ կողմերը, որոնք ահուսարսափ կը տարածէին Թուրքերու մէջ։

Զարգարեան միտքը դրաւ յարաբերութեան մէջ մտնել միւսներուն հետ և զանոնք հաղորդակից ընել իր միւս վրէժխնդրութեան ծրագրին, զոր պատրաստած էր խանդավառութեան օրերուն։

Առաւօտ մը իր երեք ընկերներով դրկուեցաւ լեռնէն փայտ կտրելու։

Նախազգացում մը կ'ըսէր իրեն թէ այդ օրը պիտի հանդիպի հայ ֆէտայիներուն։

Բլուրի մը քովէն կ'անցնէին երբ յանկարծ որոտալի ձայն մը գոչեց Թուրքերէն լեզուով.

— Կեցէ՛ք։

Կանգ առին։

Զարգարեան անմիջապէս հասկցաւ թէ որոնց հետ գործ ունի։

Հրացանի երեք փողերը ուղղուած էին դէպի հայ զինուորները։

Ֆէտայիներէն մէկը դուրս ելաւ քարերուն մէջէն և մօտեցաւ.

— Հայ ենք, պոռացին վարէն։

— Հա՞յ էք, եղաւ պատասխանը և հրացանները վար առնուեցան։

Ինչպէս ընթերցողները հասկցած ըլլալու են, այդ երեք ֆէտայիները ուրիշներ չէին բայց եթէ Արփիարը, Կոպեռնիկը և Կարօն։

— Հաց և ուտելիք տուէք մեզի, ըսին անոնք։ Մէկ քանի օր է որ կը ճամբորդենք և չնորհքով բան մը կերած չենք։

Հայ զինուորները իրենց օրական հացը կիսեցին անոնց հետ։

— Ձեր պետին հետ քիչ մը տեսնուիլ կ'ուզեմ, ըսաւ Զարգարեան։

— Ինծի կրնաս ըսել, պատասխանեց Արփիար։

Երկուքը քիչ մը հեռացան միւսներէն և Զարգարեան այսպէս ըսաւ.

— Իսլահիէյի երկաթուղիի կայարանը մեծ կարեւորութիւն ունի, որովհետեւ Պաղեստին և Միջագետք ղրկուելիք բոլոր զինուորները, ռազմամթերքը և պարէնը հոնկէ կ'անցնի։ Մենք երեք ընկերներով որոշեցինք օդը հանել վառօդարանը և կայարանը, բայց կը մտածեմ ուրիշ բան մըն ալ։

— Բացատրէ միտքդ։

— Վաղը գիշեր մեծ կառախումբ մը պիտի գայ Թուրքեւգերման զինուորներով լեցուն, չե՞նք կրնար զայն արգիլել իր ճամբան շարունակելէ։

— Հրաշալի մտածում մըն է ատիկա։ Այո՛, անմիջապէս գործի սկսինք։

— Ո՛չ, պատասխանեց Զարգարեան, վաղը ժամը 6ին պիտի անցնի կառախումբը։ Ժամը 4ին հոս ըլլանք։ Մէկ երկու ժամուան մէջ կրնանք երկաթուղիի գիծը քանդել, մնացածը յայտնի է։

Որոշուեցաւ որ այդպէս ըլլայ։

Հայ զինուորները միասին պիտի բերէին բրիչներ, ինչպէս նաև առատ հաց, երեք երիտասարդներուն համար։

Յաջորդ օրը հայ զինուորները բրիչներով զինուած, իբր թէ աշխատութեան կ'երթային։ Օրը ուր-

բաթ ըլլալուն Թուրք սպայ և տասնապետներ ինքզինքնին տուած էին խմելու, այնպէս որ հսկողութիւնը թուլցած էր։

Ժամագրավայրը երբ հասան, փախստականները հոն էին արդէն։ Ժամը չորսին գործի սկսան։ Մեկուկէս ժամուան մէջ 50 մէթրի չափ երկաթուղիի գիծը քանդուած էր։

Խլեցին վերջին գիծ մըն ալ, երբ հեռուէն տեսնուեցաւ վայրաշարժի շոգին, ծառերու պուրակի մը վերեւը։

Քիչ մը ետք ճիգ ըրին և դաւադիրները գացին բլուրին կողերուն վրայ։

Ճիշդ ատենն էր։

Կառախումբը երեւցաւ օձի մը պէս, զինուորներով լեփ լեցուն։

Մեքենան կը խորթար, կը սուլէր, լծակներու աղմուկը կը լսուէր երեկոյեան լռութեան մէջ։

Անձկալից սպասումի րոպէներ անցան։

Կառախումբը կը սուրար արագօրէն։ Վակոննեներու պատուհաններէն դուրս կախուած էին և կը դիտէին շրջակայքը։

Գրեթէ կէսը լեցուած էին զինուորներ, մինչդեռ միւս կէսը ռազմամթերքով լեցուն էր։

Յանկարծ շփոթութիւն մը ինկաւ անոնց մէջ։

Տեսած էին թէ ճամբան քանդուած էր։

Մեքենավարը փորձեց կեցնել մեքենան։

Բայց ուշ էր արդէն։

Ամբողջ ուժովը վայրաշարժը ինկաւ փոսին մէջ, ուր յանկարծական կենալուն պատճառով բոլոր վակոնները իրարու վրայ լեցուեցան, յետոյ նոյն ուժով ետ մղուելով, ինկան գծին աջ և ձախ կողմերը յաղթուած հրէշները պէս։

Ցաւի ճիչեր լսուեցան ամէն կողմէ։

Երկաթներու կոյտերու տակ մնացած թուրք զինուորները կիսամեռ և ջախջախուած, կ'ոռնային կատաղօրէն։

Յանկարծ լոյս մը փայլեցաւ որուն յաջորդեց ահռելի որոտում մը։

Ռազմամթերքը կրակ առած էր։

Պայթումները յաջորդեցին իրարու և հսկայ հրդեհ մը սկսաւ այրել կառախումբը, զինուորները, հրացաններն ու փամփուշտները։

Կարծես պատերազմի դաշտ մըն էր։ Որոտում մը լեցուցած էր շրջակայքը։

Պահըտած խոռոչի մը մէջ մեր բարեկամները անխառն ուրախութեամբ մը կը դիտէին այդ վրէժխնդրութեան արդիւնքը։

Միջոց մը Զարդարեան և երեք ընկերները առիթէ մը օգտուելով գացին խառնուելու այն զինուորներուն, որոնք Իսլահիէէն օգնութեան եկած էին, մինչդեռ Արփիար, Կոպեռնիկ և Կարօ բարձրացան դէպի լեռն ի վեր, իրենց վրէժխնդրութիւնը շարունակելու։

Յաջորդ օրը գծին վրայ մնացած էին հալած երկաթի կտորներ, պարապ փամփուշտներ ածխացած դիակներ և ոսկորներ։

Կառախումբին գծէն ելլելու յաջորդ օրն իսկ Զարդարեանի և իր ընկերներուն պատրաստած փափուղին վերջացած էր։

Գիշերը չորս հոգի մտան անկէ ներս և գացին դէպի վառօդարան։

Վերջին հարուած մը տալով զիրենք վառօդարանէն բաժնող պատին, ներս պիտի խուժէին անկէ, զինաթափ պիտի ընէին պահակ զինուորը, անկէ վերջ

որոշ էր ընելիքնին։

Իրենց հետ առած էին դաշոյններ, ամէն անակնկալի առջեւ պատրաստ գտնուելու համար։

Բրիչի հարուած մը եւ պատը փլաւ։

Ներս ցատկեցին։

Պահակ զինուորը բարձրացուց հրացանը կրակելու համար, բայց իրաւունք չունէր հրազէն գործածելու, որովհետեւ ինք կրնար պատճառ ըլլալ պայթումին։

Հայերէն մէկը յարձակեցաւ, դաշոյնը քաշած եւ գիրկընդխառն կռիւ մը սկսաւ։

Հինգ վայրկեանի չափ անձեւ խառնուրդ մը տապլտկեցաւ գետնին վրայ։

Վերջապէս հայը ոտքի ելաւ։

Դաշոյնը արիւնոտ էր և Թուրքին դիակը տարածուած էր գետինը։

Բարեբաղդաբար կռիւին աղմուկը լսուած չէր դուրսէն։

Տենդոտ գործունէութեան մը սկսան.

Ամէն մէկը առաւ փոքրիկ տակառիկ մը վառօդ և գնաց տեղաւորել մասնաւոր կերպով բացուած խոռոչին մէջ։

Յետոյ երկայն պատրոյգ մը գտան, մէկ ծայրը տեղաւորեցին տակառներէն մէկուն մէջ և միւս ծայրը ընդերկրեայ ճամբուն մէջ տարածեցին։

Արագօրէն պատ մը սկսան հիւսել փապուղիին մէջտեղը, որպէսզի պայթումէն իրենք չվնասուին։

Երբ ամէն ինչ պատրաստ եղաւ, Զարզարեան լուցկիով մը կրակ տուաւ պատրոյգին և անմիջապէս հեռանալով եկան իրենց տնակը և պառկեցան անկողիններուն վրայ։

Անձկութեան քանի մը րոպէներ անցան։

Պատրոյգը հետզհետէ կը վառէր։

Յանկարծ պայթիւն մը լսուեցաւ։

Ամբողջ քաղաքը շարժեցաւ։

Այդքան դժոխային աղմուկ երբեք չէր լսուած, ոչ միայն վառօդարանը սկսաւ այրիլ, այլ կայարանն ալ հրոյ ճարակ եղաւ։

Երկու օրուան մէջ միլիոններու վնաս մը պատճառած էին հայերը Թուրքերուն։

Կառավարութիւնը հասկցաւ թէ հայերու վրէժն էր որ կը խօսէր, բայց անզօր էր բան մը ընելու վրէժխնդիրներուն դէմ, որով իր ամբողջ վայրագութեան թոյնը թափեց անպաշտպան և անմեղ ժողովուրդին վրայ։

ՆԱՄԱԿ ՀԵՌՈՒԷՆ

Կառքերու կարաւանը.— Խամաճիկներու ջարդը.— Մեռելներու դաշտը.— Անակնկալ հանդիպում մը.— Լուրեր մեծ մայրիկէն

Օրերը կ'անցնէին։

Արփիարի, Կոպեռնիկի և Կարոյի խումբը ամէն տեղ է և ոչ մէկ տեղ։

Հոն ուր անակնկալի պէտք էր բերել Թուրքերը, երեք երիտասարդները կը հասնէին, կը զարնեն և կ'անհետին։

Զինուորական իշխանութիւնները հակառակ իրենց

խիստ հետապնդումին, չէին կրնար ձեռք անցնել զանոնք։

Ցանկարծ լուր կուգայ թէ այս ինչ վայրին մէջ կը գտնուին անոնք։

Խումբ մը զինուոր կը ղրկուի անոնց ետեւը։

Այդ միջոցին անոնք կայծակի նման կը յարձակին բանակատեղիին վրայ․ աւեր և մահ սփռելով կ'անհետին, առանց հետք մը ձգելու։

Հոկտեմբեր ամսուան իրիկնամուտ մըն էր։

Երեք երիտասարդները կիրճի մը բերանը նստած կը ճաշէին։

Ցանկարծ տեսան մէկը որ վազելով կ'երթար։

Կեցուցին և Արփիար հարցուց Թուրքերէն լեզուով թէ ո՛ւր կ'երթար։

— Հայ եմ, ըսաւ մարդը, Թուրք զինուորներ կուգան, որոնք չորս կառք ռազմամթերք կը փոխադրեն։ Զիս ղրկեցին որ երթամ լուր տամ։

Ձգեցին մարդը, որ մեկնեցաւ։

Բայց իրենք կրնայի՞ն թոյլ տալ որ անոնք անցնին։

Թիւով քիչ ըլլալնուն, պէտք էր հնարք մը մտածել թէ՛ ռազմամթերքը ձեռք ձգելու և թէ՛ Թուրքերը սպաննելու կամ փախցնելու համար։

Երկար մտածելու պէտք չունեցան, որովհետեւ Արփիար իր սովորական ուշիմութիւնովը ըսաւ թէ ինչ պէտք էր ընել։

Ծառի ճիւղեր կտրեցին քսան երեսունի չափ եւ կարգով տնկեցին կիրճին բերանը։

Ցետոյ սպաննուած Թուրք զինուորներու հագուստներ անցուցին անոնց վրայ, այնպէս որ տեսնող մը պիտի կարծէր թէ ժայռերուն մէջտեղը մարդիկ պահուըտած են։

Երեկոյեան թեթեւ հով մը ամէն տեսակ շարժում կուտար անոնց և աւելի վախ կ'ազդէր։

Երբ կառքերը մօտենային և հասնէին կիրճին բերանը, իրենցմէ մէկը կրակ պիտի բանար։

Այդ միջոցին միւս երկու ընկերները պիտի անցնէին թշնամիին կռնակը և գնդացիրային կրակ պիտի սկսէին։

Ցաղթութեան մասին ոչ մէկ կասկած կար։

Մթնշաղը հետզհետէ կը տարածուէր։

Այդ միջոցին հեռուէն տեսնուեցան ռազմանիւթ փոխադրող կառքերը։

Չորս կառքեր, որոնց կ'ընկերանան տասներկու ձիաւոր զինուորներ։

Կարօն դիրք բռնած էր խամաճիկներուն, կեղծ զինուորներու քով, մինչդեռ Արփիար և Կոպեռնիկ գացեր էին լարել գնդացիրը աւելի հեռուն, կիրճին միւս կողմը։

Երբ բաւական մօտեցան Թուրքերը․ մէկէնիմէկ տեսան խամաճիկները, որոնք հովին ազդեցութեան տակ կը շարժէին։

Կանգ առին զարմացած և շուարած։

Իրիկնադէմի մթութիւնը թոյլ չէր տար որոշակի տեսնել թէ ի՞նչ էին անոնք, զինուո՞ր, թշնամի՞ թէ ուրուականներ։

Սարսափը պատեց զիրենք, բայց որոշեցին երկու հոգի ղրկել, հետազօտելու համար։

Հազիւ քանի մը քայլ առաջացած էին երբ քանի մը ձեռք հրացան պարպուեցաւ։ Զինուորներէն մէկը ինկաւ ճակտէն զարնուած, մինչդեռ միւսը ետ կը վազէր պոռալով։

— Հայ ֆէտայինե՛ր, հայ ֆէտայինե՛ր։

Շփոթութիւն մը առաջ եկաւ բայց անմիջապէս

խիստ հետապնդումին, չէին կրնար ձեռք անցնել զանոնք։

Յանկարծ լուր կուգայ թէ այս ինչ վայրին մէջ կը գտնուին անոնք։

Խումբ մը զինուոր կը ղրկուի անոնց ետեւը,

Այդ միջոցին անոնք կայծակի նման կը յարձակին բանակատեղիին վրայ. աւեր և մահ սփռելով կ'անհետին, առանց հետք մը ձգելու։

Հոկտեմբեր ամսուան իրիկնամուտ մըն էր։

Երեք երիտասարդները կիրճի մը բերանը նստած կը ճաշէին։

Յանկարծ տեսան մէկը որ վազելով կ'երթար։

Կեցուցին և Արփիար հարցուց թուրքերէն լեզուով թէ ո՛ւր կ'երթար։

— Հայ եմ, ըսաւ մարդը, թուրք զինուորներ կուգան, որոնք չորս կառք ռազմամթերք կը փոխադրեն։ Զիս ղրկեցին որ երթամ լուր տամ։

Ձգեցին մարդը, որ մեկնեցաւ։

Բայց իրենք կրնայի՞ն թոյլ տալ որ անոնք անցնէին։

Թիւով քիչ ըլլալնուն, պէտք էր հնարք մը մտածել թէ՛ ռազմամթերքը ձեռք ձգելու և թէ՛ թուրքերը սպաննելու կամ փախցնելու համար։

Երկար մտածելու պէտք չունեցան, որովհետեւ Արփիար իր սովորական ուշիմութիւնովը ըսաւ թէ ինչ պէտք էր ընել։

Ծառի ճիւղեր կտրեցին քսան երեսունի չափ եւ կարգով տնկեցին կիրճին բերանը։

Յետոյ սպաննուած թուրք զինուորներու հագուստներ անցուցին անոնց վրայ, այնպէս որ տեսնող մը պիտի կարծէր թէ ժայռերուն մէջտեղը մարդիկ պահուըտած են։

Երեկոյեան թեթեւ հով մը ամէն տեսակ շարժում կուտար անոնց և աւելի վախ կ'ազդէր։

Երբ կառքերը մօտենային և հասնէին կիրճին բերանը, իրենցմէ մէկը կրակ պիտի բանար։

Այդ միջոցին միւս երկու ընկերները պիտի անցնէին թշնամիին կռնակը և գնդացիրային կրակ պիտի սկսէին։

Յաղթութեան մասին ոչ մէջ կասկած կար։

Մթնշաղը հետզհետէ կը տարածուէր։

Այդ միջոցին հեռուէն տեսնուեցան ռազմանիւթ փոխադրող կառքերը։

Չորս կառքեր, որոնց կ'ընկերանան տասներկու ձիաւոր զինուորներ։

Կարօն դիրք բռնած էր խամաճիկներուն, կեղծ զինուորներու քով, մինչդեռ Արփիար և Կոպեռնիկ գացեր էին լարել գնդացիրը աւելի հեռուն, կիրճին միւս կողմը։

Երբ բաւական մօտեցան թուրքերը. մէկէնիմէկ տեսան խամաճիկները, որոնք հովին ազդեցութեան տակ կը շարժէին։

Կանգ առին զարմացած և շուարած։

Իրիկնադէմի մթութիւնը թոյլ չէր տար որոշակի տեսնել թէ ի՞նչ էին անոնք, զինուո՞ր, թշնամի՞ թէ ուրուականներ։

Սարսափը պատեց զիրենք, բայց որոշեցին երկու հոգի ղրկել, հետազօտելու համար։

Հազիւ քանի մը քայլ առաջացած էին երբ քանի մը ձեռք հրացան պարպուեցաւ։ Զինուորներէն մէկը ինկաւ ճակտէն զարնուած, մինչդեռ միւսը ետ կը վազէր պոռալով։

— Հայ ֆէտայինե՛ր, հայ ֆէտայինե՛ր։

Շփոթութիւն մը առաջ եկաւ բայց անմիջապէս

մէյ մէկ քարի ետեւ մտան և սկսան կրակել, մինչդեռ կառապանները մէկ կողմ կը քաշէին կառքերը։

Իրենց առաջին շփոթութիւնը չէր անցած դեռ, երբ մէկէնիմէկ սկսաւ գնդացիրին կրկռոցը։

Երկու կրակին մէջ մնացած անոնք գրեթէ բոլորը սպաննուեցան։

Մութը հետզհետէ կը թանձրանար ու կը լուսաւորուէր միայն հրացաններու և գնդացիրի պայթումին լոյսէն։

Կռիւին արձագանգը այնքան ուժով էր, որ կարծես թէ գետինը կը պատռէր։

Հծծիւններ և ցաւի աղաղակներ կը լսուէին կիրճէն, երբ վերջապէս հրացանաձգութիւնը դադրեցաւ և լսուեցաւ աղաղակ մը, հայերէն լեզուով.

— Ամա՜ն, օգնութի՜ւն, մեռա՜յ։

* * *

Եղերական գիշերուան մէջ, որ կը ծածկէր ամէն կողմ, լուսինը կամաց կամաց կը բարձրանար կռուի դաշտին վրայ, լուսաւորելով շրջակայքը։

Այդ կիրճին մէջ, ուր քիչ մը առաջ կը լսուէր հրացաններու և գնդացիրին ձայնը, հիմա կը զատորոշուէին մարդկային հառաչանքներ, խորդալու ձայներ եւ հեծեծիւններ։

Ցուրտ է և իրիկուան հովը փոխուած է սառն քամիի։ Կարծրացած գետնի վրայ կը լսուի քայլերու աղմուկ։

Կը տեսնուի ստուեր մը որ վեր կ'ելլէ, կը հրէ իր վրայ ինկած մարմինները, որոնք կը գլորին և կ'իյնան, յետոյ կը փորձէ ոտքի կանգնիլ, բայց ուժասպառ վար կ'իյնայ հոգեվարքի սարսռեցուցիչ ճիչ մը արձակելով։

Ոտքը կոտրած ձի մը, դիակներու դէզի մը տակ ինկած, կը ջանայ ազատիլ և փախչիլ, բայց ոտքին վրայ

կ'իյնայ, այլեւս ոտքի չելլելու համար։

Տեսարանը հետզհետէ աւելի կը լուսաւորուի, քանի լուսինը կը բարձրանայ։

Արփիար, Կոպեռնիկ և Կարօ իրենց յաղթանակէն յետոյ հաւաքուած են։

— Լսեցի՞ք ձայնը, կը հարցնէ Կարօ անձկութիւնով նայելով իր ընկերներուն։

— Այո՛, հայերէն լեզուով մէկը օգնութիւն կը կանչէր։ Ուրեմն հայեր կային այդ թուրքերուն մէջ։

— Այդ ձայնը ինծի ծանօթ թուեցաւ, պատասխանեց Արփիար, մտահոգ թօնով մը։

Երեք երիտասարդները ծառի մը տակ քաշուեցան, սպասելով լուսնալուն։

Առաւօտեան դէմ անոնք իջան դէպի կիրճը, իրենց աւարը քննելու և գիշերուան օգնութեան աղաղակին պատճառը հասկնալու համար։

Ծռած գետնի վրայ, բան մը կը փնտռեն այդ դիակներուն մէջ։

Ցանկարծ Արփիար կանգ առաւ և ձեռքովը կանչելով իր ընկերները, սկսան մտիկ ընել։

Կը լսուէր խիստ տկար տքոց մը, որուն ուղղութիւնը չէին կրցած հասկնալ։

Նոյն վայրկեանին հծծիւնը կրկնուեցաւ և երեք երիտասարդները վազեցին դէպի ժայռ մը, որուն տակ քանի մը զինուորներ իրարու վրայ ինկած էին վիրաւոր կամ մեռած։

Մէկիկ մէկիկ վերցուցին դիակները և սկսան քննել դէմքերը։

Այդ միջոցին անսպասելի բան մը տեղի ունեցաւ։ Արփիար, կարծես խելագարած, նետուեցաւ անոնց-

մէ մէկուն երկուքին վրայ, ճչալով։

— Պետրո՜ս... Ցակո՜բ...

Կոպեռնիկ և Կարօ զարմացած, ոչինչ կը հասկընային։

Արփիար անոնց կուրծքին մօտեցուց ականջը, նայելու համար թէ կը բաբախե՞ն անոնց սրտերը։

— Կ՚ապրի՜ն, ողջ են։

Երեք ենիտասարդները սփոփանքի յառաչ մը արձակեցին։

Արփիար վերցուց վիրաւորներուն գլուխները եւ Կարօ անոնց երեսին ջուր նետեց, որպէսզի ուշաբերին։

Արդարեւ երկու վիրաւորները շատ թեթեւ վէրքեր միայն ստացած էին, բայց ուշաթափ եղած էին կորսնցուցած արիւնին և յուզումին պատճառով։

Ինչպէս ընթերցողները յիշած են, Թուրք զինուորներու մէջ վիրաւոր պառկող երկու հայերէն մէկը Պետրոսն էր, այն մաքսաննենգը, որ Արփիարը ճամբու դրած էր, իսկ միւսը Արփիարի Ռուսճուքի մտերիմ բարեկամը։

Առաջին անգամ արթնցաւ Պետրոս, մարած յակնարկ մը նետեց դէպի Արփիարը և գոցեց աչքերը։

Շուտ մը երեք երիտասարդները ծառի ճիւղերէ լայն պատգարակ մը շինեցին և անոր վրայ տարածեցին երկու վիրաւորները։

Արեւը հետզհետէ կը բարձրանար և կը լուսաւորէր ամբողջ համայնապատկերը։

Պզտիկ Թափօրը ճամբայ ելաւ։

Կարօն եւ Կոպեռնիկը կը տանէին պատգարակը, մինչդեռ Արփիար փոխնիփոխ կ՚օգնէին մէկուն կամ միւսին։

Երկա՜ր, երկար ատեն քալեցին, ամայի դաշտերուն, աւերուած ճամբաներուն վրայէն, փնտռելով տեղ մը, ուր կարենային ամէն վտանգէ հեռու պահըտիլ։

Վիրաւորները կը տքային առանց գիտակցութեան։

Քիչ մը կանգ կ՚առնէին և ոյժ առնելէ յետոյ նորէն ճամբայ կ՚իյնային։

Ժամեր քալելէ և տանջուելէ յետոյ հասան վերջապէս գալար հովիտի մը մէջ։ Տեղը շատ յարմար էր։ Հովտին երկու կողմերը կը բարձրանային անմատչելի ժայռեր, որոնց մէջտեղէն կը հոսէր յստակ և պաղ ջուր մը։

Ժայռերէն մէկուն ծերպին մէջ գտան քարայր մը։ Վար դրին իրենց բեռը և սկսան գործի։ Կարօ գնաց չոր խոտ քաղելու, անկողին մը պատրաստելու համար, մինչդեռ Արփիար և Կոպեռնիկ պաղ ջուրով լուացին տղոց վէրքերը և կապեցին։ Կարօ պատրաստած էր անկողինները, կրցածին չափ փափուկ։ Անոր վրայ տարածեցին վիրաւորները, որոնք քնացան խոր և կենդանացուցիչ քունով մը։

Թէեւ վէրքերը բաւական մեծ էին, բայց ոչ վըտանգաւոր։

Գնդակ մը անցնելով Պետրոսի աջ թեւէն, միսը ծակելով դուրս ելած էր։ Պատառուած մը ունէր նաեւ ճակտին վրայ։ Իր ընկերոջը Ցակոբի վէրքը աւելի թեթեւ էր։

Այս անակնկալ հանդիպումին երրորդ օրը Պետրոս բաւական կազդուրուած էր ճանչնալու համար իր բարեկամը՝ Արփիարը և պատմելու թէ ի՛նչ պայմաններու մէջ հոդ ինկած էր։

— Քու մեկնելէդ քիչ յետոյ գործով Պուլկարիա

կ՚երթայի կ՚ուգայի Սելանիկէն։ Նոյն միջոցներուն Պուլկարիա պատերազմ հրատարակեց Դաշնակիցներուն դէմ։ Ոչ միայն պատերազմը սկսաւ, այլեւ բոլոր թըրքահպատակները զինուոր տարաւ, իսկ մէկ մասն ալ ղրկեց Թուրքիա իրենց զինուորական ծառայութիւնը կատարելու համար։ Այդ ղրկուածներուն մէջն էի նաեւ ես։ Ցակոբին ծանօթացայ ճանապարհին։ Երբ Պոլիս հասանք մեզ բանտարկեցին զօրանոցի մը մէջ։ Ցետոյ ամելէ թապուրի մը կազմելով այս ճակատը ղրկեցին։ Ասկէ մէկ երկու օր առաջ, յանկարծ լուր եկաւ թէ Իսլահիէի վառօդարանը հայերու կողմէ օդը հանուած է։ Անմիջապէս հրաման եկաւ մեր գտնուած տեղը, կառքերով ռազմանիւթ հասցնել Սուրիա գտնուող բանակին։ Մնացեալը գիտէք, երբ կիրճին մէջ մտանք յարձակումը սկսաւ։

Ցակոբն ալ կամաց կամաց ապաքինիլ սկսած էր և կիրճի կռիւէն շաբաթ մը յետոյ արդէն ի վիճակի էր խօսելու։

Արփիար անհամբեր կերպով կը սպասէր այդ օրուան, որովհետեւ կ՚ուզէր տեղեկութիւններ հարցնել իր մեծ մօրը մասին։

Առաւօտ մը Արփիար նստած էր Ցակոբի անկողնին մօտ և կամաց ձայնով կը խօսէր անոր հետ։

— Է՛յ, Ցակոբ, ըսէ տեսնեմ, ի՞նչ կ՚ընէ իմ խեղճ մեծ մայրս։

— Ապահով եղիր, անիկա լաւ է... Միշտ կը սիրէ քեզի։

— Ո՛հ, որքան երջանիկ եմ։

Արցունքները կը վազէին աչքերէն. յիշելով իր մեծ մայրը։

Ընկերները լուռ էին, յարգելով իրենց ընկերոջ յուզումը։

Երբ քիչ մը ինքզինքը գտաւ Արփիար, Ցակոբ ըսաւ.

— Ոչ միայն լաւ է, այլ եւ նամակ մը տուաւ ինծի որպէս զի յանձնեմ, եթէ օր մը կարենամ քեզի հանդիպիլ։

Այս ըսելով Ցակոբ իր բաճկոնին մէկ ծայրը քակեց և անկէ հանեց ծալլուած նամակ մը։

Արփիար անյագօրէն գրեթէ յափշտակեց նամակը։

Փորձեց կարդալ զայն, բայց այնքան յուզուած էր որ չկրցաւ կարդալ։

— Կոպեռնիկ, բարի եղիր սա նամակը կարդալ, ըսաւ խօսքը անոր ուղղելով.

Կոպեռնիկ առաւ նամակը, հազաց, թքաւ, քիթը խնչեց և լուրջ դէմքով մը սկսաւ կարդալ։

«Ուրեմն, իմ սիրելի Արփիարս, դուն հոն ես, ուր կը կռուին բանի մը համար, աւելի սիրելի քան մեծ մայրդ, որ քեզ կը սիրէր ամէն բանէ աւելի։

«Դուն մեկնեցար հայրենիքիդ ազատութեան համար կռուելու, բայց իմ սիրտս ալ տարիր միասին։

«Այն օրը, որ դուն այլեւս չեկար, ես քեզի սպասեցի երկար ատեն և մտահոգ։ Յանկարծ բարեկամդ բերաւ վերջին մնաք բարովդ։ Այն ատեն այլեւս ոչինչ չտեսայ, ոչ լամբարը, ոչ սեղանը, ոչ ապուրը — քու սիրելի կերակուրներէդ մէկը, և աշխարհը խաւարեցաւ ինծի համար։»

Կոպեռնիկ լռեց։ Ի զուր փորձեց շարունակել նամակը։ Արփիար թաշկինակովը աչքերը գոցած, լուռ կը հեկեկար, մինչդեռ Կոպեռնիկ հետզհետէ յուզուած կանգ առեր էր։

Կարօն, որ ջղային և չոր էր և ինքզինքը զսպե-

ու մեծ ընդունակութիւն ունէր, առաւ նամակը և չարունակեց ընթերցումը.

«Պիտի վերադառնա՞ս արդեօք, Աստուած միայն գիտէ, այնչափ չար են Թուրքերը, պիտի տեսնե՞մ վերստին իմ սիրելի Արփիարս, բայց երբեք, որովհետեւ այլեւս զրկուած եմ աչքիս լոյսէն»։

— Ա՛հ, խեղճ մեծ մայրս։

Ասիկա գերագոյն հարուածն էր։ Իր մեծ մայրը կոյր էր այլեւս...

Կոյ՜ր...

Կարօ չարունակեց ընթերցումը։

«Մի տխրիր սակայն, հիմա որ մեկնած ես այլեւս, կատարէ՛, լիովին կատարէ պարտականութիւնդ։

«Եղիր քաջ և պարտաճանաչ, օգնէ ազգակիցներուդ և ջանայ մեղմել անոնց տառապանքները,

«Վստահ եմ իմ Արփիարիս, ան պիտի՛ գիտնայ արժանաւոր զաւակը ըլլալ իր ազգին։

«Նամակս արդէն բաւական երկար եղաւ, կ'ուզէի գրել, շատ գրել, բայց կը դժուարանամ։

Կ'ուզէի շատ բան ըսել, բայց արցունքները կարգիլեն զիս։

«Տար Աստուած որ շուտով այդ դառնութեան բաժակը հեռանար, մեր հայրենիքն ալ ազատուէր եւ մենք նորէն իրար գրկէինք անոր ազատ հողին վրայ։

ՄԵԾ ՄԱՅՐԴ»։

Ընթերցումը վերջացաւ, Կարօ նամակը տուաւ Արփիարին, որ լուռ, գունաթափ, արտասուալից, ձեռքին մէջ մեծ մօրը նամակը, երկնցած խոտին վրայ, կուրծքը հողին կրթնցուցած, կը ջանար կրկին կարդալ նամակը։

Խոր լռութիւն մը կը տիրէր։

Արփիարի մտքին առջեւ կը պատկերանար իր մանկութիւնը, երիտասարդութիւնը, և կը մտածէր, ոճի՞ր մը գործեցի արդեօք լքելով մեծ մայրս և պատճառ եղայ անոր կուրութեան։

Առաջին անգամն ըլլալով խղճահարութիւն մը ունեցաւ։

Պետրոս որ ուշի ուշով կը հետեւէր իր ընկերոջը, կարծես հասկցաւ անոր մտածումը։

— Մի՛ տխրիր, Արփիար, այդպէս աւելի երջանիկ է։ Կեանքը կարծուածին չափ գեղեցիկ չէ։

— Զիս չպիտի տեսնէ այլեւս։

— Եւ թերեւս դուն ալ զայն չպիտի տեսնես։

— Ո՜հ, անոր մահէն անմիջապէս յետոյ պիտի ուզէի ես ալ մեռնիլ։

— Է՜հ, խենթ մի՛ ըլլար։

— Չես գիտեր, Պետրոս, թէ որքա՜ն կը սիրէի զայն, խեղճ մեծ մայրս, ամբողջ կեանքս անոր կապուած էր։ Ամենափոքր տարիքէս անկէ զատ ոչ ոք ունեցած եմ, կը հասկնաս անշուշտ իմ զգացումներս։

Արցունքի հեղեղ մը խեղդեց զինքը։

Գլուխը դրաւ նամակին վրայ և թմրութիւն մը պատեց զինքը։

Երբ արթնցաւ իր թմրութենէն, օրը կը տարաժամէր։

ՊԱՀԱՊԱՆ ՀՐԵՇՏԱԿԸ

Դէպի Զէյթուն.— Ճակատամարտը.— Արփիար վիրաւոր եւ լքուած.— Լեռներու օրհօրդը.— Նորէն յուսալքում

Վերջապէս բոլորովին ապաքինեցան երկու վիրաւորները և կարող՝ զէնք վերցնելու։

Այդ շրջանը հետզհետէ վտանգաւոր կ'ըլլար մեր խումբին համար, որովհետեւ ամէն կողմ կը վխտային Թուրք զինուորներ և չէթէներ։

Գեղեցիկ գիշեր մըն է, աշնանային գիշեր մը։

Ամէն կողմ լուռ էր, տեղ տեղ հրացանի մը պայթիւնը կամ շան մը հաչիւնը կը լսուէր հեռուէն։

Մեր հինգ երիտասարդները նստած կը խօսակցէին։

— Այլեւս չենք կրնար հոս մնալ, ըսաւ Արփիար։

— Այո՛, պատասխանեց Կարօ, մէկ քանի օրէ ի վեր մարդիկ կ'երեւան այս կողմերը։ Երէկ երբ գացած էի ուտելիք բան մը ճարելու համար, հովիւի նմանող մէկը տեսայ։ Ինծի մօտեցաւ և հետս սկսաւ խօսիլ։ Ես ինքզինքս Թուրք ձեւացուցի, բայց հնչումէս կը կասկածիմ որ հասկցած ըլլայ հայ ըլլալս։ Անշուշտ մեզ պիտի մատնէ Թուրքերուն։

— Ժամ առաջ մեկնինք ուրեմն, ըսաւ Կոպեռնիկ։

Որոշեցին որ առաւօտեան մօտ մեկնին և կազդուրուելու համար որոշեցին քնանալ։

Առաւօտուն սակայն նոր անակնկալ մը կը սպասէր իրենց։

Արշալոյսը նոր էր ծագած։

Մեր երիտասարդները դուրս ելան քարայրէն, մեկնումի պատրաստութիւնները տեսնելու համար, բայց արիւնը սառեցաւ իրենց երակներուն մէջ։

Թուրք զինուորներու զօրասիւն մը կը յառաջանար հովիտին մէջէն և հազիւ երեք հարիւր քայլ հեռաւորութեան վրայ կը գտնուէր։ Ի՞նչ ընել։

Առջեւնին Թուրքերը, իսկ կռնակնին բարձրաբերձ ժայռեր։

Պաղարիւնութիւնը պէտք չէր կորսնցնել եւ արագ որոշում մը տալ։ Դիմադրել անկարելի էր։ Իրենք 5 հոգի էին, երեք հրացանով և մէկ գնդացիրով, որուն փամփուշտները գրեթէ հատնելու վրայ էին։

Իրենց դիմացը կար հարիւրէ աւելի Թուրք զինուորներ, որոնք վերջ ի վերջոյ յաղթանակը պիտի շահէին։

Կը մնար ժայռերէն վեր մագլցելով փախչիլ։

Արփիար, որ միշտ նման նեղ պարագաներու մէջ չէր կորսնցներ իր մտքին պայծառատեսութիւնը, դիմեց այն միջոցին, զոր անկէ առաջ գործածած էր։

Առաւ բոլոր գլխարկները և զանոնք զետեղեց ժայռերուն մէջտեղուանքը, յետոյ առաւ ձողեր և անոնց քով տեղաւորեց։

Հեռուէն տեսնող մը պիտի կարծէր թէ ժայռերուն մէջ պահուըտած մարդիկ կան հրացաններով զինուած։

Երբ այս պատրաստութիւնները տեսան, որոշեցին մեկնիլ։

Առին իրենց հրացանները։

Կը մնար գնդացիրը զոր չէին կրնար տանիլ։

Արփիար զայն ալ վերջին անգամ մը օգտագործելու միջոցը գտաւ։

Կանգնեցուց զայն, դրաւ փամփուշտին ժապաւէնը, յետոյ երկար չուան մը կապեց գնդացիրին շնիկին և ճամբայ ելան։

Բաւական դժուար էր ժայռերէն վեր մագլցիլ, բայց կեանքերնին փրկելու բնազդը կ'ոգեւորէր զիրենք։

Թուրքերը բաւական մօտեցած էին և դիրք կը բռնէին։

Երբ իրենց թագստոցէն բաւական հեռացած էին, խումբը կանգ առաւ։

Արփիար քաշեց ձեռքի չուանը։

Գնդացիրը սկսաւ գործել։

Իրարու ետեւ գնդակները մեկնեցան, ճիշդ է, դէպի որոշ նպատակակէտի մը ուղղուած չէին, բայց այդքանը բաւական եղաւ, որ Թուրքերը կարծեն թէ բազմաթիւ և լաւ զինուած թշնամիի մը յառաջեւ գըտնուին, մտնեն դիրքերու մէջ և սպասեն։

Երբ գնդացիրին բոլոր փամփուշտները հասան, Արփիար իր ընկերներուն օգնութեամբ քաշեց վեր գնդացիրը և քարերով զայն անգործածելի վիճակի մը ենթարկեցին։

Թուրքերը կը շարունակէին իրենց դիրքերուն մէջ մնալ։

Գնդացիրի կրակումէն յետոյ, երբ լռութիւն մը տիրեր էր, անոնք, այն կարծիքը ունեցեր էին թէ դիտմամբ հայերը չէին պատասխաներ, որպէսզի զիրենք ծուղակի մէջ ձգեն։

Այդպէս սպասեր էին չորս հինգ ժամ։

Սակայն քաջալերուած այն լռութենէն, վերջապէս դուրս ելեր էին իրենց ծակերէն և յարձակեր դէպի

հայերուն գտնուած բարձունքը։

Կրնաք երեւակայել Թուրքերու կատաղութիւնը երբ հայ երիտասարդներուն տեղ գտան միայն անոնց գլխարկները և հրացաններու տեղ փայտի կտորուանք։

Բայց իզուր անցաւ իրենց կատաղութիւնը, որովհետեւ որսը փախած էր արդէն։

Այդ միջոցին հայ երիտասարդները կ'ուղղուէին դէպի Զէյթուն։

*
* *

Տաւրոսի լեռնաշղթային մէկ երկարաձգման վրայ անկիւն մը կայ, որ տեղացիներուն ծանօթ է Ճեյրան Նուվասը անունով։

Եւ իսկապէս արժանի էր այդ անունին իր անհեղ և սարսափելի տեսքովը։

Ոչ բոյս և ոչ ջուր կը տեսնուի հոն։

Բնութիւնը իր ամբողջ խստութիւնը թափեր էր այդ վայրին վրայ, կարծես իրաւցնէ յատկացուցած ըլլար չար ոգիներու և սատանաներու բնակութեան։

Բաւական երկար կիրճ մըն է, մօտաւորապէս կէս քիլոմէթր երկարութեամբ, որուն եզերքներուն վրայ կարգով շարուած են տնկուած քարեր, իրարու այնքան մօտ որ մարդ հազիւ կրնայ անցնիլ։

Բազմաթիւ խոռոչներ ժայռերուն մէջ, այլուած հողը ժանտատեսիլ կերպարանք մը կուտար անոր։

Եւ սակայն հակառակ այդ բոլորին, միակ ճամբան է, ուրկէ ստիպուած են անցնիլ կարաւանները և ճամբորդները։

Համեստ գիշեր մըն է։

Տասնի չափ Թուրք ժանտարմաներ այդ կիրճին մէկ անկիւնը կանգ առած են։

Գիշերը վրայ հասած ըլլալով, չէին կրնար աւելի առաջ երթալ, որովհետեւ այդ ժամէն յետոյ ոգիները և

փէրիները կը տիրապետէին այդ շրջանին մէջ և վա՜յ անոր որ կ'իյնայ անոնց ձեռքը։

Փէրիները չար են։

Բռնած մարդերնին չեն մեռցներ, այլ վրէժ կը լուծեն կաթիլ կաթիլ կեանքը լռելով անկէ եւ մահը աստիճան առ աստիճան մօտեցնելով կիսամեռ սըրտին։

Անոնց մասին պատմուածքները շատ են։

Անգամ մը Թուրք փաշա մը ինկեր էր անոնց ձեռքը և հետեւորդները գտեր էին անոր փէսը միայն, որուն մէջ լեցուած էր ուղեղը։

Ուրիշ անգամ, կարաւան մը ամբողջ քար կըտրեր էր, երբ անոնք պաշարեր էին զայն։

Ճամբուն եզերքը տեսնուած այդ քարէ սիւները ուրիշ բաներ չէին բայց եթէ այդ մարդիկը։

Ցուրտ հովը կը սուլէր և քարերու մէջ կը լսուէին տարօրինակ ձայներ։

Կարծես իսկապէս դեւերը ժամադիր եղած էին հոն։

Գիշերուան առթած ցուրտին՝ ցողը կը միանար դեւերու սարսափին և ժանտարմաները ալ աւելի սահմռկած, հաւաքուած էին կրակին շուրջը և կը վախնային աչքերնին վեր բարձրացնելու, որովհետեւ վըստահ էին օդին մէջ պիտի տեսնէին թռչիլը վամբիրներու և մարդակեր մուկերու։

— Ո՜ւ... ո՜ւ... շը՜... շը՜...

Լսուեցաւ թեթեւ սուլոց մը և իյնող քարերու աղմուկ մը։

Ժանտարմաները աւելի սեղմուեցան իրարու մօտ մօտիկ ըրին։

— Ո՜ւ... ո՜ւ... ո՜ւ...

Քամին կը փչէր։

Կէս ժամ անցաւ։

Ձայնը չկրկնուեցաւ և ժանտարմաները քիչ մը շունչ առին։

Անոնք նոյն օրը ընկերացած էին հայ տարագիրներու խումբի մը։

Անոնցմէ մեծ մասը ինկած էին անօթութենէ և յոգնածութենէ, անիծելով անոնք որ այդքան բարբարոսութիւն կ'ընէին։

Այդ անէծքներն ալ նոյն միջոցին կը փոխուէին բողոքի, եւ կը կրկնուէին, կ'արձագանգէին քամիին հետ։

— Ինչո՞ւ համար այս գիշեր հոս մնացինք, մըմնջեց ժանտարմաներուն էն երիտասարդը, ձեռքը հրացանին վրայ կարկամած և գլուխը կախած։

— Է՜յ, ա՜յ տղայ, դուն դեռ երիտասարդ ես, չես գիտեր թէ չէյթաններուն հետ խաղ չըլլար։

— Շէյթա՜ն... փէրի՜...

Լռութիւն մը տիրեց։

— Դուն լսե՞ր ես փէհլիվան Օսմանի պատմութիւնը...։

Ինչպէ՜ս թէ չէին լսեր, լսեր էին, բայց նորէն պատրաստ էին լսելու։

Այդ պատմութիւնները կը նմանին այն անդունդին, որուն քանի մօտենաս, այնքան կը քաշէ քեզի, այնքան կը կապէ։

Մէկ քանի վայրկեան լռութիւն տիրեց։

Կը լսուէր միայն կրակին ճարճատիւնը և վախցած ժանտարմաներուն սրտին թիք թաքը։

Այն ատեն քամին կ'առնար աւելի լալագին և կարծես անոր մէջէն կը լսուէր վամբիռներուն կանչը։

— Ու... ո՛ւ... ո՛ւ...

— Ասկէ երեք տարի առաջ էր, սկսաւ տասնապետը։ Այն ատեն ես իբրեւ պարզ զինուոր կը ծառայէի։

«Օսման փէհլիվան չաւուշ էր մեր պէօլիւկին մէջ, ուր անուն հանած էր իր ուժով ու քաջութեամբ։

«Չկար մէկը որ կարենար չափուիլ անոր հետ, չը կար մէկը որ իրեն չափ քաջութիւն ունենար։

«Բայց իրաւունք չէ որ մարդիկ այդքան քաջ ըլլան և այդքան ուժով։

«Փէրիները նախանձեցան։

«Մէկ քանի էգ փէրիներ սիրահարուած էին անոր և կ'երեւային շատ անգամ երազին մէջ։

«Արու փէրիները երբ հասկցան ատիկա, որոշեցին վրէժ լուծել։

«Շատ բաներ ըրին, շատ չարութիւններ ըրին, բայց երբեմն կին փէրիները լուր կուտային և կը խուսափէր վտանգէն, երբեմն ալ իր քաջութիւնը զինքը կը փրկէր։

«Բայց գլխուն գալիք կայ եղեր։

«Անգամ մը —հեռու այդ օրերը մեզմէ— կրցան վերջապէս ծուղակը ձգել զայն։

«Տարւոյն այս ատենները էր։

«Գիշեր մը օսման փէհլիվան ըսաւ որ որսի պիտի երթայ։

«Իբր թէ եղնիկ մը տեսած էր զոր սպաննելու պիտի երթար։

«Զաւալլըն, այդ եղնիկը ուրիշ բան չէր բայց եթէ չար փէրի, որ կ'ուզէր զայն ծուղակը ձգել։

«Որքան համոզեցինք, անօգուտ եղաւ։

«Եւ ի՞նչպէս օգտակարութիւն պիտի ունենար, րբ փէրիները զայն մոլորեցուցեր էին։

«Այդ գնալն էր գնաց, այլեւս չը վերադառնալու համար։

«Շաբաթ մը չտեսնուեցաւ։

«Օր մըն ալ դիակը գտնուեցաւ խորխորատի մը խորը։

«Անեղծ էր մարմինը, բայց կը պակսէր բան մը։

«Սիրտը չկար։

«Կուրծքը ճեղքուած էր և սիրտը խլուած։

«Ի՞նչ անցած դարձած էր։ Ոչ ոք գիտցաւ։

«Միայն տարածուեցաւ շշուկ մը, ո՞վ էր պատմողը, ո՞վ էր երեւան հանողը, ոչ ոք գիտեր, միայն թէ բերնէ բերան կը խօսուէր։

«Իբր թէ վերէն վար ճերմակներ հագած աղջիկ մը երեւցեր էր փեհլիվանին և մեղմ ձայնով մը կանչեր էր զայն իր գիրկը։

«Փէհլիվանը խելքը կորսնցուցած հետեւէր էր այդ շուքին։

«Բանի առաջ գացեր էր, այնքան հեռացեր էր աղջիկը, բայց ինք չէր կրնցած բաժնուիլ անկէ։

«Վերջապէս ժայռէ մը վար գլորելով գտեր էր մահը։

«Երբ փէհլիվանը տակաւին շունչ կ'առնէր կուտար, յանկարծ աղջիկը մօտեցեր, դաշոյն մը հաներ էր կուրծքէն և տակաւին ողջ մարդուն սիրտը կտրեր էր բառ մը արտասանելով.

«Վրէ՛ժ...

— Վրէժ... լսուեցաւ յանկարծ։

Ժանտարմաները սարսռացին։

Ի՞նչ ձայն էր ատիկա։

Պատմողը այս բառը արտասանած ատեն բարձրաձայն խօսեր էր։

Արդեօք անոր արձագա՞նգն էր թէ ոչ ոգիներու ձայնը։

Լռեցին։

Սարսափը նկարուեր էր բոլորի դէմքին վրայ։

Ձիերը սկսան խրխնջալ, ինչ որ ցոյց կուտար թէ վտանգ մը կայ շրջակայքը։

Փոքր քար մը գլորեցաւ և ինկաւ ժանտարմաններէն մէկուն ոտքին քովը։

Մարդը բնազդօրէն գլուխը վերցուց և քարացած մնաց, աչքերը սեւեռած կէտի մը վրայ։

Միւսներն ալ նայեցան և սարսափեցան։

Հարիւր քայլ հեռուն, ժայռի մը վրայ մէկը կեցած էր, աղջիկ մը, ճերմակներու մէջ պլլուած և նշան կ'ընէր։

Ան՝ որ առաջին անգամ տեսեր էր զայն, ոտքի ելաւ։

— Նայեցէ՛ք, նայեցէ՛ք, կեավուրի աղջիկները, այսօր մեր սպաննած հայ աղջիկները ողջնցան։

Սկսաւ վազել դէպի ուրուական աղջիկը։

Բայց հազիւ քսան քայլ առած էր, պայթում մը լսուեցաւ և զինուորը ինկաւ ժայռէն վար, խորխորատին մէջ։

Սուր և դիւային քրքիջ մը լսուեցաւ աղջկան կողմէ։

Սարսափը կարկամած էր ժանտարմանները։

Բոլորը միասին նոյն գաղափարը ունեցան։

— Փախչիլ։

Վազեցին ձիերուն մօտ։

Անոնց վրայ ցատկել և սուրալնին մէկ եղաւ։

Բայց շուտով լսուեցաւ ոտնաձայնը ուրիշ ձիերու որոնք կը հալածէին զիրենք։

— Փէրիները կը հալածեն մեզի, փախչինք։

Գիշերուան մթութեան մէջ կը շարունակուէր հետապնդումը և փախուստը։

Ատեն ատեն կը լսուէր իյնալը ձիու մը, որ իր ծանրութեան տակ կը ճզմէր հեծեալը։

Հրացանի պայթումներ կը լսուին։

Ժանտարմաններու սկզբնական վախը անցած է։

Հասկցած են թէ ոչ թէ փէրիներ, այլ միսէ ոսկորէ շինուած թշնամիներու հետ է իրենց գործը և երբեմն ետ դառնալով կը կրակեն, շարունակելով հանդերձ իրենց փախուստը։

Արշալոյսը ծագելու վրայ է, երբ ժանտարմաններէն ոչ մէկը ողջ մնացած է։

Հալածողները կը հաւաքուին։

Անշուշտ ընթերցողները հասկցան թէ ջարդարար ժանտարմանները պատժողները ուրիշներ չէին, բայց եթէ հայ երիտասարդները։

Բայց երբ քով քովի եկան, զարմանքով տեսան թէ իրենցմէ մէկը պակաս է։

Չկար Արփիարը։

* * *

Արշալոյսը ծագած էր երբ Արփիար գտաւ իր գիտակցութիւնը։

Տարածուած էր հողին վրայ։

Իր մօտ կեցած էր ձին, որ կը խրխնջար, կարծես փորձելով արթնցնել իր տէրը։

Ծարաւէն կը տոչորէր։

Ժանտարմաններուն արձակած գնդակներէն մէկը ծակած էր ուսը, ուրկէ առատ արիւն կը հոսէր։

Երբ աչքերը բացաւ, անոնք հանդչեցան հրեշտա-

կանման դէմքի մը վրայ, որ մօտեցեր էր իրեն և լաթով մը կը կապէր վէրքը։

Իսկապէս ոգի՞ էր թէ իրականութիւն։

Այդ հարցը տուաւ ինքնիրեն Արփիար։

Բայց շուտով պատասխան ստացաւ, երբ մեղմ և միեւնոյն ժամանակ կորովի ձայն մը հայերէն լեզուով ըսաւ.

— Մի՛ վախնար, բարեկամներու ձեռքն ես։

Արփիար այդ խօսքերէն յետոյ գոցեց աչքերը եւ կորսնցուց գիտակցութիւնը։

Աղջիկը սուլիչ մը մօտեցուց շրթներուն և սուլեց։

Տարիքոտ բայց առոյգ մարդ մը երեւցաւ ապառաժներուն մէջէն եւ մօտեցաւ։

Նոյն միջոցին Արփիարի ընկերները ձիարշաւ ետ կը դառնային փնտռելու համար իրենց կորսուած ընկերը։

Մօտեցան։

Երիտասարդ աղջիկը և այդ ծերունը ի՞նչ գործ ունէին հոս։

Անմիջապէս Արփիարը դրին ձիուն վրայ, մինչդեռ աղջիկը կ՚ըսէր.

— Հետեւեցէք ինծի։

Ճամբայ ինկան։

Բարձրացան ժամերով, մինչեւ որ հասան անմատչելի բարձրութեան մը վրայ հաստատուած տնակ մը, շրջապատուած գեղեցիկ պարտէզով մը։

Երբեք մարդկային ոտքը չէր կոխած այդ հողին վրայ, բացի լեռներու օրիորդին և անոր ընկերացող ծերունիին ոտքէն։

Ո՞վ էր այդ օրիորդը, ո՞վ էր այդ ծերուկը, որ այնքան յարգանքով կը վերաբերուէր անոր հետ։

Հազիւ 18 տարեկան կար լեռներու այդ աղջիկը։

Հազուագիւտ գեղեցկութեամբ և թարմութեամբ մը, անիկա պարիկի մը տպաւորութիւնը կ՚ընէր, թէև միս եւ ոսկոր ունէր։

Անոր խոր աչքերը, սեւ ու կրակոտ, կը խոնարհեցնէին իրենց առջեւ ամէն նայուածք, ամէն կամք։

Երիտասարդները չէին համարձակեր ոեւէ հարցում ընել, այդքան պատկառանք և յարգանք կ՚ազդէր այդ մանկամարդուհին։

Իսկ ծերուկը շատ քիչ անգամ կը խօսէր, հրաման մը կատարելու կամ կարճ պատասխան մը տալու համար։

Մէկ քանի օրեր անցան այսպէս։

Պարապ և անգործ կեանքը ձանձրացուց երիտասարդները, որոնք առաւօտ մը որոշեցին մեկնիլ քիչ մը լեռները թափառելու համար մինչեւ որ Արփիար կարենար բժշկուիլ և իրենց միանալ։

Ցայտնեցին իրենց որոշումը օրիորդին և մեկնեցան, շաբաթէ մը վերադառնալու խոստումով։

Շնորհիւ այն խնամքներուն, որ չռայլուեցաւ անծանօթ օրիորդին, պահապան հրեշտակին կողմէ, Արփիար զգաց որ շատ շուտով իր ոյժերը կը վերադառնան։

Այնքան խնամք, այնքան հոգածութիւն ցոյց կուտար իրեն հանդէպ, որ Արփիար յուզուած էր լալու աստիճան։

Աշնանային արեւ մը իր տկար ճառագայթներով կը լուսաւորէր այն սենեակը, ուր պառկած էր Արփիար։ Ամէն անգամ որ աղջիկը թեթեւոտն կը մտնէր հոն, հանդարտութիւն մը և քաղցրութիւն մը կը տարածուէր սենեակին մէջ։ Բուսաջուր մը կամ դեղ մը բերէր և Արփիար երջանիկ, չէր ուզեր որ ան հեռա-

նայ իր մօտէն, ցած և ամչկոտ ձայնով մը, կարճ եւ յարգալից բառերով, յուզուած թօնով մը կը յայտնէր իր երախտագիտութիւնը, շնորհապարտութիւնը, այն խոր և կրօնական համակրանքը որ կը կապէր զինքը այդ աղջկան։

Կը ժպտէր ան ժպիտով մը, որ յատուկ է հրեշտականման և անբիծ հոգիներու։ Կը լսէր այդ յուզուած և քաղցր խոստովանութիւնը, այդ շնորհակալութիւնները ուղղուած իրեն, զայն խլած էր մեռելներու դաշտէն։

Եւ օրերը կ'անցնէին։

Այլեւս մտերիմներ եղած էին։ Աղջիկը կը նստէր հիւանդին սնարին մօտ և Արփիար կը պատմէր իր արկածները։

— Օտար հորիզոններէն մինչեւ կիլիկեան լեռները եկայ։ Ոյժ մը կը մղէր զիս, կարծես այդ ոյժը նախասահմանած էր որ ես իյնամ քու մօտդ, ո՜վ անծանօթ աղջիկ, լեռներու թագուհին։

Պատմեց բաժանումը մեծ մօրմէն, իր արկածները լեռներու վրայ, սուէտիացիներու ապստամբութիւնը, յուսախաբութիւնը և նպատակնին։

Մտիկ կ'ընէր աղջիկը և ցաւոտ ժպիտ մը կը գծագրուէր իր դէմքին վրայ։

Վերջապէս օր մը աղջիկն բացաւ իր սիրտը։

Կարճ է պատմութիւնս և տխուր։ Անկէ հեռու, ձորակի մը մէջ գիւղ մը կար։ Բնութիւնը իր բոլոր բարիքները թափած էր այդ գիւղին վրայ։ Մեր ընտանիքը գիւղին ամենահին ընտանիքն էր։ Հայրս ըլլալով գիւղապետը, կը վայելէր ամենուն յարգանքը, իբրեւ պարկեշտ, արդարասէր և կորովի անձնաւորութիւն մը։ Եղբայրներս գիւղին առաջին կտրիճներն էին։ Կ'ապրէինք երջանիկ և անհոգ։ Ոչ ոք կը համարձա-

կէր անիրաւութիւն մը ընել մեզի և փոխադարձաբար ոչ մէկը անիրաւութիւն մը տեսած էր մենէ։

«Բայց եկան դժբախտութեան սեւ օրերը։ Կիլիկիայի կոտորածներուն ատենն էր։ Օր մըն ալ պաշարուեցաւ գիւղը բարբարոսներու կողմէ։ Քանի մը հարիւր գիւղացիներ 18 օր դիմացան անոնց։ Բայց ռազմանիւթը հատաւ։ Դաշոյններով, բիրերով շարունակեցին կռուիլ մերինները, մինչեւ որ բոլորը ինկան։ Գիւղը աւերուեցաւ։ Այդ գիւղէն ազատեցայ միայն ես, շնորհիւ այդ ծերուկին, որ մեր մշակն էր։ Ան զիս փախցուց լեռներու մէջէն, սպաննեց զիս հալածողները և տարիներէ ի վեր կ'ապրիմ հոս։

«Վեց տարի է այս լեռներուն մէջ կը թափառիմ, որսեր կը փնտռեմ, իմ ցեղիս և ընտանիքիս վրէժը յագեցնելու համար։

«Այն ոգիները, որոնք կը թափառէին այս խորխորատներուն և ժայռի ծերպերուն մէջ, ուրիշներ չէին բայցեթէ մենք։ Ով որ կ'իյնայ մեր սահմանին մէջ, անիկա փրկութիւն չունի»։

Լռեց։ Աչքերը կը փայլէին վրէժի Նեմեսիսի աչքերուն պէս, կայծակնացայտ և սարսափեցնող։

Ոտքի կանգներ էր։ Եւ այդ գեղեցիկ մարմինը կ'եռար։ Արփիարի մտքէն փայլակի նման մտածում մը անցաւ։

— Չաստուածուհի՞ էր թէ պարզ կին։

— Այո՛, վեց տարի է ի վեր կը լուծեմ ցեղիս և ընտանիքիս վրէժը, բայց տակաւին յագեցած չեմ, որովհետեւ ամէն օր նոր ոճիրներ կը պահանջեն նոր վրէժ։

— Միասին շարունակենք այդ վրէժը։

— Միասին կամ առանձինն, այդ վրէժը պիտի չարունակուի։

* * *

Ապաքինումը սկսաւ։ Արփիար կրթնած լերան աղջկան թեւին վրայ կրցաւ դուրս ելլել պտոյտներ ընելու համար։ Ան մեծ ուրախութիւն մը կը զգար այդ ընկերակցութենէն։ Անբացատրելի սարսուռներ կը պըտուտկէին իր մարմնոյն մէջ։

Նոր զգացում մը ծնունդ կ'առնէր իր սրտին մէջ։

Կը զգար թէ կը սիրէր այդ աղջիկը։

Ան՝ ոյժ եւ կարողութիւն կը ներշնչէր երիտասարդին։

Հիմա այլեւս իր մէջ կարողութիւն կը զգար աշխարհին յաղթելու և իր յաղթութեան պսակը դնելու այդ հպարտ և հրեշտականման աղջկան ոտքերուն առջեւ։

Բացաւ իր սիրտը և խոստովանեցաւ իր սէրը։

— Սէ՛ր, պիտի վայելե՞նք զայն երբեք, երբ ամէն կողմ արիւն և կրակ է։ Կռիւը դեռ նոր կ'սկսի, պայքարը ասկէ յետոյ պիտի ըլլայ անխնայ և կատաղի։ Մենք զիրար սիրելու իրաւունք պիտի ունենանք միայն այն ատեն, երբ հայրենիքը կ'ազատագրուի, երբ անկախութեան դրօշը ծածանի այս լեռներուն վրայ։

Եւ այդ երկու երիտասարդները յուզուած, իրարու մօտ նստած, համբոյրով մը կնքեցին իրենց ուխտը, ցմահ սիրելու և սիրուելու։

Այդ վայրկեանին ճամբուն վրայ լսուեցան ոտնաձայներ։

Ծերուկը վազելով մօտեցաւ երկու երիտասարդներուն և յուզուած ձայնով մը ըսաւ.

— Եկէ՛ք, տարագիր հայերու կարաւան մը կ'անցնի վարէն։

Արագօրէն վար իջան և սահմռկեցուցիչ տեսարան մը պարզուեցաւ իրենց առջեւ։

Քանի մը հազար տարագիրներ կ'անցնէին կիրճէն ժանտարմաներու հսկողութեան տակ։

Կատաղութենէն արցունքներ կը թափէր Արփիար որովհետեւ անկարող էին օգնութեան հասնիլ այդ խեղճերուն։

— Զէյթունցիներ են, ըսաւ ծերուկը։

«Խաբուելով խոստումներէ անոնք վար դրին իրենց զէնքերը, բայց Թուրքը, որ զէնքին առջեւ օձի պէս սողացեր էր, անզէն ժողովուրդին հանդէպ գազան էր կտրեր։ Անոնք ալ չեն օգտուած պատմութեան դասէն, թէ կարելի չէ վստահիլ Թուրքին։

Ժամէն աւելի սպասեցին հոն։

Աննկարագրելի էր խեղճութիւնը։

Կիներ, տղաքներ, ծերեր, յոգնած ու փոշեթաթաւ կը չարունակէին առաջ շարժիլ մինչեւ որ խաւարը եկաւ ծածկել այդ բոլոր ոճիրները որոնք վրէժ կը պահանջէին։

Եւ անոնք, հոդ, Զէյթունցիներու տարագրութեան ճամբուն վրայ անգամ մըն ալ երդուեցան պահել սէրը իրենց սրտին խորը, մինչեւ որ այդ բոլորին վրէժը չը լուծէին լիուլի։

ԱՒԱՐԸ

Բաժանում.— Թնդանօթները

Նոյն իրիկունը Արփիարի ընկերները վերադարձան։

Միայն Պետրոսը պակաս էր անոնց մէջէն։

Արփիար զարմացական դէմքով մը նայեցաւ տղոց երեսը։

— Մի վախնար, Պետրոսին ոչինչ պատահած է, ըսաւ Կոպեռնիկ։ Լաւ որս մը ձեռք ձգեցինք՝ անոր վրայ կը հսկէ։ Անհրաժեշտ է որ անմիջապէս մեկնինք և գործի սկսինք։

— Ի՞նչ որս է որ այդքան ոգեւորեր է ձեզի։

— Դիմացի լերան վրայ, երկու ժամ հեռու, թրքական բանակ մը կը հանգստանայ։ Միասին ունին չորս թնդանօթ որոնք մէկ քանի պահապաններու հըսկողութեան տակ դրուած են բլուրին վրայ։ Մտածեցինք որ յանդուգն յարձակումով մը կրնանք այդ թընդանօթները գրաւել և փճացնել։

Գաղափարը գէշ չէր։

Արփիար առողջացած ըլլալով կրնար ընկերանալ անոնց։

Պէտք էր աճապարել, որովհետեւ գիշերը կ՚առաջանար և առաւօտ չեղած անհրաժեշտ էր որ թնդանօթներուն հաշիւը մաքրուէր։

Բաժանումը խիստ յուզիչ և վեհ եղաւ։

Լերան օրիօրդը և Արփիար ոչ մէկ խօսք փոխանակեցին։

Բայց իրենց ձեռքի սեղմումը և աչքերը լռին շատ բան կը խօսէին։

Այդ երկու սրտերը այլեւս կապուած էին իրարու և մահը միայն կրնար զանոնք բաժնել։

Կէս գիշեր էր երբ մեկնեցան երիտասարդները։

Ժայռի մը վրայ, սպիտակազգեստ օրիօրդը վերջին համբոյրներ կը ղրկէր մեկնողներուն։

Հասան այն քարայրը, ուր կը սպասէր Կարօ ձիերով միասին։

Կարօ տեղեկացուց թէ ոչինչ պատահած էր եւ թուրքերը ոեւէ կասկած չէին ունեցած։

Դուրս ելան քարայրէն և սկսան մագլցիլ բլուրէն վեր։ Կամաց կամաց կը քալէին, սադայէլական էակներու պէս սահելով գիշերուան մթութեան մէջ դէպի այն վայրը, ուր կը հանգչէին թրքական թնդանօթները։

Հազիւ կը նշմարուէր անոնց ջահերը, որոնց շուրջը, թանձր խաւարին մէջ թուրք զինուորներ փաթթուած իրենց վերարկուներուն, պառկած էին, մինչդեռ երկու հոգի ալ պահակ կ՚սպասէին։

Նախ և առաջ պէտք էր երկու պահակները անգործութեան դատապարտել, որպէս զի հրացանի հարուածով ահազանգը չտան թրքական բանակին, որ բլուրին տակ կը հանգչէր։

Բոլորը միասին գետին պառկեցան։

Միայն Կարօն պահակ մնաց։

Երկու առ երկու սողալով քարերու և խոտին վըրայէն, միւս չորսը մագլցեցան դէպի երկու պահակները, որոնք կը հսկէին կէս քուն կէս արթուն, ծառի մը կրթնած ընթարմացած յոգնութենէն։

Յարձակումը յանկարծական և փայլակի մը պէս արագ եղաւ։

Բռունցքի հարուած մը գլխուն և դաշոյն մը սրտին, երկու պահակները կեանքէ զրկուած էին, առանց ճիչ մը արձակելու։

Յետոյ առանց րոպէ մը կորսնցնելու, շարունակեցին իրենց առաջացումը դէպի տասնեակ մը պառկած Թուրքերը, որոնք մէկիկ մէկիկ ենթարկուեցան նոյն ճակատագրին։

Վարը՝ Թրքական բանակը կը քնանար, վստահ թէ չորս թնդանօթները կը գտնուէին լաւ պաշտպանութեան տակ։

Անոնք չէին կրնար կասկածիլ թէ հայ հինգ վրէժխնդիր երիտասարդներ տէր դարձած էին անոնց։

Հետերնին չէին կրնար տանիլ զանոնք, որովհետեւ օգուտ մը չունէր իրենց համար․ պէտք էր փճացնել։

Թնդանօթները այնպէս մը դրուած էին որ կը նայէր Թրքական բանակին վրայ։

Եթէ կարենային զանոնք մօտեցնել բլուրին կողին և անկէ վար գլորել, ոչ միայն պիտի փճանային, այլեւ իրենց անկումով պիտի մեռցնէին մէկ քանի տասնեակ զինուորներ։

Գործի սկսան։

Երկու հոգի թնդանօթները կը քաշէին, իսկ երկուքը ետեւէն կը հրէին։

Այսպէս քանի մը ժամ աշխատելէ յետոյ, վերջապէս կրցան չորս թնդանօթները զետեղել բլուրին եզերքը։

Չափէն աւելի յոգնած էին, բայց քիչ յետոյ իրենց աչքերուն առջեւ պարզուելիք տեսարանը կ'ոգեւորէր զիրենք։

Չորս թնդանօթները սկսան գլորիլ բլուրէն վար, մեծ ոստումներ ընելով։

Հինգ վայրկեան յետոյ մեծ աղմուկով մը կ'երթային իյնալ Թուրք բանակատեղին, իրենց ծանրութեան տակ ճզմելով անոնցմէ շատեր։

Մինչ այդ, հայերը իրարու վրայ լեցուցած էին ռումբերու սնտուկները։

Երկար պատրոյգ մը դրին, վառեցին և փախան դէպի այն քարայրը, որ իրենց ժամադրավայրն էր։

Որոտում մը լսուեցաւ որ դղրդեցուց ամբողջ շրջակայքը։

Հայկական վրէժխնդրութիւնն էր որ կը խօսէր։

Ինչպէս ըսինք, Կարօ միջոց մը աներեւոյթ եղեր էր։

* * *

Ո՞ւր էր Կարօն։

Կասկած մը մտաւ Արփիարի և ընկերներուն սրտին մէջ։

Արդեօք Թուրք պահակի մը հետ կռուած ատեն գերի՞ ինկեր էր թէ սպաննուեր։

Այս չարագուշակ հարցումը ընելու վրայ էին, երբ յանկարծ երեւցաւ Կարօ։

Բլուրէն վար կ'իջնէր և շալկած էր սնտուկ մը ու պարկ մը։

Երբ բաւական մօտեցաւ, ընդառաջ գացին։

— Ի՞նչ է բերածդ, պոռաց Պետրոս։

— Այսօր յաղթանակի օր է, կ'արժէ որ մենք ալ վայելենք քիչ մը, ըսաւ Կարօ։

— Վայելե՛նք, գեղեցիկ բառ, բայց նոյն իսկ շատ անգամ չոր հաց մը իսկ չենք կրնար գտնել։

— Այսօրուան յաղթանակը տօնելու համար ես ամէն պատրաստութիւն տեսած եմ արդէն, պատասխանեց Կարօ։

Եւ իր ընկերներուն զարմացած աչքերուն առջեւ բացաւ իր սնտուկը։

Ինչ որ պարզուեցաւ տղոց անյագ աչքերուն առջեւ, աներեւակայելի էր։

Սնտուկին մէջ կար ամէն տեսակ ուտելիքներ, տուփերով քօնսէրվ, իւղ, պանիր, հաց և ուրիշ չոր ուտելիքներ։

— Գաղտնիքը պարզեմ, ըսաւ Կարօ կէս լուրջ կէս հեգնական ձեւով մը։

«Թուրքերը անշուշտ մեզի համար պատրաստած էին այս խնջոյքը, քանի որ ոեւէ արգելք չը յարուցին առած ատենս։

«Երբ Թնդանօթներուն խորտակուելովը և ռազմամթերքին պայթելուն պատճառով շփոթութիւն մը ինկաւ Թուրք զինուորներուն մէջ, ես կամաց մը իջայ և սողացի մինչեւ Թրքական պաշարակիր կառքերը։

«Ոչ ոք չկար, բոլորը կամ փախած էին և կամ զէնքի դիմած։ Առանց րոպէ մը իսկ կորսնցնելու, անմիջապէս բոլոր այս տեսածներնիդ աճապարանքով լեցուցի սնտուկի մը մէջ, յետոյ քանի մը փուռ փամփուշտ առի, տոպրակը դրի և կծկեցի։

— Հուրրա՜... հուրրա՜... պոռացին ընկերները.

Եւ բոլորը միասին նստեցան գետնին վրայ, բացին Կարօի բերած ուտելիքները, անյագօրէն կերան և կազդուրուեցան։

ՊԱՇԱՐՈՒԱԾՆԵՐԸ

Օրհասական վայրկեաններ.— Անսպասելի օգնութիւն.— Նոր քաջագործութիւններ.— Կռիւը կը շարունակուի

Ձմեռը շուտով պիտի սկսէր։

Թափառական լեռնէ լեռ անցան և յաճախակի անօթի, հինգ երիտասարդները շարունակեցին իրենց ոդիսականը։

Չէին գիտեր թէ ի՞նչ ուղղութիւնով պիտի ընթանային։

Տեսակ մը անգործութիւն կ՚ըսկսէր զիրենք ձանձրացնել։

Փորձէի՞ն անցնիլ Կովկաս, ուր հայ կամաւորներու քաջագործութիւնները իրար կը յաջորդէին։

Անցնիլ Կովկաս՝ պիտի նշանակէր Հերակլեան աշխատանք մը։

Լեռներ պիտի կտրէին, Տէրսիմը, բանակներ պէտք է ճեղքէին, պատուարներ խորտակէին հասնելու համար այդ նպատակին։

Չէին կրնար վճռական որոշում մը տալ և կը շարունակէին ըստ բաղդի շրջիլ այդ երկրին մէջ, որ անհիւրընկալ եղած էր հայուն համար, ուր հայ ժողովուրդը կը տեսնէր ամէն տեսակ տառապանք և նախատինք։

Ճնշուած տրամադրութեան տակ, թէեւ ոչ յուսա-

հատ, Արփիար և իր ընկերները օր մը անսպասելի հանդիպում մը ունեցան։

Ջորի մը մէջ քանի մը հարիւրի մօտ բազմութիւն մը ժողվուած էր։

Նախ և առաջ չկրցան հասկնալ թէ ի՛նչ էին անոնք, հայե՞ր թէ թուրքեր։

Զգուշութիւնով մօտեցան և այն ինչ որ տեսան, արցունքներ հոսեցուց իրենց աչքերէն։

Ոտքի վրայ կամ ծնրադիր, ոմանք վիրաւոր կամ հիւանդ, այդ ամբողջ բազմութիւնը աղաչանքի դիրքով մը կ'աղօթէր բարձրաձայն.

Առաւօտ լուսոյ, արեգակն արդար,
Առ իս լոյս ծագեա...

Այդ ժողովուրդը, տառապանքի ճամբուն վրայ կը խնդրէր արեգակէն լոյս, կը հայցէր Աստուծմէ օգնութիւն, կը զլացուէր իրեն։

Մեղեդին կը բարձրանար տխուր դէպի վեր, բայց անլսելի կը մնար Բարձրեալէն։

Սարսռուն և յուզուած, հինգ երիտասարդները գամուած էին իրենց տեղը, դիտելով այդ թշուառ ամբոխը, թափառական, աքսորական և տարագիր իր իսկ հայրենիքին մէջ և որ կը խնդրէր, կը պահանջէր արդարութիւն, իր ցաւին յուզիչ բողոքովը, իր մարտիրոսութեան եղերական հծծիւնովը։

Հինգ երիտասարդներուն ականջները հիմա ո՛չ միայն կը լսէին այդ ձորին մէջ մեղեդիներ երգող ժողովուրդին ձայնը, այլ այն մեծ բողոքն ու աղօթքը, որ կը բարձրանար Հայաստանի բոլոր դաշտերէն և գիւղերէն։

Ե՞րբ, ե՞րբ պիտի լսէր Աստուած, այսքան ցաւի ճիչերը և աղերսները։

Երիտասարդները մօտեցան աղօթողներուն։ Հայեր

էին, որոնք դէպի անապատ քշուելու համար տեղահանեղած էին, ընկերակցութեամբ մէկ քանի ժանտարմաներու։ Կառավարութիւնը կարծելով որ ամէն ըմբոստութեան ոգի խեղդուած է վախի և սարսափի մէջ, անոնց ընկերացուցած էր տասնեակ մը ժանտարմաներ միայն։

Գիշեր մը, երբ գրեթէ բոլորը յոգնած պառկեր էին, մէկ քանի յանդուգն երիտասարդներ յարձակելով ժանտարմաներուն վրայ, սպաններ էին զանոնք և տէր եղեր հրացաններուն։

Այսպէս ուրեմն, այդ բազմութիւնը այժմ ունէր քանի մը հրացանաւորներ, որոնք պատրաստ էին զինքը պաշտպանելու և միասին մեռնելու։

Վերջ ի վերջոյ անշուշտ թուրքերը պիտի գային պաշարել այդ ժողովուրդը և բոլորը ջարդել։ Բոլոր զէնքի ընդունակ այր մարդիկը հաւաքուեցան։ Կիները, տղաքը, ծերերը առաջնորդեցին դէպի վայր մը, որուն չորս կողմը բնական պարիսպներով պաշտպանուած էր։ Դիրքեր շինեցին քարերով, մէկ երկու պահակներ դրին։ Այս բոլոր պատրաստութիւնները ի՞նչ օգուտ ունէին։ Ամէնը կը զգային թէ վերջի վերջոյ այդտեղ պիտի մեռնէին անօթութենէ կամ գնդակէն, բայց գոնէ կ'ըսէին. կռուելով պիտի մեռնինք և մեր կարգին պիտի սպաննենք մէկ քանի ատելի թշնամիներ։

Արփիար և իր ընկերներն ալ միացած էին կռուողներուն։

Նոյն իրիկունն իսկ պաշարումը սկսաւ։

Բանակատեղիին մէջ հիւանդներուն տքոցը, տղոց ճիչը տխուր և ճնշուած տրամադրութիւն մը ըստեղծած էր, մինչդեռ դուրսէն թուրք զինուորներ հետզհետէ կը խտացնէին պաշարման շղթան։

Անոնք իրենց հետ ունէին պզտիկ լեռնային թըն-

Մէջերնին միայն Կարօն պահած էր իր զուարթութիւնը, մինչդեռ միւսները տխուր նստած կը մըտածէին։

— Երթանք այցելութիւն մը տանք Թուրքերուն, ըսաւ Կարօ, այսօրուան սպաննուած Թուրք զինուորներուն հագուստները, զէնքերը և փամփուշտները իբր պատերազմական աւար մեզի կը պատկանին։ Յետոյ, տեսնենք չե՞նք կրնար բաներ մը վերցնել Թուրքերուն բանակատեղիէն։

Միւսներն ալ համամիտ գտնուեցան։

Առնելով իրենց հրացանները, դուրս ելան բանակատեղիէն և ուղղուեցան նոյն օրուան կռիւին վայրը։

Չորս հինգ սպաննուած Թուրք զինուորներ պառկած էին դաշտին վրայ, շուտ մը հանեցին անոնց նոր հագուստները և իրենց պատռած ու աղտոտ հագուստները հանելով հագան անոնք։ Յետոյ զգուշութեամբ սկսան յառաջանալ դէպի Թրքական գիծերը։ Այն ճամբուն վրայ էին, որ կ'անցնէր իրենց և Թուրքերուն միջեւ։

Յանկարծ Թաւալումի աղմուկ մը լսուեցաւ։

Հետաքրքրուեցան և սպասեցին դարանակալ։ Ճամբուն վրայ տեսան այն ատեն չորս կառքեր, որոնք դանդաղօրէն կը յառաջանային։

— Պարէնաւորման կառքեր են, պոռաց Կարօ։

— Այո՛, ըսաւ Արփիար, այսինքն փամփուշտ, վառօդ... ինչ որ մեզի շատ անհրաժեշտ է։

— Ուրեմն նաև ուտելիքներ... շարունակեց Կոպեռնիկ, որուն բերնին ջուրերը սկսած էին վազել։

— Այդ կառքերը կրնան մեր բանակատեղին գալ։

— Այո՛, եթէ ճամբան սխալին։

— Բայց եթէ մենք անոնց ցոյց տանք չիտակ ճամբան։

— Ինչո՞ւ չէ, անշուշտ սիրով կ'ընդունին։

— Լաւ, այն ատեն ահա թէ ի՛նչ պէտք է ընել։ Դո՛ւն, Կոպեռնիկ, առաջին կառքին կառապանին, դո՛ւն, Կարօ, երկրորդին, Պետրոսը երրորդին և Յակոբը չորրորդ կառապանին պիտի զրկէք մէյմէկ գնդակ։ Յետոյ առանց վայրկեան մը կորսնցնելու, պիտի ցատկէք դէպի կառքերը և անցնելով կառապաններուն տեղը, պիտի սլանաք դէպի բանակատեղի։

Ըսածին պէս ալ գործադրուեցաւ։

Տասը վայրկեան վերջ Թրքական բանակին յատկացուած այդ չորս կառքերը կը մտնէին Հայերու բանակատեղին։

Մեծ եղաւ ուրախութիւնը այդ տառապած ժողովուրդին, երբ տեսաւ որ կառքերէն մէկը լեցուն էր հրացաններով, միւսը փամփուշտով, իսկ մնացեալ երկուքը պարէնով։ Այս յաջողութիւնը սակայն յաղթանակ մը չէր նշանակեր անշուշտ, մանաւանդ որ պաշարման շղթան հետզհետէ կը սեղմուէր։

Հիւանդութիւնները սկսած էին ծայր տալ։ Վիրաւորներուն վէրքերը փտախտի կը փոխուէին, որովհետեւ դեղեր չկային։

Անօթութեան ուրուականը, որ պահ մը անհետացած էր Թրքական բանակին պարէնաւորման կարաւանին գրաւումովը, նորէն կը սաւառնէր հայերուն գլխուն վերեւ։

Թուրքերը նոր թնդանօթներ բերած էին և կը ռմբակոծէին անխնայ կերպով։ Ռումբերը հրդեհներ առաջ կը բերէին հոս հոն, ինչ որ աւելի կը շփոթեցնէր պաշարուած եւ ընկճուած այս ժողովուրդը։

Առաւօտ մը որոշեցին նոր փորձ մը ընել, Թրքական կառքեր կողոպտելու համար։ Սակայն խմբովին մեկնիլ անկարելի էր։ Իրենցմէ մէկը պիտի երթար

միայն և ճարպիկութիւնով մը պիտի աշխատէր Թուրքերէն ուտելիք գողնալ։ Ամենէն ճարպիկը Կարօն էր, որ նոյն իրիկուան մութէն օգտուելով մեկնեցաւ։ Մեր բարեկամները անձկալից ժամեր անցուցին սպասելով։ Ամենէն աւելի մտահոգ էր Արփիար, որովհետեւ կը ճանչնար Կարոյի յանդգնութիւնը և կը վախնար թէ որեւէ փորձանք եկած կրնայ ըլլալ Կարոյի գլխուն։

Կէս գիշերը անցած էր, սակայն Կարօն չէր վերադառնար։ Պէտք էր երթալ եւ գտնել զայն։ Այսպէս որոշեց Արփիար և այս գաղափարը յայտնեց ընկերներուն։ Բոլորը համամիտ գտնուեցան և արշալոյսը չը ծագած առանց ոչ ոքի բան մը ըսելու մեկնեցան բանակատեղիէն։

ՄԱՀՈՒԱՆ ՃԳՆԱԺԱՄԸ

Գերի թուրքերուն ձեռքը.— Հրացանազարկ.— Մըրըրկային յարձակում.— Կարօն կը փրկուի.— Բանակատեղը կ'այրի

Իրենց բարեկամը փնտռելու գացող երիտասարդները զգուշութիւնով յառաջ գացին։

Ճամբուն վրայ նոր սպաննուած կամ արդէն նեխիլ սկսած դիակներ կը գտնուէին։

Ամէն մէկուն քով կանգ կ'առնէին և ուշադրութիւնով կը քննէին տեսնելու համար թէ անոնց մէջ չէ՞ր գտնուիր իրենց ընկերը։

Այդ միջոցին Կարօն Թուրքերուն ձեռքը գերի ինկած էր, հետեւեալ պարագաներու տակ։

Սողալով մօտեցեր էր Թուրք պահակի մը, բանակատեղիէն մեկնելէն յետոյ և դաշոյնի հարուածով մը սպաններ էր զայն։

Սակայն դաշոյնի հարուածը պէտք եղածին չափ արագ չէր եղած։ Սպաննուած զինուորին մէկ ճիչը լսելով միւս պահակները վազեր եկեր էին և հինգ վայրկեան յետոյ Կարօ կապկուած տարուած էր Թուրք զինուորներու հրամանատարին մօտ։

Անոր չուրջը հաւաքուած էին մէկ քանի ուրիշ սպաններ ալ, որոնց մասնակցութեամբ անմիջապէս կազմուեցաւ պատերազմական ատեան մը, դատելու համար այդ կեավուրը, որ Թուրք զինուոր մը սպաննած էր։

— Ո՞վ ես, անունդ ի՞նչ է, ուրկէ՞ կուգաս, ի՞նչ գործ ունիս հոս։

Այս բոլոր հարցումներուն Կարօ կը պատասխանէր անփոփոխ կերպով.

— Ձեր գիտնալիք բանը չէ։

Այս պատասխանը կը կատղեցնէր Թուրքերը։

Վերջապէս որոշեցին արշալոյսը ծագելու մօտերը հրացանազարկ ընել զայն։

— Տարէ՛ք, հրամայեց սպան երկու զինուորներուն, որոնք հեռացուցին Կարօն և կապեցին ծառի մը։

Արշալոյսին առաջին նշոյլները կը կարմրցնէին հորիզոնը։ Կարօ ամբողջ գիշերը քնատ անցուցած, բայց հայ հերոսի մը վայել քաջութիւնովը կը սպասէր մահուան։

Անոր մտածումը կ'ուղղուէր դէպի իր բարեկամները։ Միակ բանը, որ զինք կը վշտացնէր, այն էր որ առանց լուրի վրէժ լուծելու պիտի մահանար։ Բայց յոյսը տակաւին չէր կորած և կ'ըսէր թէ պիտի ազատի առանց փորձանքի այդ անել կացութենէն։

Արդարեւ այն միջոցին երբ ինք այս մտածումներով տարուած էր, Արփիար և ընկերները կը մօտենային գաղտնի։

Նոյն միջոցին սպայ մը և տասնեակ մը զինուորներ եկան։ Անոնց յանձնուած էր մահապատիժի գործադրութիւնը։ Քակեցին կապերը և առաջնորդեցին դէպի բացատ մը, ուր ուզեցին ծառի մը կապել զինքը և թաշկինակով ծածկել աչքերը։ Կարօ մերժեց։

— Վատե՛ր, ըսաւ, հայ մը գիտէ մեռնիլ քաջաբար, դուք այդ բաները պահեցէք ձեզի համար։

Մտիկ չըրին։ Քանի մը վայրկեանի մէջ կապկըպեցին զայն։ Զինուորները դիրք բռնեցին։

Կարօն նոյնքան քաջ էր որքան առաջ, սկսաւ բարձրաձայն երգել.

Ամենայն տեղ մահը մի է,
Մարդ մի անգամ պիտի մեռնի,
Բայց երանի...

— Պատրա՛ստ, հրամայեց կրկին սպան։

... որ իւր ազգին
Ազատութեան կը զոհուի:

— Ուշադրութիւն, կրկին որոտաց սպան։

Զինուորները ուղղեցին հրացանները։

— Կրա՛կ...

Բայց ո՜վ անակնկալ, ուժեղ հրացանաձգութիւն մը լսուեցաւ և մարդասպան զինուորները գետին ինկան կարծես թէ չանթահարող ձեռք մը զանոնք խորտակած ըլլար, մինչդեռ իրենց գնդակները կ'երթային կորսուիլ օդին մէջ։

Կարօն անվնաս էր։

Արփիար և չորս ընկերները յարձակեցան Կարօի վրայ եւ առանց կապերն իսկ կտրելու, գրկեցին զայն եւ փախան դէպի իրենց բանակատեղին։ Եղջե-

րուներու նման կը ցատկէին փոսերէն, կը մագլցէին զառիվերերէն։

Թուրք պաշարողները անակնկալի չէին եկած։ Անոնք կը կարծէին թէ Կարօն սպաննելու համար եկած համազարկին ձայնն է։ Բայց պատահմամբ հոնկէ անցնող Թուրք զինուոր մը փոխանակ մահապարտին, զինուորներուն դիակները գտնելով անմիջապէս գնաց լուր տալ։

Թուրքերը կատղեցան։

Բայց ի զուր, որովհետեւ որսը փախած էր իրենց ձեռքէն, տասնէ աւելի զինուոր ձգելով հոն։

* * *

Երբ Արփիար և ընկերները բաւական հեռացան Թուրքերէն, կանգ առին, քակեցին Կարօին կապերը։

Ոեւէ վէրք չէր ստացած։ Միայն կապերուն տեղերը կապուտցած էին, բայց կարող էր իր ընկերներուն հետ շարունակել իր ճամբան։

Երբ մօտեցան հայերուն գտնուած վայրին, Թուրքերը վրէժ լուծելու համար բուռն հրացանաձգութիւն մը սկսած էին և անխնայ կը ռմբակոծէին հայերուն դիրքերը։

Իրենց կուրծքերուն տակ վրէժը կ'ուռենար։ Ինչո՞ւ բազմաթիւ չէին, լաւ դաս մը տալու համար այդ մարդոց։ Իրենց անկարողութիւնը կը կատղեցնէր զիրենք։

Լուռ ու մունջ շարունակեցին ճամբանին, ժամ առաջ հասնելու համար իրենց տառապակոծ ընկերներուն մօտ։ Բայց յանկարծ կանգ առին, սարսափահար և մոլեգին։

Եղերական գիշերուան մէջ, ուր թնդանօթի որոտը կը լսուէր և գնդակները կը վժժային, հսկայ հրդեհի մը ահռելի բոցերը կը լափլիզէին հայերուն վրանները,

մինչդեռ կին և երեխայ սարսափահար կը վազէին հոս հոն։

Հրդեհը կը տարածուէր վրանէ վրան, այրելով ամէն ինչ, խեղճ պաշարուածները կը ճչային, օգնութիւն կ'աղաղակէին, մինչդեռ բուռ մը երիտասարդներ գերմարդկային ճիգեր կ'ընէին չղթայելու համար կրակին կատաղութիւնը։

Ի՞նչ ընել։ Արփիար և միւսները կը դիտէին քարացած։

— Անոնց օգնութեան թռչի՛նք, աղաղակեց Արփիար։

Եւ մինչդեռ գետինը կը դողար ռմբակոծութեան ձայնէն, մինչդեռ ռումբերը և գնդակները օդը պատռելով կ'երթային իյնալ մեծ խարոյկին վրայ, մեր բարեկամները արագաքայլ սկսան իջնել բլուրին վրայ։

Բայց քանի կը մօտենային, այնքան յուսահատութիւնը կը պաշարէր զիրենք։

Յանկարծ երիտասարդ մը վազելով եկաւ.

— Անձնատուր պիտի ըլլանք, որովհետև այլեւս չենք կրնար դիմադրել, թերեւս Թուրքերը խնային մեզի։

— Երբե՛ք, դիւրին է ըսելը, ուրիշ ճար չմնաց։

Եւ ան ճերմակ դրօշակ մը ձեռքը վազելով մեկնեցաւ դէպի Թուրքերը, շնորհ խնդրելու համար։

Խեղճերը չէին գիտեր թէ ինչ ճակատագիր կը սպասէր իրենց։

Ի՞նչպէս կարելի է հաւատալ Թուրքին։

Հինգ երիտասարդները տխուր և ընկճուած էին։

— Ի՞նչ պիտի ընենք, հարցուց Պետրոս։

— Քանի որ անոնք անձնատուր կ'ըլլան, մենք պիտի հեռանանք հոսկէ։ Մէկ բան միայն կը մնայ ընել մեզի։ Անխնայ շարունակել մեր կռիւը և վրէժի մեր գործը։

— Իրաւունք ունիս, ըսին բոլորը միաբերան։

— Այո՛, այս աղեխարշ տեսարանն աւելի վրէժով պիտի լեցնէ մեր հոգին։

— Մինչեւ ի մահ ի միասին և վրէժի համար, յայտարարեց Արփիար։

— Թուրքերուն սարսափը պէտք է ըլլանք և պահանջենք թափուած արիւնին փրկանքը։

Վերջին ակնարկ մը նետեցին հրդեհուած վայրին վրայ, որ կը բոցավառէր գիշերուան մէջ և հեռացան անշշուկ։

Չէին կրնան խօսիլ, իրենց լեզուն բռնուած էր, այնքան յուզուած և ընկճուած էին։

* * *

Յաջորդ օրը դաշտին մէջ կը գտնուէին։

Մեր խումբը արագօրէն կը յառաջանար, յանկարծ անակնկալ կերպով կը յարձակէր Թրքական զօրասիւնի մը վրայ, կը հարուածէր մահ եւ աւեր սփռելով և կ'աներեւութանար։

Նոյն իրիկուն հանդիպեցան Թուրք զօրասիւնի մը։

Սկսան անոր հետեւիլ։

Մութը տարածուիլ սկսած էր, երբ Թուրքերը բանակեցան պուրակի մը մէջ։

Անշուշտ գիշերը հոն պիտի անցնէին։

— Երթանք և անոնց լաւ անկողին մը պատրաստենք, ըսաւ Արփիար։

Բոլորը հասկցան անոր միտքը։

Լաւ խաղ մը պիտի խաղար Թուրքերուն գլխուն։

Անմիջապէս կողմնակի ճամբէ մը սլացան դէպի անտառակը։

Արփիարի հրամանով բոլորը մագլցեցան ծառերուն

վրայ, ծածկուեցան թանձրախիտ ճիւղերուն մէջ և գիշերուան խաւարին մէջ անտեսանելի, սպասեցին Թուրքերուն։

Շուտով անոնք ալ հասան։

Երկար ճամբորդութենէ մը յոգնած, բանակեցան հոն, քանի մը պահակներ դրին և փաթթուելով իրենց վերարկուներուն մէջ պառկեցան այն ծառերուն տակ որուն վրայ դիրք բռնած էին հայ երիտասարդներ։

Ժամէ մը աւելի սպասեցին անոնք։ Տխուր գիշեր մըն էր։ Բարակ անձրեւ մը և ցուրտ քամի մը կը սառեցնէին երիտասարդները։

Ատեն ատեն որոտում մը և փայլակը կը լուսաւորէր երկնակամարը։

Թուրքերը կը խռկային, երբ յանկարծ սուլիչի մը հարուածը լսուեցաւ և ծափերու համազարկ մը սկսաւ, անհելի հրացանաձգութիւն մը, որուն գնդակներէն ինկան տասնէ աւելի Թուրքեր։ Միւսները անակնկալօրէն արթնցան, նետուեցան իրենց զէնքերուն վրայ։

Սարսափած, խելայեղ, չգիտնալով թէ ո՞րկէ կուգայ թշնամին, երկինքէն թափուած գնդակներուն զոհ, ըստ բախտի կրակել սկսան, իրար սպաննեցին, մինչև որ հայ երիտասարդները, վրէժով և հերոսութիւնով խանդավառուած ջարդեցին անխնայօրէն, ուզելով վրէժը լուծել հրդեհուած հայ բանակատեղիին։

Ամբողջ այդ ջոկատէն ոչ մէկ զինուոր ազատեցաւ։

Թշնամիին հանգստավայրը փոխուած է ջոհավայրի մը։ Արփիար և ընկերները, առին ինչ որ անհրաժեշտ էր իրենց, զէնք, ռազմանիւթ, բայց մանաւանդ պարէն։

Իրենց պատռած հագուստները փոխանակեցին նորերով, ընտրեցին է՛ն առոյգ ձիերը և պահեստի մէջ չէկ հրացան։

— Թուրք դիակներով ճամբայ մը պիտի չինենք, ըսաւ այն ատեն Արփիար, նման այն դիակներով ճամբուն, զոր կը գծեն մեր տարագիր եղբայրները, և ամէն անգամ որ Թուրքերը հանդիպին այդ դիակներուն, պիտի ըսեն թէ հայկական վրէժխնդրութիւնը անցեր է է այստեղէն։

Բոլորը յուզուած էին և բոլորը մտիկ կ'ընէին իրենց պետին՝ Արփիարի խօսքերը որ իրենց սրտին կը խօսէր։

Յետոյ անոնք ալ շարունակեցին իրենց ճամբան։

Խուզարկելով շրջակայքը, անոնք օր մը հասան լքուած ագարակի մը առջեւ։

Իրենցմէ մէկը գնաց ագարակէն քիչ մը պարէն բերելու համար։ Դռնէն ներս պիտի մտնէր, բայց յանկարծ տեսարան մը կանգնեցուց զինքը։ Խումբ մը Թուրք զինուորներ հաւաքուած էին սենեակի մը մէջ և կը խմէին կ'ուտէին կատաղօրէն։

Ետ վերադարձաւ և իրողութիւնը հաղորդեց ընկերներուն։

Սպասեցին գիշերուան, մութին մէջ աւելի ազատ կարենալ գործելու համար։

Երբ խաւարը բաւական պատեց, անոնք գաղտագողի մօտեցան ագարակին։ Թուրքերը թէև զինով էին, բայց կորսնցուցած չէին իրենց գիտակցութիւնը։ Ցանկարծ խուժումը տեղի ունեցաւ։

Պատուհաններէն և դուռներէն հայերը սկսան կըրակել, յետոյ ներս մտան և անհելի կռիւ մը սկաւ սեղաններուն և աթոռներուն միջեւ, հետապնդում՝ սենեակէ սենեակ։

Բայց մեծ ճիգերէ և կատաղի դիրկընդխառն կըռիւէ մը յետոյ, տասնի չափ Թուրքեր կրցան փախչիլ, դուրս ելան գտնուած չէնքէն և դերաններով ու

քարերով շինեցին պատնէշ մը, ագարակին ուրիշ մէկ մասին մէջ։

Գիշերը կ՚առաջանար։

Կռիւը դադրած էր։ Հայերը ապաստանած էին ագարակին մէջ, մինչդեռ Թուրքերը դիրք բռնած էին պատնէշին ետեւը։

Ատեն ատեն համազարկեր կը լսուէին, բայց ոչ մէկը դուրս չէր գար իր դիրքէն։ Յանկարծ հեռուէն լսուեցաւ աղմուկ մը։ Թրքական զօրասիւն մըն էր որ կռիւին աղմուկը լսելով օգնութեան կուգար Թուրքերուն։

Անձկութիւն մը պատեց Արփիարը, ինչպէ՞ս կըրնային հարիւրապատիկ գերազանց այդ ուժին դէմ դընել։

Ուրիշ ճար չկար, բայց եթէ միջոց մը գտնել փախչելու։ Անմիջապէս յարդի կապոցներ բերին, որոնք լեցուեցան ախոռներուն և սենեակներուն մէջ։

Հինգ վայրկեան յետոյ հրդեհը սկսած էր, թանձր ծուխ մը և բոցերը պատած էին ամբողջ ագարակը։

Թուրքերը տեսնելով որ հրդեհը իրենց ալ կ՚ըսպառնար. դուրս նետուեցան շէնքէն։

Այն ատեն Արփիար և ընկերները ցատկեցին ձիերուն վրայ և խոյացան սրարշաւ։

Թուրքերը կատղած, ուղղեցին հրացանները և կրակեցին։

Ձիերը կ՚արշաւէին լռութեան մէջ։ Գնդակները սուլելով անցան։ Բայց անոնցմէ մէկը, զարնուեցաւ հայերէն մէկուն, որ երերաց իր ձիուն վրայ, յետոյ սահելով վար ինկաւ. աչքերը դէպի երկինք, դէմքը լուսաւորուած հրդեհէն, մինչդեռ իր ձին կը շարունակէր վազել։

Հայերը չէին տեսած այս տրամը։

Անոնք իրենց փախուստին մէջ ուշադրութիւն չէին դարձուցած։ Երբ բաւական հեռացած էին կրակին վայրէն կանգ առին։

Այն ատեն միայն ուշադրութիւն ըրին որ մէկը պակաս էր։

— Ո՞ւր է Յակոբը, ըսին շփոթած։

Անմիջապէս ետ դարձան, գտան Յակոբի դիակը միայն, դէմքը ժպտուն, պահած իր թարմութիւնը, հըպարտ տակաւին՝ իր կատարած գործին համար։

Արցունքը կը խեղդէր զիրենք։

Հեռաւոր հորիզոններէ հաւաքուած, իրարու բոլորովին օտար այս երիտասարդները իրար կը սիրէին եղբայրներու նման, միացած իրենց հոգիով ու սրտովը։

Գլխահակ ու ճնշուած, անոնք տխուր գործի մը ձեռնարկեցին։ Անմիջապէս ձիու մը վրայ դրին Յակոբի տակաւին տաք դիակը և այդ ընկճուած թափօրը ճամբայ ինկաւ դէպի վայր մը, ուր կարելի ըլլա՞ր վերջին հանգստարան մը գտնել Յակոբի։

Տաւրոսեան լեռնաշղթայի այդ հեռաւոր մէկ անկիւնին մէջ չորս հայորդիները փոս մը փորեցին։ Դրին Յակոբը իր զէնքովը և փամփշտակալներովը միասին փոսին մէջ և սկսան հող նետել անոր վրայ։ Գիշերը կը լուսաւորուէր հեռուն այրող ագարակին լոյսովը։

Արփիար հեկեկալով արտասանեց Հայր Մեր մը, մինչդեռ իր ընկերներ գլխահակ և ծնրադիր՝ կը հեկեկային հերոսի գերեզմանին վրայ։

Ինչքան երիտասարդ կեանքեր խլեր էր այդ պատերազմը եւ դեռ ինչ կեանքեր զոհ պիտի երթային անոր։

Երբ Հայր Մերը լրացաւ, բոլորը միասին ՚սկսան երգել մահուան և յեղափոխութեան երգ մը։

Այն անցորդները, որոնք առիթը պիտի ունենան այցելելու այդ վայրերը, պիտի գտնեն հոն, բլուրին վրայ, անշուք գերեզման մը, որուն վրայ փայտէ խաչ մը և քանի մը վայրի ծաղիկներ միայն կան։

Այդ գերեզմանը իր մէջ կը պահէ հայ համեստ հերոսի մը և նահատակի մը մարմինը, որ ապրեցաւ վրէժի համար և ինկաւ վրէժի ճամբուն վրայ, 26 տարեկան հասակին մէջ։

ՕԳՆՈՒԹԵԱՆ ԱՂԱՂԱԿ ՄԸ

Լեռան օրիորդը օգնութիւն կը հասցնէ.— Սարսափի գեղեցկութիւն.— Սատանայական հովը.— Հանդիպում

Թաղելէ յետոյ իրենց խեղճ ընկերը, անոնք մեկնեցան ընկճուած և վիրաւոր։

Այդ ամբողջ աւերակ երկրին մէջ շատ աւելի ծանր և դժնդակ էր Ցակոբի կորուստը։ Բայց պէտք էր հաշտուիլ իրողութեան հետ, համակերպիլ և շարունակել կռիւը։

Ցակոբի սպանման յաջորդ օրն էր։ Արփիար եւ ընկերները ճամբու մը քով նստած կը հանգչէին, երբ տեսան ձիաւոր մը, որ սրարշաւ կուգար։ Անմիջապէս պահուըտեցան ծառի մը ետեւ։

— Կեցի՛ր, հրամայեց Արփիար, երբ ձիաւորը մօտեցած էր իրենց։

Ձիաւորը կանգ առաւ։

Ծերուկ մըն էր։

Արփիար անմիջապէս մօտեցաւ ձիաւորին, մինչդեռ իր ընկերները հրացաններն ուղղած էին անոր վրայ, թշնամական արարք մը գործելու պարագային կրակելու համար։ Ի՜նչ մեծ եղաւ Արփիարի զարմանքը, երբ ճանչցաւ այն հայ մարդը՝ որ կը սպասաւորէր Լերան օրիորդին։

— Փառք քեզ Աստուած ո՛րքան երջանիկ եմ, որ ձեզի հանդիպեցայ, գոչեց ծերունին, իր կարգին ճանչնալով Արփիարը։ Ես ձեզի կը փնտռէի և նամակ մը ունիմ ձեզի յանձնուելիք։

— Շուտ տուր, ըսաւ Արփիար յուզուած։

Ծերունին գլխարկին մէջէն հանեց փոքրիկ թղթի կտոր մը, որուն վրայ հապճեպով քանի մը տող գրուած էր։

«Սիրելի Արփիարս, ծանրակշիռ կացութեան մը մէջ կը գտնուիմ։ Իմ լեռներուս մէջ ապաստանած են քանի մը հայ փախստականներ, որոնք կը հետապնդուին թուրք զինուորներուն կողմէ։ Պաշարուած ենք, օգնութեան հասի՛ր»։

ԼԵՐԱՆ ՕՐԻՈՐԴԸ

Անշուշտ ընթերցողները յիշեցին թէ այս այն օրիորդն է, որ փրկած էր Արփիարի կեանքը, երբ ան վիրաւոր ինկած էր և փոխադարձաբար սէր խոստացած էին։

— Քանի՞ օրէ ի վեր բաժնուած ես օրիորդէն, հարցուց Արփիար։

— Երեք օրէ ի վեր։

— Տէր Աստուած, պիտի կրնա՞նք ժամանակին հասնիլ։

Անմիջապէս մեկնումի հրամանը տուաւ,

Արփիար և ընկերները սլացան օգնութեան փութալու համար լերան օրիորդին։

Իրենց և անոր միջև գտնող տարածութիւնը բաւական մեծ էր։

Հակառակ իրենց փափաքին, կարելի եղածին չափ շուտ հասնելու, երրորդ օրը միայն տեսան լեռները, որովհետև շատ վազելէն իրենց ձիերը ճաթեր էին, ստիպուեր էին թուրք գիւղի մը վրայ յարձակիլ, ձիեր խլել և նորէն ճամբանին շարունակել։

— Ի՞նչ եղաւ արդեօք սրտահատորս, պաշտելի նշանածս, կը հարցնէր անձկանօք Արփիար։ Ի՞նչ վիճակի մէջ պիտի գտնեմ։ Ո՞ղջ, սպաննուա՞ծ թէ գերի թուրքերուն ձեռքը։ Այս վերջին մտածումը մանաւանդ սարսուռ կը պատճառէր իրեն։ Իր նշանածը թուրքերու կրքերուն մատնուա՞ծ։ Ո՛հ, անկարելի էր տանիլ։ Ան՝ անշուշտ մահը նախընտրած պիտի ըլլար նման անպատուութեան մը, իսկ անոր մահը համազօր էր իր մահուան։

Չէ՞ որ զայն ունէր միայն աշխարհի վրայ, չէ՞ որ այդքան դժբաղդութիւններէ, հայրենիքին աւերումէն և ազգին բնաջնջումէն յետոյ անոր յիշատակը կ'ոգեւորէր զինքը, թոյլ չէր տար իրեն յուսահատիլ։

Հասաւ վերջապէս։

Անհամբեր էր Արփիար, ժամ առաջ գրկելու իր նշանածը։

Իրենք մնացին հեռուն և ծերունին զրկեցին ընդառաջ, տեսնելու համար թէ ինչ է կացութիւնը։

Քիչ յետոյ ծերունին վերադարձաւ և ըսաւ.

— Ամբողջ շրջակայքը թուրքերով լեցուն է։

— Կը յուսա՞ս որ փախստականները և օրիորդը գերի ինկած ըլլան արդէն։

— Ո՛չ, պատասխանեց ծերունին։ Հրացաններու

ձայներ լսեցի, ինչ որ նշան է թէ կռիւը կը շարունակուի։

— Ի՞նչպէս կրնանք պաշարման շղթան կտրել, հարցուց Արփիար իր ընկերներուն։

Բոլորն ալ կը մտածէին, երբ ծերունին խօսք առաւ.

— Ապահով ճամբայ մը կայ, որուն միայն ես ծանօթ եմ։ Եթէ անոր հետեւինք, անվտանգ և առանց տեսնուելու կը հասնինք հոն, ուր կը գտնուին մերինները։

— Ուրեմն առաջարե՛նք, ցոյց տուր մեզի այդ ճամբան։

Պէտք էր ձիերը ձգել։

Կապեցին զանոնք ծառերուն, խոտ տուին և հետեւեցան ծերունիին։

Առջեւէն կը քալէր ան, միւսները կարգով կը հետեւէին անոր, հրացանները պատրաստ բռնած։

Ճամբու մը վրայէն չէին քալեր, այլ անձրեւներէն փորուած փոքր ակոսէ մը, թանձր մացառներու մէջէն, որոնք բնական կամար մը կը շինէին իրենց գլխուն վերեւ։

Հասան վերջապէս խոռոջի մը առջեւ։

Իրենց հագուստները պատռած և ձեռքերնին արիւնած էր, չէին զգար, այնքան մեծ էր իրենց յուզումը։

Ծերունին ճիւղերը կտրեց, քննեց և նշան մը ըրաւ։

Գտած էր ճամբան։

Բոլորը մտան նեղ ծակէն ներս, որ կ'երկարէր ճամբով մը, գետնին տակ։

Խոնաւ տեղ մը կը գտնուէին։

Կը զգային ոտքերնուն տակ քարայրներու յատուկ զանազան տեսակի անասնիկներու սողալը և կը սարսռային։

Պատերէն ջուրի կաթիլներ կը կաթէին, այնքան խոնաւ էր։

Հակառակ մութին, հակառակ իրենց քաջութեան, այդ մարդիկը երբեմն երբեմն սարսափի րոպէներ կ'ունենային։

Տեղ տեղ գետնափորը այնքան կը նեղնար որ կը ստիպուէին երեսի վրայ պառկիլ և ոտքերով ձեռքերով առաջ սողալ ցեխին մէջէն։

Այդ առաջացումը երեք ժամ տեւեց, հասան վերջապէս տեղ մը, ուր կը վերջանար ճամբան և կը բացուէր հոր մը։

— Հո՛ս է, ըսաւ ծերունին։

Բոլորը գոհունակութեան հառաչ մը արձակեցին, գլուխնին վեր վերցնելով տեսան կապոյտ երկինքը։ Թարմ օդը կը հասնէր մինչեւ իրենց։

— Ի՞նչպէս դուրս պիտի ելլենք։

— Պատերուն մագլցելով։

Եւ օգտուելով պատերուն անհարթութենէն, ծերունին հակառակ իր տարիքին, դիւրաշարժ կերպով բարձրացաւ հորն ի վեր։

— Հետեւինք, ըսաւ Արփիար, որուն սիրտը ուրախութենէն կ'ուռենար։

Մէկիկ մէկիկ դուրս ելան հորէն։

Երբ առաջին մարդը երեւցաւ հորին բերանը, ոչ ոք չկար շրջակայքը։

Բոլորը ցեխաթաթաւ էին և սեւ սեւ եղած տիղմին պատճառով։

Զորս կողմերնին նայեցան։

Քիչ հեռուն կ'երեւար Լերան Օրիորդին՝ Նուարդի — այսպէս էր անոր անունը — փոքրիկ տունը։

Նուարդ դուրս վազեց ատրճանակ մը ձեռքը եւ պոռաց.

— Կեցէ՛ք, ո՞վ էք դուք։

Այնքան աղտոտած էին, որ չկրցաւ ճանչնալ ոչ իր սպասաւորը և ոչ ալ իր բարեկամը՝ Արփիարը։

— Մի՛ կրակեր, մենք ենք, պոռաց Արփիար։

Նուարդ՝ ձայնը ճանչնալով ընդառաջեց անոնց։

Բոլորը միասին գացին տունը, ուր փոխուեցան ու հանգստացան։

Երկու սիրահարները այն ատեն իրար փարեցան։

Նուարդ պատմեց ամբողջ իրողութիւնը։

— Պաշարուած ենք, ըսաւ։ Մէկ քանի հայ երիտասարդներ հոս ապաստանած էին։ Թուրքերը հետապնդելով զանոնք մինչեւ հոս հասան։ Կը վախնամ որ օրէ օր յարձակումի կը սկսին և կը հասնին մինչեւ հոս, ատոր համար օգնութիւն ուզեցի քեզմէ։

Արփիար ապահովցուց զայն։ Թշնամին մեր դիակներուն տէր կրնայ ըլլալ, քանի ողջ եմ, ոչ ոք կրնայ քու մազիդ մէկ թելին դպչիլ։

— Ա՜հ, շնորհակալ եմ, շնորհակալ, իմ քաջ Արփիարս, կը կրկնէր Նուարդ։

Այն միջոցին երբ Նուարդ կը խօսէր Արփիարի և ընկերներուն հետ, հինգ փախստական հայերը ժայռերու ետին ապաստանած անդադար կը կրակէին յարձակողները ետ մղելու համար։

Թուրքերը սկսած էին առաջանալ և հայերուն գտնուած վայրը շրջապատել։

* * *

Իրիկուան դէմ մեծ ոգեւորութիւն մը կը տիրէր Թուրքերուն մէջ։

Հաւանաբար այդ երեկոյ իսկ ընդհանուր յարձակման պիտի դիմէին, միանգամ ընդ միշտ քանդելու համար Արծիւներու այդ բոյնը, ուր կը կարծէին թէ ամրացած են հարիւրաւոր հայ ըմբոստներ։

Մութը նոր սկսած էր տարածուիլ, երբ յարձակման փողը հնչեց և հարիւրաւոր Թուրքեր առաջ խոյացան։

Բայց ուժեղ հրացանաձգութիւն մը զանոնք բարոյալքեց և քանի մը զոհ տալով քաշուեցան։

Սպաները՝ զինուորները կ'ոգեւորէին առաջ նետուելու։

Երկրորդ յարձակում մը կրկնուեցաւ աւելի մեծ ոյժերով։

Թուրքերը կատաղի մոլուցքով մը կը մագլցէին լեռն ի վեր, առանց ուշադրութիւն ընելու զոհերուն։

Հայերը սկսան նահանջել և ապաստանեցան հիւղակին մէջ որ շինուած էր լերան կողին վրայ և կըրթնած էր գրեթէ անմատչելի ժայռերու։

Անհաւասար կռիւ մը սկսած էր։

Հայերը առանց մէկ վայրկեան շունչ առնելու անընդհատ կը կրակէին։

Յանկարծ ռումբ մը եկաւ պայթիլ տան վրայ։

Երեք երիտասարդներ, փախստականներէն, կտոր կտոր եղան, և մնաց մսակոյտ մը միայն այդ առոյգ կեանքերէն։

Ռումբերը յաջորդեցին իրարու անընդհատ։

Կարելի չէր այլեւս մնալ։

Յանկարծ ծերունին վազեց Արփիարի քով։

— Պէտք է մեկնիլ, վայրկեանէ վայրկեան Թուրքերը կրնան մեզի ձեռք անցնել։

— Մեկնի՛լ, բայց ուրկէ՞։ Մեր կռնակը կը գտնուին անմատչելի ժայռերը, իսկ մեր չորս կողմը Թուրքերը պաշարած են։

— Ես գիտեմ փախուստի անվտանգ միջոց մը։

— Շո՛ւտ ըսէ, որովհետեւ որքան աւելի մնանք հոս, այնքան մեր կացութիւնը աւելի ծանրակշիռ պիտի ըլլայ։

— Մեր եկած ճամբով եթէ վերադառնանք, կըրնանք ազատիլ։

Գաղափարը գործնական թուեցաւ Արփիարի, որ անմիջապէս հրաման տուաւ ընկերներուն պատրաստ գտնուիլ։

Սակայն եթէ Թուրքերը իմանային թէ հայերը կը փախչին, անմիջապէս պիտի յարձակէին ու տեղնուտեղը սպաննէին զանոնք։

Քանի մը հարիւր փամփուշտ բերել տուաւ Արփիար, պատրոյգ մը դրաւ և մեկնեցան, կրակ տալով անոր։

Փամփուշտները սկսան պայթիլ, մինչդեռ հայերը կ'իջնէին սատանայական հորէն վար։

Առտուան դէմ դաշտի մէջ էին։

Հեռուն կ'երեւային Թուրքերը, որոնք չէին կըրցած ձեռք ձգել հայերը և հիմա ետ կը դառնային։

Հրացանի ոչ մէկ հարուած կը լսուէր։

Իրենց թիւը բարձրացած էր եօթի, Արփիար իր երեք ընկերներով, Լերան Օրիորդը՝ Նուարդ և երկու փախստականներ, որոնք ազատած էին ռումբէն։

Գտան իրենց ձիերը։

Ծերունին և Նուարդ նստեցան անոնցմէ մէկուն վրայ, մինչդեռ միւս երիտասարդներն ալ երկու երկու կը նստէին միւս ձիերուն վրայ։

Միասին հրացաններ ունէին։

Անոնցմէ մէկը տուին երիտասարդ աղջկան, որ կուրծքին վրայ անցուցած էր երկու փամփշտակալ և

քովէն կախած էր դաշոյն մը։ Իր սեւ եւ գեղեցիկ մազերը ամփոփած էր խոշոր գլխարկի մը տակ։

Ամազոն մըն էր, գեղեցիկ և վեհ։

— Պատրաստ եմ ձեզի հետեւելու, հո՛ն, ուր որ պիտի երթաք։ Դուք պիտի տեսնէք թէ հայու աղջիկն ալ գիտէ կռուիլ, կռուիլ առիւծի պէս, առանց ընկրկելու։ Քանի որ Թուրքը խտիր չդներ կնոջ և երեխայի միջեւ, հայ կիներն ալ թշնամի պիտի ըլլան Թուրքերուն և ցոյց տան թէ կատաղի է անոր վրէժխնդրութիւնը, այնքան որքան փափուկ է իր սիրտը։

Բոլորը ծափահարեցին խանդավառօրէն։

Նուարդ հետզհետէ աւելի կ'ոգեւորուէր.

— Կ'երդնում իմ հայուհիի պատուոյս վրայ, իմ սպաննուած ծնողներուս վրայ, երբեք չթուլանալ, երբեք չտկարանալ։ Այլեւս կին մը չեմ, զինուոր մը ձեզի նման, որուն սիրտը լեցուն է սիրով տառապած հայրենիքին համար և ատելութիւնով՝ անոր բարբարոս թշնամիին դէմ։ Ընկերնե՛ր, դուք չպիտի ամչնաք իմ աջակցութենէս։

Այս խօսքերուն վրայ խումբը ճամբայ ելաւ։

ԱՄԱԶՈՆԸ

Թշնամի սուրհանդակը.— Նուարդ կը կռուի.— Տարագրեալներու կարաւանը.— Նուարդ վիրաւոր

Առանց միջադէպի խումբը կը թափառէր աննպատակ։

Երկիրը գրեթէ ամայացած ըլլալով, շատ քիչ անգամ հանդիպումներ կ'ունենային։

Երբեմն երբեմն անակնկալօրէն կը յարձակէին գիւղի մը վրայ, կը սարսափեցնէին, քիչ մը ուտելիք կ'առնէին և հովի նման կ'անհետանային, ոչ մէկ հետք չձգելով իրենցմէ։

Նուարդ միւսներուն նման մեկզի թողած կանացի ամէն փափկութիւն, կը կռուէր նոյնքան կատաղօրէն, կը մասնակցէր ամենէն յանդուգն արշաւանքներուն, հրաշքներ կը գործէր, արժանանալով բոլորի յարգանքին։

Այդ յանգանքը հիացումի փոխուեցաւ, երբ ան իր մէկ քաջագործութիւնովը ոչ միայն փրկեց իր ընկերներուն կեանքը, այլեւ հարիւր տարագիրներուն օգնութեան հասաւ։

Գիշեր մը բոլորը քնած էին քարայրի մը մէջ։ Միայն Նուարդը կեցած էր ժայռի մը վրայ և կը մտածէր։ Յանկարծ հեռուէն ձիու մը ոտնաձայնը լսուեցաւ։

Նուարդ անմիջապէս առաւ հրացանը, գաղտագողի իջաւ վար ժայռերէն և դիրք բռնեց ծառի մը ետեւը։

Ձիաւոր մը քառասմբակ կը խոյանար գիշերուան լռութեան մէջ։

Ցանկարծ լսուեցաւ Նուարդի որոտալի ձայնը.

— Կեցի՛ր։

Ձիաւորը լսեց և սակայն առանց կանգ առնելու շարունակեց իր ճամբան, յուսալով, որ օգտուելով գիշերուան մթութենէն, պիտի կարենայ խոյս տալ։

— Կեցի՛ր, պոռաց երկրորդ անգամ։

Պատասխանը չստացուեցաւ։ Միայն լսուեցան հրացանի երկու հարուած և ճիչ մը։

Ձիաւորը զարնուած էր։ Երբ Նուարդ այծեամի նման ոստոստելով քարերուն վրայէն հասաւ ինկած ձիաւորին քով, անիկա մահամերձ տարածուած էր գետնին վրայ եւ մէկ վայրկեան յետոյ փչեց իր շունչը։

Հրացանի պայթիւնէն երիտասարդները արթնցեր էին։ Տեսնելով որ Նուարդը չկայ և կարծելով որ յարձակումի մը ենթարկուած են, անմիջապէս առին հրացանները և դուրս նետուեցան։

Մէկ-երկու վայրկեան ետքը հասան Նուարդի քով։

Ան զբաղած էր խուզարկելով մեռեալին գրպանները։

Մութին պատճառով այդ աշխատանքը շատ դըժուար էր։

Վերջապէս գլխարկին մէջէն գտան թուղթի մը կտոր։

Թուրքերէն լեզուով գրուած նամակ մըն էր։

Փորձեցին կարդալ, բայց չկրցան։

Ստիպուած էին առաւօտեան սպասել, որովհետեւ ոչ մէկ ճրագ ունէին։

Վերադարձան իրենց քարայրը։

Խիստ հետաքրքրուած էին անոր պարունակութեամբ։

Քանի որ թուրքը այդքան արագ կերպով կ'երթար, անշուշտ անոր տարած այդ նամակը մասնաւոր

նշանակութիւն մը ունենալու էր։

Այլեւս չքնացան, որովհետեւ արշալոյսը ծագելու վրայ էր։

Վերջապէս լոյսը բացուեցաւ։ Երբ կարելի եղաւ կարդալ, Արփիար բացաւ նամակը։

Թուրքերէն լեզուով գրուած էր։ Բարեբաղդաբար մէջերնին թուրքերէն գիտցողներ կային եւ կրցան կարդալ։

Ահա թէ ինչ գրուած էր հոն։

«Ութերորդ վաշտի հրամանատար՝ Րէմզի պէյին,

«Անմիջապէս ձեր ուժերը հաւաքեցէք և ճամբա ելէք դէպի մեր կողմը։

«Լեռներու վրայ հայ կոմիտաններ կան, որոնց տեղը մեզի յայտնի է։

«Այն կոմիտաններուն հետ գործերնիս վերջացնելէ յետոյ մօտ ատենէն այս կողմերէն անցնող հայ աքսորականներու կարաւան մը պիտի կողոպտենք։

«Յոյս ունիմ որ մեծ հարստութիւն պիտի կրնանք ձեռք ձգել։

Հետապօտիչ տասնեակի հրամանատար
ՋԷՐՔԷԶ ԵՈՒՍՈՒՖ

Իրարու երես նայեցան։

Ակնարկուած կոմիտանները իրենք էին։

Ուրեմն մատնուած ըլլալնուն պէտք է անմիապէս մեկնէին, թուրքերու ձեռքը չիյնալու համար, որովհետեւ գտնուած տեղերնին այնքան ալ ապահով և պաշտպանուած չէին։

Անմիջապէս ճամբայ ելան։

— Բայց միայն մեր ապահովութեան մասին մըտածել պէտք չէ, ըսաւ Արփիար։ Ջէրքէզ Եուսուֆի

նամակէն կը հասկցուի թէ մօտերս տարագրեալներու կարաւան մը կայ։ Պէտք է անմիջապէս օգնութեան հասնիլ անոնց և մեր ձեռքէն եկածը ընել, փրկելու համար զանոնք։

— Իրաւունք ունիս, ըսաւ Նուարդ, ձիաւորը այս կողմէն կ'ուգար, հետեւաբար թէ՛ թուրք զինուորներու տասնեակը և թէ տարագրեալներու կարաւանը այդ կողմն է։

Անընդհատ ձիավարեցին դէպի այն կողմը, ուր կը յուսային գտնել զանոնք։

Արդարեւ մէկ երկու ժամ յետոյ հեռուէն տեսնուեցաւ մարդկային խղճալի հօտ մը, որ կեցած էր գետակի մը եզերքը։

Մարդիկ չէին անոնք այլ ուրուականներ։

Նիհար և վէրքերով ծածկուած, կիսամերկ վիճակի մէջ հարիւրաւոր կիներ և երեխաներ էին։

Մէկ քանի տասնեակ ծերունիներ միայն կային անոնց մէջը։

Կարելի չէ երեւակայել աւելի սարսափելի պատկեր մը քան այդ թափառական ժողովուրդին վիճակը։

Անոնք այժմ թափուած են գետնին վրայ, շատերը կորսնցուցած իրենց գիտակցութիւնը։

Հառաչներ, հեծծիւններ և լալու ձայն՝ միացած իրարու, կը կազմեն տխուր երաժշտութիւն մը։

Կը տքան բոլորը և ի՞նչպէս չտքային, երբ օրերով քիլօմէթրներ կտրեր են առանց սնունդի, առանց ջուրի և առանց հանգիստի։

Հայաստանի այդ առոյգ հայուհիներէն մնացեր են միայն կմախքներ։

Անոնց հոգին ալ վիրաւոր է։

Չկայ նախատինք որ կրած չըլլան։

Ոչ միայն ամէն տեսակ նախատինքներու ենթար-

կուած էր իրենց մարմինը, այլեւ նահատակուած էր իրենց հոգին։

Ըմբոստներու խումբը կանգնած էր Գուրդ Գուլաղը անուն բլուրին վրայ և կը դիտէր այս տեսարանը։

Անոնք բոլորը յուզուած էին, բայց մանաւանդ Նուարդը, որ իբրեւ հայ կին կը թափանցէր իր քոյրերուն հոգիին խորը, կտոր կտոր կըլլար իր սիրտը խելագարելու աստիճան և կը կատղէր մտածելով որ այդ տեսածը մէկ փոքր ու չնչին մասն էր այդ մեծ եղեռնին որ կը կատարուէր հայ երկրի ամբողջ տարածութեան վրայ։

«Ա՜հ» մը թռաւ իր կուրծքէն։

Այս «ահ»ը սթափեցուց բոլորը այն յուզումէն, որուն մէջ խորասուզուած էին։

— Ի՞նչ պիտի ընենք, հարցուց Կոպեանիկ։

Արդարեւ ի՞նչ պէտք էր ընել։

Տարագրեալներու կարաւանէն քիչ հեռու խումբ մը զինուորներ՝ քանի չափ, նստած էին և կը բաժնէին այն ոսկիներն ու զարդեղէնները, վերջին մնացորդները տասնեակ մը կողոպուտներէ վերջ, որոնք խլուած էին։

Անյագ աչքերով անոնք կը հետեւէին բաժանման, առանց ուշադրութիւն դարձնելու իրենց շուրջ պատահածին։

— Հինգը քանի դէմ, ըսաւ Արփիար, մեծ բան մը չէ, մէկ հայ վրէժխնդիր կորիճ ոչ թէ հինգի, այլ տասնեակներու դէմ կրնայ ելլել, որովհետեւ անոր հոգին զօրացած է ուրիշ տասնեակներու հոգիովը։

— Առաջ նետուինք, այս բոլորը տեսնելէ յետոյ մեռնինք կամ մեռցնենք, պոռաց Պետրոս, ինքզինքը կորսնցուցած։

— Կեցցէ՛ Հայաստան, ձայն մը լսուեցաւ և ձի-

աւորներ մրրիկի նման առաջ նետուեցան։

Ժանտարմները անակնկալի եկած նետուեցան իրենց հրացաններուն վրայ։

Համազարկ մը լսուեցաւ։

Հայերը կրակեր էին և հայկական եօթը գնդակները գետին փռեր էին եօթը Թուրքերը որոնք մահուան գալարումներու մէջ կը պտտային։

Եամա՜ն, ֆէտայիները եկան։

Սակայն մնացեալ 13 Թուրքերը դիւրաւ անձնատուր եղողներ չէին, անոնք ալ առաջ նետուեցան դէպի հայերը առանց ժամանակ ունենալու սուիններու անցնել հրացաններուն ծայրը և գիրկընդխառն կռիւ մը տեղի ունեցաւ։

Այլեւս հրացանները չէին որ կը գործէին, այլ դաշոյնները, որոնք կը փայլէին օդին մէջ, կ'իջնէին սուլումով մը, որուն կը յաջորդէր ճիչ մը։

Հրացանի բուները կը բաղխէին իրարու և կ'իջնէին գանկերու վրայ։

Ցանկարծ Թուրք մը, որ վիրաւորուած գետին ինկած էր, առաւ հրացանը, ուղղեց դէպի Արփիարի սիրտը և գերագոյն ճիգով մը փորձեց կակել։

Բայց միեւնոյն ժամանակ հրացանի բուն մը իջաւ անոր գանկին վրայ և Թուրքը երերտալով պառկեցաւ գետին. իսկ գնդակը գնաց կորսուիլ օդին մէջ։

Նուարդի հրացանը փրկած էր Արփիարը։

Սակայն Թուրքերու թուական առաւելութիւնը կը ճնշէր հայերուն վրայ, որոնք վերջի վերջոյ պիտի ստիպուէին տեղի տալ, եթէ անակնկալ բան մը չպատահէր։

Այդ կռուի ամբողջ տեւողութեան տարագրեալ կինիկրու այդ հօտը սարսափէն մեռած աչքերով կը դիտէր կռիւը։

Անբանացեր էին, չէին գիտեր թէ ի՛նչ կ'անցնի, իրենց գիտակցութիւնը անկարող էր ըմբռնել։

Բայց յանկարծ ձայն մը լսուեցաւ.

— Ոտքի ելէ՛ք, ո՜վ մեռեալներ...

Ծերունի մը, ալեհեր, կորաքամակ բայց խրոխտ, ծառացեր էր կիսամեռելներու մէջ եւ կը հնչեցնէր ահազանգը, հրահրելու համար անոր հոգիին մէջ մարող կայծը։

— Ոտքի՛, մեռելնե՜ր...

Այդ կիսաքաղց և կիսամեռ ժողովուրդը մէկ վայրկեանի մէջ ելեկտրականացած էր և բերնէ բերան շշուկ մը, շունչ մը կ'երթար։

— Մենք մեռելներ չենք...

Եւ յանկարծ այդ ուրուականները ոտքի կանգնեցան իբր թէ զսպանակէ մղուած և խուժեցին, խոլ վազքով մը դէպի Թուրքերը։

Հայ կորիճները և Թուրքերը այլեւս չէին կռուէր, արիւնը սառած էր իրենց երակներուն մէջ ի տես այդ ուրուականներուն։

Թուրք զինուորները ձգեցին իրենց հրացանները և սկսան փախչիլ, բայց այդ անզէն և հիւծած ամբոխը, թեւեր առած կարծես, հասաւ անոնց և ողջ ողջ, և ղունգներով ու ակռաներով բզիկ բզիկ ըրաւ բոլոր Թուրքերը։

Բայց անոնք իրենց սարսափէն սթափած վերջին անգամ մըն ալ կրակեցին, պատճառելով տասնեակ մը զոհեր։

Գնդակ մըն ալ դպաւ Նուարդի, որ վիրաւորուած ինկաւ գետին, շրթները սպիտակած և գունաթափ։

Արեան բարակ հետք մը կը տեսնուէր իր վզին վրայ։

(40)

«ԼԵՐԱՆ ՈԳԻՆ»

Տեսնելով իր նշանածին վիրաւորուիլը, Արփիար ճիչ մը արձակելով սլացաւ անոր քով և ինքզինքը կորսնցուցած, չգիտնալով թէ ո՛ւր էր վէրքը, ծա՞նր էր թէ թեթեւ, առաւ զայն իր բազուկներուն մէջ, նստեցուց գետնին վրայ և սկսաւ քննել։

Ահռելի մղձաւանջը անցած էր, Թուրքերը ջնջըւած էին, բայց հերոս աղջիկը տարածուած էր հոն։

Արիւնը կը վազէր վէրքէն։

Բոլորը հաւաքուած էին անոր շուրջը և անձկանօք խնամք կը շռայլէին։

Ցաւը շատ ուժեղ էր և այդ պատճառով երիտասարդ աղջիկը կորսնցուցած էր իր գիտակցութիւնը։

Սակայն բացաւ աչքերը և նայեցաւ չորս կողմը։

Յուզումը պատեց զինքը, երբ տեսաւ այդ ժողովուրդը, որ հաւաքուած իր շուրջը կը հետեւէր իր ցաւին, իրեն հետ կը տառապէր և իրեն հետ կը զգար իր վէրքին պատճառած ցաւը։

Կապեցին ամուր կերպով վէրքը։

Արիւնը դադրեցաւ հոսելէ։

Պատգարակ մը շինեցին ճիւղերէ։

Սակայն ո՞ւր պիտի տանէին զայն։

Այս հարցը սկսաւ չարչարել Արփիարի միտքը։

Չէին կրնար մնալ տարագրեալներուն հետ, որովհետեւ անոնց ճակատագրին հետ կապուիլ, անկարելի էր, մանաւանդ որ մասնաւոր խնամք անհրաժեշտ էր Նուարդին։

Երբ ուզեցին պատգարակին մէջ դնել Նուարդը, անիկա հակառակեցաւ և փորձեց քալել, բայց երբ ոտքը գետին դրաւ, այնքան ահռելի ցաւ մը զգաց, որ քիչ մնաց նուաղէր։

Չորս երիտասարդներ վերցուցին պատգարակը եւ ճամբայ ելան։

Արփիարի մտածումն էր քաշուիլ աչքէ հեռու վայր մը։

Արդէն ձմեռը մօտեցած ըլլալուն, ցուրտերը եւ անձրեւները սկսած էին։

Պէտք էր որ քիչ մը հանգստանային մինչեւ որ Նուարդ ապաքինէր։

Հազար դժուարութիւններէ և հազար ճիգերէ յետոյ հասան վերջապէս լքուած շէնքի մը առջեւ։

Ատիկա հաւանաբար զինուորներու կայան մըն էր, որ լքուած էր, որովհետեւ բոլոր շրջակայ գիւղերը տարագրուած ըլլալուն, այլեւս հարկ չէր մնացած զինուոր պահելու հոդ։

Վար դրին իրենց թանկագին բեռը և անմիջապէս ձեռնարկեցին հարկ եղածը պատրաստելու, վիրաւորը դարմանելու համար։

Լեռներու մէջ մէկ քանի ամսուան ընթացքին անցուցած իրենց կեանքին և արկածներուն ընթացքին բաւական փորձառութիւն ձեռք ձգած էին վէրքեր դարմանելու համար։

Բարեբախտաբար գնդակը դուրս ելած էր մարմինէն, այնպէս որ բարդութիւններ առաջ չէին կրնար գալ։

Արդարեւ հասաւ վերջապէս կատարեալ ապաքինումը։ Նուարդ այլեւս կրնար քալել։

Օրերը կը սահէին գրեթէ անզգալի, մասնաւորաբար Արփիարի և Նուարդի համար, որոնք իրարու մօտ երջանիկ էին։

Ձմեռը բաւական առաջացած էր, դեկտեմբեր ամսուան վերջերը, գիշեր մը բոլորը միասին հաւաքուած էին և կը խօսէին զանազան նիւթերու շուրջ։

Արփիար և Նուարդ նստած էին քովէ քով։

Միւս երիտասարդները մասնաւոր զուարթութիւն

մը ունէին և իրարու գաղտագողի կը ժպտէին։

Կարծես թէ անոնք խօսք մէկ ըրած անակնկալ մը պատրաստած էին Նուարդի և Արփիարի։

Միջոց մը բոլորը լռած էին։

Յանկարծ Պետրոսը խօսք առաւ.

— Կաղանդը կը մօտենայ։ Թէեւ տխուր և սգաւոր կաղանդ մըն է, բայց մենք կ'ուզենք այդ օրը տօնել։ Սակայն տօնին մասնաւոր փայլ մը տալու համար, մենք անհրաժեշտ տեսանք, որ այն օրը ամուսնացնենք ձեզի, մեր սիրելի խմբապետը՝ Արփիար և մեր խումբին ծաղիկը՝ Նուարդ։

Բոլորը միասին ծափահարեցին, մինչդեռ Արփիար և Նուարդ կը կարմրէին յուզուած։

«Ամէն պատրաստութիւն տեսած ենք գրեթէ։

«Հարսանեկան խնջոյքին համար Թուրք գիւղերէն առած ենք ոչխար մը, հաց և կարգ մը ուրիշ ուտելիքներ։ Գալով պսակի արարողութեան, հոս մօտը կայ քրիստոնեայ սուրիացիներու գիւղ մը, գիշեր մը պիտի քրիստոնեայ գիւղին քահաներթանք առեւանգելու այդ քրիստոնեայ գիւղին քահանան։

«Առայժմ մինչեւ լաւագոյն օրեր գան, այդ պսակով պիտի գոհանք։

Արփիար և Նուարդ կը շարունակէին ժպտիլ։

Իրենց ընկերներուն այդ վարմունքը անհուն խանդաղատանքով կը լեցնէր իրենց սիրտը։

Վերջապէս եկաւ տարուոյն վերջին օրերը։

* * *

Խումբէն չորս հոգի մեկնեցան դէպի գիւղ, քահանան բերելու համար։

Նուարդ զբաղած է ճաշի պատրաստութիւններ տեսնելով։

Արփիար և միւսները քարերով կը պատրաստեն

պզտիկ խորան մը, եկեղեցական արարողութիւններուն համար։

Մինչ այդ, անոնք որոնք քահանան առեւանգելու գացած էին, մօտեցած էին գիւղին։

Զուարթ էին բոլորը գիշերուան տօնախմբութեան համար և կը կատակէին։

— Արփիար և Նուարդ կ'ամուսնանան, բայց մենք չենք կրնար ուեւէ ամուսնական նուէր տալ անոնց, ըսաւ յանկարծ Կոպեռնիկ։

— Իրաւունք ունիս, բայց այս լեռներուն մէջ ի՞նչ կրնանք գտնել, պատասխանեց երիտասարդներէն մէկը։

— Ճիշդ է, սակայն եթէ ուզենք, կրնանք բան մը ընել, պատասխանեց Պետրոս, որ նման պարագաներու մէջ միշտ պատրաստախօս էր և կը գտնէր միջոցներ։

— Ի՞նչ միջոց մտածեր ես։

— Ոչ մէկ միջոց չեմ մտածած, բայց իմ բաղդիս վրայ վստահ եմ։ Ամէն անգամ որ փափաքած եմ բան մը, զայն գլուխ հանած եմ։ Այս անգամ ալ կրնամ ըսել որ ամէն ինչ ուզածիս պէս պիտի ըլլայ։

Գիւղին մօտ հասած էին։

Ինչպէս յայտնի է, մեր երիտասարդները հագուած ըլլալով Թուրք զինուորներուն պէս, ինքզինքնին իբր այդ կրնային ներկայացնել։

Ներս մտան գիւղէն։

Իրարու հետ կը խօսէին միայն Թուրքերէն։

Գիւղը պարպուած էր։

Երիտասարդներէն մէկ մասը զինուոր գացած էր, իսկ կիները դաշտ մեկնած էին։

Քահանան, որ միեւնոյն ատեն գիւղապետ էր, դիմաւորեց զանոնք։

— Բարաք, ըսաւ Պետրոս թուրքերէն լեզուով, քեզի հետ քիչ մը խօսելիք ունինք։

Մարդը միամտօրէն սկսաւ ետեւնուն երթալ։

Երբ հասան գիւղին ծայրը, յանկարծ յարձակեցան վրան, կապեցին եւ ձիու մը վրայ նետելով սկսան փախչիլ։

— Մի՛ վախնար, տէր հա՛յր, ըսաւ Պետրոս քիչ յետոյ։ Կեանքիդ վտանգ չսպառնար, մենք հայեր ենք, մեր նպատակը քեզի գէշութիւն ընել չէ։

Եւ պատմեց թէ ինչո՞ւ համար զինքը առեւանգած էին։

Թէեւ կասկածեցաւ քահանան, բայց տեսնելով երիտասարդներուն զուարթ, միեւնոյն ժամանակ առնական դէմքը, ապահովուեցաւ և ոեւէ դիմադրութիւն չըրաւ, թէեւ դիմադրէր ալ անօգուտ էր։

Երբ մօտեցան այն վայրին, ուր կը գտնուէին իրենց միւս ընկերները, Պետրոս կանգնեցուց խումբը և ըսաւ տղոցմէ մէկուն.

— Դուն տէր հայրը կ'առաջնորդես վեր, մենք ալ մէկ երկու ժամէն կուգանք և ներկայ կ'ըլլանք հարսնիքին։

Քահանան և իրեն ընկերակիցը մեկնեցան։

— Է՛հ, ըսաւ այն ատեն Պետրոս, հիմա որոշենք թէ ի՞նչպէս պիտի ճարենք նուէր մը Արփիարին ու Նուարդին։

— Անկարելին կը խնդրես։

— Ո՛չ, պատասխանեց Պետրոս, մէկ քանի վայրկեան մտածելէ յետոյ, մեր այսօրուան այս կացութեան պատճառը թուրքերն են, անոնց պատճառով յաճախ օրական մէկ անգամ կը ճաշենք, ստիպուած ենք բաց օդին պառկիլ, մեր հարսնիքը քարայրին մէջ պարտաւորուած ենք ընել։ Ուրեմն քանի որ մեր այս բոլոր

դժբաղդութիւններուն պատճառը անոնք են, պէտք է որ մեր այսօրուան խնջոյքին պէտքերը անոնք հոգան։ Այնպէս չէ՞։

— Իրաւունք ունիս, պատասխանեցին ընկերները ծիծաղելով։

— Այո՛, բայց ի՞նչ ընենք։

— Ասկէ մէկ քիլոմէթր հեռու կայ թրքական պահականոց մը։

— Է՛...

— Ո՞ւրկէ գիտես։

— Անցեալ օր երբ ուտելիք գտնելու համար կը թափառէինք, մինչեւ այդ տեղերը գացի և տեսայ զանոնք։

— Յետո՞յ...

— Յետոյ երթանք և տեսնենք թէ բարի կ'ըլլա՞ն մեզի ոեւէ բան տալու։

— Ենթադրենք թէ չտուին։

— Կ'առնե՛նք։

— Կ'առնենք, կրկնեցին բոլորը միասին։

— Այն ատեն պարզեմ ծրագիրս։ Թուրք զինուորի պէս հագուած ենք։ Առանց այլեւայլի պիտի երթանք և ինքզինքնիս պիտի ներկայացնենք իբրեւ թուրքեր։

— Այո՛։

— Ներս պիտի մտնենք, խոհանոց պիտի երթանք և ըսենք թէ կուգանք փաշային կողմէ։

— Ատիկա շատ վտանգաւոր է։ Եթէ կասկածին այն ատեն կրնան մեզի ձերբակալել։

— Ոչ մէկ կասկած պիտի ունենան։ Անցեալները մեր սպաննած թուրք ձիաւորին նամակը կայ քովս, անիկա պիտի ցուցնեմ, փաստելու համար թէ փաշային կողմէն կուգամ։ Չէ՞ որ այդ նամակը գրուած է փաշային կողմէն։

Ճամբայ ելան։

Ջիերը խթանեցին եւ սրարշաւ մեկնեցան։

Հասան գետակի մը մօտ, որուն միւս կողմը կը տեսնուէր պահականոցը։

Անցան գետակէն։

Միւս ափին վրայ կեցած էր Թուրք պահակ մը։

— Ո՞վ է, պոռաց ան, հրացանը ուղղելով

— Թուրք զինուորներ։

— Անցէ՛ք։

Քիչ մըն ալ յառաջացան։

Պահականոցին առջեւ կանգ առին։

Պետրոս որոշեց որ միայն մէկ հոգի երթայ եւ խօսի, մինչդեռ միւսները ձիերուն վրայ կազմ ու պատրաստ պիտի մնային, հակառակ պարագային իրենց ինքնութիւնը եթէ հասկցուէր, պիտի դիմադրէին եւ կանքերնին սուղ պիտի ծախէին։

Ներս մտաւ։

Պահականոցին մէջ տասնեակ մը զինուորներ միայն կային։

Բայց անիկա մասնաւոր կարեւորութիւն ունէր անոր համար, որ պարենաւորման կեդրոն մըն էր։

Առանց այլեւայլի Պետրոս ուղղակի գնաց դէպի տասնապետը, զինուորական բարեւ մը տուաւ եւ ըսաւ.

— Փաշան պարէնի կը սպասէ, անմիջապէս պիտի բեռցնենք մեր ձիերուն վրայ եւ պիտի մեկնինք։

— Ի՞նչ գիտնանք որ փաշային քովէն կուգաք։

— Ես փաշայի քարտուղարն եմ։ Ահա անոր ուղղուած նամակ մը։

Տասնապետը աչք մը պտտցուց թուղթին վրայ, թէեւ կարդալ-գրել չէր գիտեր։

— Լա՛ւ, ըսաւ, իր չգիտնալը յայտնի չընելու համար։ Սուլեց, մէկ քանի զինուորներ եկան անմիջապէս։

— Պատրաստեցէք, պէտք եղածը, հրամայեց։

Պետրոս դուրս ելաւ զինուորներուն հետ։

Մթերանոցին մէջ զատեց մէկ թիթեղ անոյշ, մէկ քանի տուփ միս, իւղ, ձէթ եւ կարգ մը ուրիշ ուտելիքներ։

Երբ ամէն ինչ պատրաստ եղաւ, բեռցուցին ձիերուն վրայ եւ ճամբայ ելան։

Երբ անցան գետակը, ձիերուն ընթացքը արագացուցին։

Երբ աչքէ հեռացան, Պետրոս սկսաւ բարձրաձայն խնդալ։

— Ահա նուէր մը որ պիտի ուրախացնէ անշուշտ նորապսակ ամոլը եւ մեր միւս ընկերները։

— Իսկապէս լաւ նուէր, պատասխանեցին միւսները։ Հասած էին քարայրին ստորոտը։

Բոլորը հաւաքուած էին հոն։

Սուրիացի քահանան, որ նախապէս սարսափած էր, արդէն մտերմացած էր բոլորին հետ եւ անցած ճաշի սեղանին շուրջ, սկսած էր անյագօրէն ուտել։

Պետրոս պաշտօնական ձեւով մօտեցաւ Արփիարի ու Նուարդի եւ հանդիսաւոր կերպով մը ըսաւ.

— Ահա մեր նուէրները թագուհիին եւ թագաւորին, նուէր մը մեր բոլորին կողմէ։

Բոլորը միասին պոռացին.

— Հուռրա՛...

Վար առին բեռները ձիերէն, բացին եւ դրին սեղանին վրայ։

Ճաշէն յետոյ քահանան կատարեց արաբերէն լեզուով պսակադրութիւնը։

Ուրախութիւնը շարունակեց մինչեւ ուշ ատեն։

Առաւօտուն երկու երիտասարդները ընկերակցու-

թեամբ քահանան մեկնեցաւ դէպի իր գիւղը։

Արփիարի և Նուարդի համար կ՚սկսէր նոր կեանք մը։

Անոնք թէեւ ամուսնացած էին, բայց չէին կըրնար ընտանեկան բոյն մը կազմել։

Ընդհակառակը, ստիպուած էին լեռնէ լեռ թափառիլ, որովհետեւ դամոկլեան սուրի նման կախուած էր իրենց գլխուն սպանման կամ տարագրութեան սպառնալիքը։

Օրերը իրարու կը յաջորդէին։

Անգործութիւնը հետզհետէ կը նեղէր մերինները, որոնք միշտ ծարաւի էին նոր արկածներու և նոր վըրէժխնդրութիւններու։

Իրիկուն մը նստած էին քարայրին մէջ, խարոյկին շուրջ և կը խօսակցէին։

— Ընկերնե՛ր, խօսք առաւ Արփիար, այսպէս անգործ և ձեռքերնիս ծալլած նստելէն ոեւէ օգուտ մը չկայ։ Անհրաժեշտ է որ մենք ծրագիր մը շինենք մեզի համար և ըստ այնմ գործենք։

«Ես մտածում մը ունեցայ, քանի որ այս շրջանին մէջ ոչինչ մնաց ընելիք, փորձ մը ընենք Կովկաս անցնելու։

«Ճիշդ է որ երկար է ճամբան և վտանգալից, բայց մեր կամքը կրնայ յաղթանակել։

«Եթէ մենք անցնինք Խարբերդ, բաւական դիւրացած կ՚ըլլայ գործերնիս։

«Կը մնայ Տէրսիմը անցնիլ, Էրզրում հասնելու համար, որուն մօտեցած են Ռուսերը, կ՚ըսուի։

«Անգամ մը որ հասանք մինչեւ ռուսական գիծերը, արդէն կը նշանակէ թէ փրկուած ենք։

«Տէրսիմի մէջէն անցնելու համար մեծ դժուարութեան չենք հանդիպիր։

«Այդ շրջանի քիւրտերը թշնամի են Թուրքերուն և եթէ քիչ մը դրամ տանք անոնց, մեզի չեն դպչիր ու մեզ կ՚անցնեն ռուսական գիծը։

«Երբ հասնինք Կովկաս, կը միանանք կամաւորական շարքերուն և այն ատեն գործունէութեան աւելի լայն ասպարէզ մը կ՚ունենանք։

«Բոլոր խմբապետները անցած են խումբերու գըլուխ։ Վանի ապստամբութիւնը յաջողութիւնով պսակուած է և Էրզրումը գրաւուելու մօտ։

«Այս բոլորը մեզի թեւեր պիտի տան, ժամ առաջ հասնելու անոնց մօտ։

Լռեց։

Բոլորը կը մտածէին այն առաջարկին մասին, որ կ՚ընէր Արփիար։

Դժուար և տաժանագին էր այդ ձեռնակը, բայց այդ պատճառաւ իսկ հրապուրիչ։

Չէ՞ որ իրենք տուն տեղ չունէին, այլ հալածական կը թափառէին. լեռնէ լեռ, ինչէ՞ պիտի վախնային, ի՞նչ պիտի կորսնցնէին։

Այս մտածումները անցան բոլորին մտքէն։

Պետրոս խօսք առաւ ընկերներուն կողմէ։

— Մենք բոլորս ալ համամիտ ենք քեզի, ըսաւ ան։ Նոյն իսկ կը կարծենք թէ՝ որքան շուտ շարժինք, այնքան լաւ է մեզի համար։

Պատրաստութիւններու սկսան նոյն իրիկունն իսկ։

Արդէն մեծ բան մը չունէին իրենց հետ։

Ձիերը, հրացանները և դաշոյնները։

Ահա բոլոր այն իրերը, զոր ունէին։

Կէս գիշերը անցած էր, երբ անոնք փաթթուեցան իրենց վերարկուններուն մէջ և պառկեցան։

Հազիւ քառորդ մը անցած էր։

Յանկարծ դուրսը բազմաթիւ մարդոց ոտնաձայ-

ԶԷՅԹՈՒՆԻ ԻՆՔՆԱՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

Պաշարումը.— Հայ երիտասարդի մը հերոսութիւնը.— Թնդանօթ կը շինեն.— Բանակցութիւններ.— Անձնատուութիւնը

Երբ բաւական հանգստացան, Զէյթունցիներէն մէկը, Երեմիա, որ անոնց պետը ըլլալ կը թուէր, ըսկսաւ պատմել Զէյթունի հերոսական ինքնապաշտպանութիւնը և անձնատուութիւնը։

—Ամենուդ ծանօթ է տարագրութեան հրամանը։

«Նոյն համանը փակցուեցաւ նաև Զէյթունի եկեղեցիներուն, դպրոցին և կառավարական շէնքին վրայ։

«Ամենուն դէմքին վրայ այդ հրամանին ընթերցումը ծիծաղ մը միայն առաջացուց։

«Զէյթունը անցեալին մէջ տասնեակ մը պատերազմներ մղած է Էտհէմ փաշայի հազարաւոր զինուորներուն դիմագրած է, հիմա ի՞նչպէս կրնար իր լեռները թողուլ, իր կամքովը։

«Երբ հրամանին լո՜ւրը տարածուեցաւ ամբողջ քաղաքին մէջ, անմիջապէս բոլոր իշխանները, կուսակցութիւններու ներկայացուցիչները հաւաքուեցան եւ խորհուրդ ըրին։

«Ոչ մէկ տարակարծութիւնկար ինքնապաշտպանութեան դիմելու մասին։ Զէյթունը կրնար ամիսներով դիմանալ, բաւականաչափ ռազմամթերք ունէր, պարէնի պակասութենէն կը նեղուէր միայն, իր դիրքը հրաշալի էր։

«Շինուած էր երեք լեռներու մէջտեղը, պաշտպան-

ուած էր ամէն յարձակումի դէմ այդ կողմերէն, կը մնար միայն մէկ կողմը, զոր շատ դիւրաւ կարելի էր ամրացնել։

«Ինքնապաշտպանութեան որոշումէն անմիջապէս յետոյ լուր ղրկուեցաւ բոլոր թաղերու կարիճներուն, անմիջապէս հաւաքուիլ վանքը։ Հազարէ աւելի կարիճներ հաւաքուեցան ամէն կողմէ։ Մինչ այդ, կառավարական շէնքը գտնուող մէկ քանի տասնեակ ժանտարմաները գայմաքամին հետ միասին կծիկը դրին։

«Ամբողջ Զէյթունը հայերու ձեռքն էր։

«Անմիջապէս վանքին գլուխը բարձրացաւ հայկական դրօշակ մը, վրան խաչով։ Յետոյ սկսաւ տենդոտ աշխատութիւն մը։ Բոլոր անպաշտպան կէտերու վրայ խրամներ շինեցին։ Տեղ տեղ պատնէշներ բարձրացուցին և ամբողջ Զէյթունը անառիկ դիրքի մը վերածեցին։

«Երկու օր յետոյ պաշարումը սկսաւ։ Բազմահազար զինուորներ եկան դիրք բռնել Զէյթունի շուրջը։ Ահագին թիւով թուրք գիւղացիներ եկած էին օգնել զինուորներուն։ Անոնք իրենց հետ բերած էին ձիեր և ջորիներ, որպէսզի Զէյթունը կողոպտելէ յետոյ իրենց գիւղերը տանին այդ աւարները։

«Թուրքերը իրենց հետ բերած էին չորս թնդանօթներ։

«Հինգերորդ օրը կռիւի նշանը տրուեցաւ։ Անընդհատ, առանց րոպէ մը դադար տալու, թնդանօթները կըռմբակոծէին։ Բարեբաղդաբար նշանառութիւննին լաւ չէր և մեծ կորուստ մը չէին տար հայերուն։ Հայկական ուժերու հրամանատարները հաստատուած էին վանքին մէջ, ուրկէ կը վարէին Զէյթունի ինքնապաշտպանութիւնը։

«Ինքնապաշտպանութեան մարմինին մտահոգու-

թիւնն էր այնպէս վարել գործերը, որ կարելի եղածին չափ խնայողութիւն ըլլար։ Պաշարման տասներորդ օրը բոլոր հրամանատարները հաւաքուած էին վանքին մեծ դահլիճը։ Կարեւոր ժողով մը կար։ Այն օրը որոշեր էին մէկը ղրկել Մարաշ, օգնութիւն ուզելու համար։

«Չորս երիտասարդներ յանձն առեր էին անմիջապէս մեկնիլ, բայց այդ չորսը մէկ յանձնել ստոյգ մահուան մը, աւելորդ էր։ Որոշուեցաւ որ մէկը միայն մեկնէր։

«— Աս իրիկուն, ըսաւ իշխաններէն մէկը, խօսքը ուղղելով մեկնելու պատրաստուող երիտասարդին՝ Օննիկին, օգտուելով մթութենէն՝ կ'անցնիս Թրքական գիծը։ Երբ հասնիս Մարաշ, կը պատմես բոլորը այնտեղի հայերուն և օգնութիւն կ'ուզես։ Աստուած պահէ քեզի և առաջնորդ ըլլայ։

«— Ամէն, պատասխանեցին բոլորը։

«Դուրսը ռմբակոծումը և հրացանաձգութիւնը կը շարունակուէր դժոխային կերպով։ Երիտասարդը խոստովանեցաւ, հաղորդուեցաւ։ Գիշերը գեղեցիկ էր, աստղեր կային, բայց բաւական խիտ էր մութը։ Այդ մթութեան մէջ մէկ քանի հոգիներ կը յառաջանային դէպի հայկական խրամները։ Մեկնելու պատրաստուող երիտասարդն էր, իր երեք ընկերներով.

«— Զէնքերդ քննէ, ըսաւ անոնցմէ մէկը։

«— Չափազանց մութ է և դիւրաւ պիտի կրնաս յաջողիլ։

«Հասան վերջապէս հոն, ուր կը վերջանային հայկական դիրքերը։

«— Երթաս բարո՛վ, ըսին ընկերները, Աստուած հետդ ըլլայ։

«— Մնաք բարով, պատասխանեց Օննիկ։

«Համբուրուեցան։ Յետոյ Օննիկ հրաժեշտի նշան մը ընելով աներեւութացաւ խոր մթութեան մէջ։

«Ճամբան շատ վտանգաւոր էր, որովհետեւ ամէն կողմ դրուած էին Թրքական զինուորներ, որոնք պզտիկ աղմուկէ մը կրնային կասկածիլ և ձերբակալել զինքը։ Այնքան մութ էր որ տասը քայլ անդին աչք աչքի չէր տեսնուէր։ Հետզհետէ Զէյթունը կը կորսուէր, իսկ Թրքական գիծերը կը մօտենային։ Միջոց մը թուլութիւն եկաւ վրան։ Վհատեցաւ և մտածեց ետ դառնալ, բայց վատասիրտ ըլլալու մտածումը զինքը ետ կեցուց անշուշտ այդ գաղափարէն։

«Ան ուշադրութիւնով կը քալէր, երբ աղմուկ մը լսեց։ Գիշերապահ խումբ մը ըլլալու էր։ Անմիջապէս փոսի մը մէջ ցատկեց և պահուըտեցաւ։ Արդարեւ Թուրք զինուորներու խումբ մըն էր որ կ'անցնէր։ Զինուորներուն ոտնաձայները հետզհետէ հեռացան։ Օննիկ ոտքի ելաւ և սկսաւ առաջ երթալ։

«Ամպերը հետզհետէ կը ծածկէին երկինքը և մութը աւելի կը թանձրանար։ Իսկ Օննիկ աւելի և աւելի կը մօտենար Թրքական բանակին, որ թաղուած էր քունի մէջ։ Ճամբան աւելի և աւելի վտանգաւոր կը դառնար, ատեն ատեն Թուրք պահակներ կը տեսնուէին, բայց խիտ մութին պատճառով կրնար խուսափիլ անոնցմէ։

«Յանկարծ սեւ ստուեր մը ելաւ դիմացը։ Թուրք զինուոր մըն էր որ խօսքը ուղղեց Օննիկին։

«Հասա՛ն, դո՞ւն ես։

«Առանց պաղարիւնութիւնը կորսնցնելու Օննիկ պատասխանեց.

«— Ես եմ։

«— Ծխախոտ ունի՞ս։
«— Ունիմ։
«— Քիչ մը տուր ինծի։
«— Ա՛ռ, պատասխանեց Օննիկ։
«Զինուորը մօտեցաւ, բայց յանկարծ երերաց եւ
ինկաւ գետին։ Օննիկ դաշոյնի հարուածով մը անդիի
աշխարհ ղրկած էր զինուորը։ Առանց պաղարիւնու-
թիւնը կորսնցնելու Օննիկ շարունակեց իր ճամբան։
Թրքական բանակատեղիին մէջ տեղ տեղ միայն լոյսեր
կը շողային, ինչ որ նշան էր թէ նստած մարդիկ կա-
յին։ Օննիկ կը ջանար խոյս տալ պահակներէն և լոյսի
ճառագայթներէն։ Սակայն մութին մէջ չէր կրնար ո-
րոշել իր ճամբան, որով յանկարծ կանգ առաւ։
«Պաշարուած էր։ Ինկած էր թուրքերու բանակա-
տեղին մէջտեղը և կացութիւնը վտանգաւոր էր։ Նա
չէր կրնար դառնալ և ոչ ալ առաջ երթալ։ Կը մնար
մէկ միջոց։ Բանակին կառքերուն տակէն սողալով
դուրս ելլել այդ շրջանակէն։ Բանակէն քիչ անդին կար
ծառախիտ անտառակ մը, եթէ կարենար ինքզինքը
մինչեւ հոն նետել, փրկուած կարելի էր համարել։
Որոշումը գործադրեց, կամաց սկսաւ յառաջանալ
կառքերուն մէջէն։ Զափէն աւելի յուզուած էր, մահ-
ուան և կեանքի րոպէ մըն էր։ Եթէ Թուրքերը հաս-
կընային իր ներկայութիւնը, կտոր կտոր կ՚ընէին
զինքը։
«Ժամերը կը սահէին։
«Վերջապէս հասաւ կառքերուն եզերքը։ Բացաս-
տան մը կը բացուէր իր առջեւ, իսկ անկէ անդին ան-
տառը։ Ոտքի ելաւ։ Սկսաւ վազել։ Քանի կը մօտենար
անտառին, այնքան կ՚արագացնէր քայլերը։ Թուրքբա-
նակը իր ետեւը մնացած էր այլեւս և հետզհետէ կ՚ան-
հետանար մութին մէջ։ Հասաւ վերջապէս անտառը և

կորսուեցաւ խիտ տերեւներուն մէջ։ Փրկուած էր։ Կըտ-
րեց անցաւ անտառը և շարունակեց իր ճամբան։ Ան-
տառին վերջանալէն յետոյ տեսնուեցաւ նորէն բացաս-
տան մը։ Այլեւս վտանգի շրջանէն հեռացած կը կար-
ծէր։ Բացաստանին ճիշդ մէջտեղը կար մեծ ծառ մը։
Օննիկ դէպի հոն ուղղուեցաւ, Բայց յանկարծ ծառերու
ճիւղերէն մարդիկ դուրս ելան և վազեցին դէպի Օն-
նիկը։
«— Ո՞վ ես, պոռացին անոնք Թուրքերէն լեզ-
լեզուով։
«Արիւնը սառեցաւ Օննիկի երակներուն մէջ։ Նումբ
մը Թուրքեր, անձրեւին պատճառով ապաստաներ էին
ծառի մը տակ և տեսնելով Օննիկը, յարձակեր էին
անոր վրայ։ Ահաւոր աղաղակ մը թնդացուց օդը։ Հրա-
ցանները կ՚որոտային։
«Թուրքերը կատաղօրէն յարձակեցան Օննիկին վը-
րայ, որ ինքզինքը կորսնցուցած, ապաստանած էր
ծառի մը ետեւը և անընդհատ կը կրակէր յարձակողնե-
րուն վրայ, որոնց մէկ քանին ինկան գետին։ Թուր-
քերը աւելի կատղեցան, որ մէկ հոգի կրնայ այդքանի
դէմ դնել և դաշոյնները քաշած առաջ խոյացան։ Օննիկ
ալ իր դաշոյնը քաշած էր և աչքերը արիւնով լեցուն,
հագուստները պատռտած, մազերը ցցուած կը կռուէր
կատաղօրէն։
«— Եա՛ ալլահ, կը պոռային Թուրքերը, իրենց
անյաջողութենէն մոլեգնած։
«— Զարկէ՛ք, ողջ ողջ բռնեցէք, կը պոռային։
«Կռիւին աղմուկէն Թուրք բանակը արթնցած էր
և ձիաւոր ու հետեւակ, բոլորը կը վազէին տեսնելու
համար թէ ի՞նչ կը պատահի։ Յանկարծ գնդակ մը
զարկաւ անոր աջ թեւին և դաշոյնը ինկաւ ձեռքէն։
Ուրիշ գնդակ մը ծակեց անոր վիզը և հերոս երիտա-

սարը մէկ վայրկեան յետոյ փչեց շունչը, մինչդեռ Թուրքերը դաշոյններով ծակ ծակ կ'ընէին մարմինը այդ հայուն, որ տասնեակ մը Թուրքերու մահուան պատճառ եղեր էր։

«Այս մանրամասնութիւնները լսեցինք յետոյ Թուրք գերիէ մը։ Օննիկի սպանման յաջորդ առաւօտուն, մէկ քանի զինուորներ, որոնք ամենէն առաջաւոր դիրքերուն վրայ կը գտնուէին, յանկարծ անոնցմէ մէկը մօտեցաւ ձեզի.

«— Կը տեսնէ՞ք հոն, ծառին վրայ երեւցածը։

«— Ի՞նչ կայ։

«— Ծառին վրայ բան մը կը շարժի... կախուած մարդ մըն է։

«— Այո, ստոյգ է, ըսինք բոլորս։

«— Տէր Աստուած, պոռաց յանկարծ մէկը։ Օննիկն է մեր պատգամաւորը։

«Լուր տարածուեցաւ դիրքէ դիրք։ Կատաղութիւնը և յուզումը ընդհանուր էր։

«— Վրէ՛ժ, կը պոռային Զէյթունցիները, վրէ՛ժ պէտք է լուծել։

«Ոչ մէկ մարդկային ոյժ չէր կրնար կանգնեցնել այդ քաջարի լեռնականները։ Բոլորը միասին դուրս խուժեցին դիրքերէն, կուրօրէն կը վազէին դէպի ծառը, ազատելու իրենց ընկերոջ՝ անձնուրաց Օննիկին դիակը։

«Լեռ ու ձոր ծածկուեցաւ ծուխով։ Կռիւին աղմուկը ահռելի էր, կիներն իսկ խառնուած էին յարձակողներուն, դաւազաններով, երկաթէ ցողերով զինուած։ Թուրքերը չկրցան դիմադրել և շուտով փախուստի դիմեցին։ Անհամար թիւով Թուրքեր ջարդուեցան։ Վերջապէս հասան այն ծառին մօտ, ուր դիակը կախուած էր, վար առին ծառէն և վերադարձան դէպի իրենց դիրքերը։

«Թուրքերը այդ ահռելի նախճիրէն սարսափած, ոչ իսկ փորձ ըրին արգիլելու զանոնք, որ տանին դիակը։

«Նոյն իրիկունն իսկ կատարուեցաւ թաղումը։ Ահագին բազմութիւն մը եկեր էր վերջին յարգանք մը մատուցանելու հերոսին աճիւններուն։ Ներկայ էին բոլոր իշխանները, թաղապետները։ Գիշերը խաղաղ եւ գեղեցիկ էր։ Երբ թաղման կարգը կատարող քահանան սկսաւ «Հայր մեր որ յերկինս ես...» հեծկլտուք մը ծայր տուաւ ամբողջ ներկաներուն մէջ։ Կուլային բոլորը, այր, կին, ծեր և տղայ։ Այդ մարդիկը, որ չէին գիտեր թէ վաղը իրենք ողջ պիտի մնայի՞ն թէ ոչ, այդ մարդիկը, որոնք մահը արհամարհեր էին և կ'արհամարհէին, չէին կրնար զսպել իրենց արցունքները այդ երիտասարդին, գրեթէ պատանիին դիակին առջեւ և իրենց աչքին առջեւ կը պատկերանար անոր անձնուրացութիւնը։

«Քարոզիչը, որ խօսեցաւ դամբանական մը, գերազանցեց ինքզինքը՝

«Մահ իմացեալ անմահութիւն է»։ Այսպէս ըսաւ, պատկերացուց այդ համեստ երիտասարդին կեանքը և հերոսական վախճանը իր հայրենիքին և իր ժողովուրդին համար։ Բոլոր ներկաները մէյ մէկ ափ հող նետեցին այդ գերեզմանին վրայ, որ կոչուած էր ուխտատեղի մը դառնալու։ Օննիկի եղերական մահէն յետոյ այլեւս աւելորդ էր մտածել նորէն մէկը ղրկելու մասին։ Ատիկա պիտի նշանակէր պարապ տեղը մահուան գիրկը նետել ուրիշներ։

«Թուրքերը հետզհետէ աւելի կը խտացնէին պաշարումը։ Թնդանօթները դադար չէին առներ և շարունակ կը ռմբակոծէին դիրքերը։ Զէյթունը իր ուժերուն

ձգուած պարտաւորուած էր իր գոյութեան մասին մըտածել։ Եւ ահա հայուն հնարամիտ ոգին նորէն գործեց։ Առտու մը քաղաքին բոլոր արհեստաւորները, զինագործները, դարբինները վանք կանչուեցան։ Ինքնապաշտպանութեան մարմինը բացատրեց անոնց խընդիրը։

«—Անհրաժեշտ է թնդանօթ մը շինել Թուրքերուն պատասխանելու համար։

«Բոլոր այդ արհեստաւորները իրարու երես նայեցան։ Դժուար գործ էր այդ առաջարկուածը, բայց պարագաներու ստիպման տակ պարտաւոր էին գլուխ հանել։

«Մէկ քանի ամենէն ճարտար վարպետներուն յանձնեցին այդ գործը։ Հինգերորդ օրը թնդանօթը պատրաստ էր։ Թէեւ նախնական ձեւով, բայց բաւական լաւ զէնք մը եղած էր։ Քահանայ մը օրհնեց թնդանօթը որ երբ առաջին անգամ որոտաց, Թուրքերու մէջ սարսափ եւ զարմանք առաջ բերաւ։ Անոր ռումբերուն տարափին տակ կ'իյնային բազմաթիւ Թուրքերը, որոնք կարծելով որ հայերը թնդանօթ չունին, թնդանօթին դէմ պաշտպանուելու համար դիրքեր շինած չէին։

«Կռիւը շարունակուեցաւ տակաւին օրերով, բայց կացութիւնը հետզհետէ յուսահատական դարձաւ։ Թուրքերը կը մտածէին այնպէս ընել որ Զէյթունցիները անձնատուր ըլլան անօթութենէն ստիպուած, ատոր համար ալ շատ չէին աճապարեր։

«Յանկարծ առաւօտ մը սպիտակ դրօշակ պարզած մէկը մօտեցաւ հայկական դիրքերուն, բանագնաց մըն էր անիկա։ Հրացանի կրակը անմիջապէս դադրեցուցին Զէյթունցիները և երկու հոգի գացին, կապեցին բանագնացին աչքերը և բերին հայկա-

կան դիրքերուն մէջ։

«— Ո՞վ ես, ի՞նչ կ'ուզես, հարցուց դիրքին խըմբապետը։

«— Իշխաններու ժողովին տարէք զիս, ըսելիք ունիմ։

«— Մեզի ըսէ, մենք կը հաղորդենք անոնց։

«— Ոչ, շատ կարեւոր է, պէտք է անձամբ տեսնեմ, յայտարարեց մարդը։

«Ստիպուեցանք վանք տանիլ, ուր իշխանները հաւաքուած էին և կը խորհէին թէ ի՞նչ պէտք է ընել։ Եւ այդ կապկուած մարդը մտցուցին ժողովասրահէն ներս։

Իշխաններէն մէկը հարցուց։

«— Ո՞վ է ասիկա։

«— Թուրքերուն կողմէ եկած եմ կ'ըսէ։ Կարեւոր ըսելիք ունի եղեր։

«Սա նամակը յանձնեցին ինծի Թուրքերը, ձեզի տալու համար։

«Ժողովին քարտուղարը բացաւ նամակը և կարդաց հետեւեալ գրութիւնը.

«Զէյթունցինե՛ր,

«Այսքան օրէ ի վեր ձեր դիմադրութիւնը ինծի հիացում պատճառեց։ Օսմանեան փառապանծ փատիշահին շնորհովը, եթէ կռիւը դադրեցնէք, ձեզի չպիտի դպինք։ Տեղափոխութեան հրամանը չպիտի գործադրուի, ձեր կեանքը, ինչքը, պատիւը անվնաս պիտի մնայ, պայմանաւ որ զէնքերը յանձնէք։ Բայց եթէ 48 ժամուան մէջ անմիջապէս զէնքերը վար չդնէք, Աստուծոյ հրամանով քար քարի վրայ չպիտի մնայ Զէյթունի մէջ, ամբողջ քաղաքը պիտի աւերեմ և ծծկեր երեխայէն մինչեւ զառամած ծերունին չպիտի կրնայ ազատիլ իմ անեղ բարկութենէս։ Եթէ կը սիրէք ձեր ընտանիքներուն կեանքը, հպատակեցէք կառավարութեան և փրկուած պիտի ըլլաք։ Հրամանտր. Թէվֆիք»

Խոր լռութեան մէջ կարդացուեցաւ, այս նամակը երբ յանկարծ քարտուղարը դառնալով ժողովականնե- ըսաւն, ըսաւ.

«— Յաւելուածական մաս մըն ալ կայ, մտիկ ըրէք:

«Անմիջապէս զէնքերը յանձնեցէք և հպատակեցէք Օսմ. բարեխնամ կառավարութեան, թէ՛ ձեր և թէ ուրիշ վայրերու հայութեան կեանքը փրկելու համար: Մենք կ'երաշխաւորենք որ ոչ մէկուն քիթը պիտի արիւնի»:

«Այդ յաւելուածին տակը ստորագրած էին Հալէպի գերման հիւպատոսը և հայ ծանօթ անձնաւորութիւններ որոնց դատապարտութեան վճիռը պիտի տայ պատմութիւնը:

«— Երբէ՛ք, գոչեցին մէկ քանիները, երբեք չենք կրնար զէնքերը յանձնել:

«Ձեզի հետ համամիտ պիտի ըլլայի, ըսաւ մէկը, եթէ բաւականաչափ զէնք և պարէն ունենայինք, բայց դժբաղդաբար այդ երկուքն ալ սպառելու մօտ են գրեթէ: Քանի մը օրէն ոչ փամփուշտ, ոչ ալ ուտելիք պիտի մնայ և այն ատեն մեզի սպասող ճակատագիրը աւելի ահռելի պիտի ըլլայ...

«Կանգ առաւ ծերունին, մռայլ և ճնշուած, մինչդեռ մէկ քանի հոգիններ կը մրմնջէին.

«— Ճիշդ է...

«Խոր և երկար լռութիւն մը տիրեց սրահին մէջ, որուն դրան առջեւ կ'սպասէր բանագնացը, նամակին պատասխանը ստանալու համար: Վերջապէս ներկաներէն մէկը խզեց լռութիւնը.

«— Կանչենք բոլոր կռուողները և անոնց կարծիքը հարցնենք:

«— Այո՛, այո՛, անոնք թող որոշեն թէ ինչ պէտք է ընել:

«Քիչ վերջը բոլոր զանգակները սկսան հնչել: Դիրքերուն վրայ մնացին միայն անոնք որոնց ներկայութիւնը անհրաժեշտ էր, մինչդեռ միւսները հաւաքուեցան վանքին մեծ հրապարակը: Ժողովականներէն մէկը պարզեց կացութիւնը:

«— Ապարդիւն է շարունակել կռիւը, երբ փամփուշտ չկայ, երբ ուտելիք չկայ: Յանձնենք զէնքերը: Գերման հիւպատոսը կ'ապահովցնէ որ բան մը չպիտի պատահի, հայ երեւելիներ ալ ստորագրած են:

«Ոչ ոք պատասխան տուաւ, ոչ մէկը կրնար հաշտուիլ անձնատուր ըլլալու գաղափարին հետ: Սակայն լռելեայն կը հասկցուէր թէ չկար ուրիշ միջոց: Անոնք հաւատ կ'ընծայէին գերման հիւպատոսի խօսքին, իբրեւ քաղաքակրթուած եւրոպացիի: Չէին յիշեր թէ այդ պոռնիկ Եւրոպան քանի քանի անգամներ խաբեր էր հայ ժողովուրդը:

«Որոշուեցաւ վերջապէս որ անձնատուր ըլլայ Զէյթունը: Զէյթունը անձնատո՜ւր... արծիւներու բոյնը քանդուա՜ծ...

«— Երբե՛ք... յայտարարեցին այն մէկ քանի երիտասարդները միայն, որոնք ներկայ են հոս:

«Նոյն իրիկունն իսկ, անոնք որ անձնատուութեան կողմնակից չէին, առին իրենց զէնքերը և մեկնեցան, մինչդեռ բանագնացը կը տանէր անձնատուութեան լուրը: Մենք այդ հեռացողներուն մէջն էինք: Նոյն իրիկունն իսկ թուրքերը մտեր էին Զէյթուն: Մնացեալը յայտնի է ձեզի...»:

Պատմող երիտասարդը չկրցաւ շարունակել իր խօսքը, արցունքները՝ բարկութեան արցունքները կը խեղդէին զինքը և կանգ առաւ:

Բոլորին դէմքը մռայլած էր։ Բանակներու սարսափ ազդող Զէյթունը ոչ եւս էր։ Կարելի՞ էր երեւակայել ասկէ աւելի մեծ հարուած մը հայութեան համար, կարելի՞ էր հաշտուիլ այդ մտքին հետ։

— Այո՛, չարունակեց պատմողը, Թուրքերը նոյն իրիկունն իսկ մտեր են Զէյթուն, հաւաքեր են զէնքերը և տուեր տարագրութեան հրամանը։ Խաբուեր էին Զէյթունցիները, բայց ճար չկար։ Տարագրութեան ճամբան և աքսորը եղաւ վերջակէտը այս հերոսամարտին և ողբերգութեան։

Լռեց։

Արշալոյսը ծագելու վրայ էր։ Մթնշաղին մէջ գաղտագողի մէկ քանի արցունքներ կ'երեւային բոլորին դէմքին վրայ։ Անելութիւնը և վրէժը կ'եռար բոլորի սրտին մէջ։

— Տէ՛ր Աստուած, բաւական չէ այսքան հերոսութիւն, մարտիրոսութիւն և տառապանք։ Ի՞նչ մեղք է գործեր այս ժողովուրդը ամէն վայրկեան Գողգոթան բարձրանալու և խաչուելու համար։ Չպիտի՞ գայ վերջապէս յարութեան օրը։

Այնպէս կը մտածէին բոլորը, մինչդեռ արեւուն առաջին ճառագայթները Թափանցելով քարայրէն ներս կը սթափեցնէին այս ընկճուած երիտասարդները իրենց անհուն վիշտէն։

ՀԵՏԱՊՆԴՈՒՄ

Ճգնաժամային ռոպէներ.— Հալածական.— Փոսին մէջ.— Օգնութեան կը հասնին

Մէկ քանի օր բացարձակապէս անհրաժեշտ էր, որպէսզի կազդուրուէին Զէյթունի փախստական լեռնորդիները։

Այդ մէկ քանի օրը սակայն պարապ չանցուցին, քննեցին այն ծրագիրը, զոր պատրաստեր էին Արփիար և իր ընկերները խորհեցան զայն գործադրելու մասին։

Առանց ժամանակ կորսնցնելու տիտի անցնէին Խարբերդ, ուրկէ բարնանալով Տէրսիմ, պիտի երթաթային միանալ ուղղակի ռուսերուն և հայ կամաւորներուն, որոնք գրաւելէ յետոյ Վանը, կ'սպառնային արդէն Էրզրումին։ Խումբը բաւական ստուարացեր էր, մօտաւորապէս քսան հոգի։ Բայց այդքան բազմութիւնով ճամբորդել վտանգաւոր ըլլալուն, որոշեցին բաժնուիլ երեք խումբի։ Առաջին խումբը պիտի մեկնէր առաւօտուն, Զէյթունցի հրամանատարին ղեկավարութեան տակ։ Երկրորդ խումբը հրամանատարութեամբ Պետրոսի, պիտի մեկնէր քանի մը ժամ յետոյ, իսկ Արփիար ու Նուարդ է՛ն վերջը պիտի մեկնէին Կոպեռնիկի և Կարօի ընկերակցութեամբ։

Երեք խումբերը պիտի միանային իրարու մէկ օրուան ճամբայ հեռու տեղ մը, ուր Թրքական զինուորներու կայաններէն բաւական հեռու կը գտնուէր։

Մեկնեցան խումբերը իրենց որոշեալ ժամուն, Ն-

ընկոյեան ճամբայ ելաւ Արփիարի խումբը։ Ամբողջ գիշերը և յաջորդ օրը գացին և երեկոյեան գէմ հասան անտառ մը, որ տարածուէր բաւական հեռուները։

Կոպեանիկ, որ Կիլիկեցի էր, լաւ կը ճանչնար այդ շրջանները։

— Մէկ քանի ժամէն, այս անտառին լմնցած տեղը պիտի հանդիպինք մենէ առաջ մեկնած ընկերներուն, Գանլը Կէչիտ կոչուած տեղը, ըսաւ ան։

Լուսինը կը բարձրանար հորիզոնին վրայ և կը լուսաւորէր շրջակայքը, խորհրդաւոր երեւոյթ մը տալով անտառին։

— Աս ի՞նչ է, ըսաւ յանկարծ Նուարդ։

— Գայլեր, կը փախչին։

Արդարեւ ծառերուն մէջէն երկու գայլերու շուքը սահեցաւ և կորսուեցաւ։

— Ահա երրորդ մըն ալ, չորրորդ մըն ալ։

— Ո՛չ, գայլեր չեն անոնք, եղջերուներ են։

— Ի՜նչ տարօրինակ է, փոխանակ եղջերուները փախչելու գայլերէն, զանոնք կը հալածեն։

— Վտանգ մը կայ հոս։

Արագացուցին ձիերուն ընթացքը։

Ձիերը խթանեցին և քառասմբակ սկսան արշաւել։

— Գէշ նշան, ըսաւ յանկարծ Կոպեանիկ, քանի որ գազանները իրենց որջերէն կ'ելլեն և կը փախչին, ատիկա նշան է թէ մէկէն վախ ունին։

— Որո՞նք կրնան ըլլալ անոնք։

— Ձինուորներ։

— Թո՞ւրք զինուորներ։

— Հաւանաբար։

— Եթէ այդպէս է, փախչինք։ Անշուշտ մեր վրայ պիտի յարձակին։

— Գայլերուն ետեւէն անտառ մտնենք։

— Անկարելի է։ Թէեւ կ'ազատինք առժամապէս բայց նորէն կը հասնին մեր ետեւէն։

— Վա՜յ անպիտան... Սակայն գայլերը միշտ բանակներուն ետեւէն կ'երթան։

— Այո՛ և անոնք որ բանակին կողքերը կը գտնուին ետեւ կ'անցնին, իսկ անոնք որ դիմացը կը գտնուին, կը փախչին։

— Կը տեսնե՞ս... կարծես երկրորդ լուսին մը կը ծագի։

— Տէ՛ր Աստուած, ի՞նչ է ատիկա։

— Ըլ'ստ, թուրքեր են, կամաց խօսէ։

— Եթէ անտառը անցնինք, ազատուած կ'ըլլանք։

— Ո՛չ, անտառէն յետոյ դաշտ մը կայ, իսկ ետքը նորէն անտառ մը։ Անգամ մը եթէ այդ անտառը հասնինք, ամէն բան վերջացած կ'ըլլայ։

Մտրակեցին ձիերը և լուռ ու մրարշաւ սկսան կտրել անտառը։

— Երդո՛ւմ ըրէ, Արփիար, ըսաւ Նուարդ, երբէք զիս ողջ չպիտի ձգես թուրքերուն ձեռքը։

— Կ'երդնում, որքան ատեն որ ողջ եմ, ոչ ոք կրնայ քու մազիդ մէկ թելին դպչիլ։

Շուտով հասան դաշտին մէջ։ Իրենց ընկերները պիտի սպասէին միւս անտառին մէջ։ Դաշտին կէսը հազիւ հասեր էին, երբ Արփիար պոռաց.

— Նայեցէ՛ք... կը տեսնէ՞ք։

— Այո՛, կը տեսնեմ, պատասխանեց Կոպեանիկ, մացառներ, ձիւղեր են։

— Որոնք սակայն կը շարժին։ Թուրքեր են, կը հալածեն մեզի։

Արագօրէն կը մօտենային անտառին։ Սակայն

Թուրքերն ալ հետզհետէ հող կը շահէին և լուսնի լոյսին տակ անոնց ստուերները կը հասնէին մինչեւ մեր փախստականները։

Ցանկարծ աղաղակ մը լսուեցաւ.

— Ալլա՛հ, ալլա՛հ։

Թուրքերը կ'ոռնային և կ'ոգեւորէին իրենց ձիերը։

— Ձիս սահեցաւ, պոռաց յանկարծ ձիաւորներէն մէկը։

— Վնաս չունի, վնաս չունի, յառա՛ջ, պոռաց Արփիար։ Կը մտածէր սակայն թէ յոգնած ձիերը եթէ աւելի առաջ չերթային, Թուրքերը պիտի հասնէին և բոլորը գերի պիտի բռնուէին։

— Ձիս սայթաքեցաւ, լսուեցաւ երկրորդ անգամ։

— Փոյթ չէ, յառա՛ջ, պատասխանեց Արփիար։

Վերջապէս հասան անտառ և մտան ծառերուն մէջ սակայն Թուրքերը հազիւ հարիւր քայլ հեռու էին արդէն իրենցմէ։

Արփիար վճռական որոշում մը տուաւ։

Դարձաւ միւս ընկերներուն և ըսաւ.

— Դուք և Նուարդը փախէք։ Մենք Կոպեռնիկի հետ հոս պիտի մնանք։

Անոնք մեկնեցան, իսկ իրենք դիրք բռնեցին ծառի մը ետեւը և ծածկուեցան խիտ մացառներուն տակ։

Թուրքերու ձիերու ոտնաձայնը կը մօտենար եւ կ'արձագանգէր անտառին մէջ։

— Եկա՛ն, շշնջաց Արփիար, երեք հոգի են եւ ուղղակի մեր վրայ կուգան։

Հազիւ տասը քայլի բացուածք մը մնացեր էր իրենց և անոնց միջեւ, յանկարծ հրացանի երեք հարուած լսուեցաւ և երեք Թուրքեր ինկան ձիերէն։

— Շուտ փախչինք, պոռաց Արփիար։

Նետուեցան ձիերուն վրայ և առաջ սլացան։

Միւս Թուրքերը հասնելով իրենց ընկերներուն դիակներուն մօտ, կանգ առին սարսափած։ 20 հոգիի չափ հաւաքուեցան հոն և նորէն սկսան հետապնդումի, բայց այս անգամ խմբովին։

Հրացանի գնդակ մը սուլելով անցաւ։ Երկրորդ մը, երրորդ մը յաջորդեցին անոնց, որոնք գրեթէ քսուելով կ'անցնէին։

Հազիւ քիչ մը առաջ գացած էին, յանկարծ Կոպեռնիկի ձին սահեցաւ և ճաթելով ինկաւ։

Արփիար ալ կեցուց իր ձին, վար ցատկեց և Կոպեռնիկի հետ մտան անտառին խորը։

Բայց Թուրքերը տեսան այս շարժումը և իրենք ալ ձիերէն իջնելով սկսան հալածել փախստականները։

Իսկական հալածանք մը սկսաւ։ Ծառերուն ճիւղերը, մացառները կը ճանկռտէին երիտասարդներուն երեսները։ Արիւնլուայ եղած էին անոնք։ Կը վազէին, կը սողային, կը ցատկէին և արիւն քրտինք մտած էին։

Ցանկարծ Կոպեռնիկ. ճիչ մը արձակեց։

— Ի՞նչ պատահեցաւ, հարցուց Արփիար։

— Փոսի մը մէջ ինկայ, այլեւս ուժասպառ եմ, չեմ կրնար ճամբաս շարունակել, դուն փախիր։

Սակայն Արփիար ալ ցատկեց փոսին մէջ և ձեռքովը փակելով ընկերոջ բերանը, ցած ձայնով, գրեթէ փսփսալով ըսաւ.

— Լուռ... թերեւս չտեսնեն մեզի և անցնին երթան։

Շունչերնին բռնած սպասեցին։

Տագնապալի րոպէներ կ'անցնէին։ Մահը իրենց գլխուն վերեւ կը սաւառնէր, բայց միեւնոյն ատեն ազատութիւնը իրենց մօտ էր։

Ցանկարծ Թուրք մը ինկաւ փոսին մէջ, բայց

ճիչ մը հանելու ժամանակ չունեցած Արփիար մէկ հարուածով սպաննեց։

Մէկ քանի անձկալից րոպէներ անցան։ Թուրքերը կայծքարով լոյս կ'ընէին և կը խուզարկէին շրջակայքը, հայերը գտնելու համար։

Հետզհետէ կը մօտենային փոսին, զինուորներէն մէկը կայծքարը զարկաւ և փոսին մէջ տեսաւ երկու հայերը, որոնք կը պատրաստուէին իրենց կեանքը սուղի ծախել։

— Հո՛ս եկէք, կեավուրներ, հոս...

Չկրցաւ նախադասութիւնը աւարտել, հրացանի պայթում մը լսուեցաւ և սպաննուած Թուրքը ինկաւ փոսին մէջ։

Ոտնաձայներ լսուեցան, միւս Թուրքերը լսելով հրացանին ձայնը կը վազէին այդ կողմը։

Այս բոլորը տեղի ունեցած էր մէկ քանի երկվայրկեանի մէջ։ Արփիար եւ Կոպեռնիկ իրենց վերջին վայրկեանը հասած կը կարծէին երբ մէկէն ի մէկ համազարկ մը լսուեցաւ։ Համազարկներուն յաջորդեց աղաղակ մը։

— Յառա՛ջ։

— Ալլա՛հ, ալլահ... ֆէտայիները... լսուեցաւ Թուրքերուն կողմէ, որոնք ձգելով Արփիարն ու Կոպեռնիկը, ետ դարձան նոր թշնամիներուն դիմագրաւելու։

Առաջին հրացանաձգութեան յաջորդեցին Ճուրիչներ։ Աղաղակներ, հռնդիւններ, ցաւի ճիչեր կը լսուէին։

Արփիար և ընկերը կծկտած փոսին մէջ, վայրկեան մը չհասկցան թէ ինչ կը պատահի։

— Մերիննե՛րը՛ մերիննե՛րը, պոռաց Արփիար։

Մէկ վայրկեան յետոյ մեր երկու երիտասարդները

փոսին եզերքն էին և անընդհատ կը կրակէին Թուրքերուն վրայ։

Այս անակնկալ յարձակումէն սարսափած Թուրքերը խառն ի խուռն փախուստ տուին, բայց իրենցմէ մէկ քանին միայն կրցան ազատուիլ, մինչդեռ շատ մը դիակներ ինկած էին ճամբուն վրայ։

Յաղթանակը շահուած էր առանց կորուստի։

Քիչ յետոյ այդ զարհուրելի նախճիրը վերջ գտած էր և անտառը իր նախկին լռութիւնը ստացած, մինչդեռ լուսինը կը բարձրանար ծառերուն գագաթները, լուսաւորելով ու ցոլացնելով իր լոյսը պատերազմի դաշտին վրայ։

Քիչ յետոյ Արփիար և Կոպեռնիկ ալ միացան միւսներուն։ Բոլորն ալ հոն էին։ Նուարդն ալ հոն էր։

Ահա թէ ի՛նչ պատահած էր։

Երբ Նուարդ և միւս ընկերները բաժնուելով Արփիարէն սրարշաւ հեռացեր էին, քիչ անդին անտառին մէջը հանդիպեր էին իրենց ընկերներուն։ Առանց ժամանակ կորսնցնելու բացատրելէ յետոյ պատահածը, բոլորը միասին վազեր էին օգնելու երկու երիտասարդներուն, որոնք այդ րոպէին մահու եւ կենաց կռիւ մը կը մղէին։

Մնացեալը արդէն յայտնի է։ Ոչ ոք պակսած էր իրենցմէ, միայն Նուարդ թեթեւ սկրդուք մը ստացած էր թեւէն։

Գիշեր մը, Տաւրոսի լեռներու մէջէն ջխումբ մը առաջ կ'երթար։ Անոնք բոլորը զինուած էին Թրքական հրացաններով և հեծեալ։ Ինչպէս որ ընթերցողները կրցան հասկնալ, մեր հայերն էին, որոնք արդէն ձեռ-

նարկած էին Կովկաս հասնելու իրենց ծրագիրը գլուխ հանել։

Կ'ընտրէին ընդհանրապէս սովորական ճամբաներէն հեռու վայրեր, որպէս զի հանդիպումներ չունենան Թուրք գիւղացիներու կամ զինուորներու ջոկատներուն հետ։

Վերջապէս բլուրներու շարքը ձգելով, բաց դաշտին մէջ ելան։ Լուսնին արծաթափայլ ճառագայթները կը լուսաւորէր շրջակայքը։

Ձմեռ ու ցուրտ էր, ամբողջ համայնապատկերը ծածկուած ձիւնով և ձիերը դժուարութիւնով առաջ կ'երթային։

Երբ հասան դաշտին մէջ, բոլորը միասին վար իջան, որովհետեւ հետզհետէ ցուրտը կը խստանար եւ կը վախնային պաղ առնելէ։

Ձիերէն մէկուն վրայ բեռցած էր պաշար և տիկ մը օղի։

Կանգ առին և իրենցմէ մէկը գնաց օղիին տիկը բերաւ և մէկմէկ քիչ տուաւ ամենուն, որպէսզի տաքնան։ Բոլորն ալ յոգնած երեւոյթ մը ունէին։ Արդարեւ կը ձիավարէին երկու օրէ ի վեր։

Վերջին յարձակումէն յետոյ, զոր Թուրքերը ըրեր էին և որուն իբր արդիւնք բոլոր Թուրքերը ջարդուեր էին, այդ կռիւէն յետոյ առանց դադար առնելու շարունակեր էին ճամբանին ժամ առաջ Բաբերդ հասնելու համար։

Ճամբան հանդիպեր էին տարագրեալներու կարաւաններուն։

Անպատմելի տառապանքներ յաճախ ընդվզեցուցեր էր զիրենք, յարձակեր էին, բայց իրենց ամբողջ գործը քանի մը տասնեակ Թուրք սպաննելէն անդին չէր անցած։

Ո՞ւր կրնային տանիլ այդքան հայերը․ կ'ազատէին զանոնք․ բայց չէին կրնար մինչեւ վերջ անոնց պաշտպանութեան հոգը իրենց վրայ առնել, և Թուրք ժանտարմաները սպաննելէ յետոյ կը շարունակէին իրենց ճամբան, բաղդին ձգելով տարագիրներու այդ թշուառ բազմութիւնը։

Քիչ վերջը հասան կիրճի մը առջեւ։

Ահեղատեսիլ երեւոյթ մը ունէր։

Երկու կողմը ապառաժներ, անմատչելի ժայռեր, որոնք վայրի գազաններու, զանազան կենդանիներու որջեր էին։ Հոս ու հոն ժայռի խոշոր կտորներ գիշերուան մթութեան մէջ մարդկային կերպարանքներ ունէին։

Գիշեր ատեն անկէ անցնիլ վտանգաւոր էր, որովհետեւ երկու—երեք հոգի, պահուըտած ժայռերուն յետին, կրնային բնաջինջ ընել ամբողջ գումարտակ մը։

Մտան քարայրներէն մէկուն մէջ։ Ցուրտը սոսկալի էր, անմիջապէս ծառի ճիւղեր կտրեցին և խոշոր խարոյկ մը պատրաստելով, վառեցին։

Շնորհիւ անոր քիչ յետոյ բաւական տաքցած էին և իրենց հագուստները չորցած։ Մէկմէկ կտոր բանի կերան և իրենց վերարկուներուն մէջ փաթթուելով պառկեցան։

սարսափը աւելցաւ, որովհետեւ այն սպան, որ հիմա այդտեղ կը գտնուէր, իր ծառայած «Համէլէ Թապուրի»ին սպան էր։

— Դո՞ւն ես, Պետրոս, հարցուց սպան. կէս հեգնական, կէս բարկացոտ շեշտով մը։

Պետրոս պատասխան չտուաւ, մինչդեռ սպան հըրաման տուաւ որ լապտերը աւելի մօտ բերուի։

— Հա՛, դուն ես եղեր։ Հայ չէթէ, ֆէտայի դարձեր ես, ապրի՛ս։ Քեզի կը սորվեցնեմ բանակէն բախչիլ և հայ չէթէներուն միանալ։

Պետրոս կը շարունակէր լռել և արհամարհական ակնարկ մը նետեց դէպի սպան։

— Վաղը առտու արշալոյսին այս խայինը ծառէն պիտի կախէք, հասկցա՞ք, հարցուց սպան զինուորներուն դառնալով։

Զինուորները գլխով նշան ըրին թէ հասկցած են։

Սակայն Պետրոսին լռութիւնը կը կատղեցնէր սպան, որ նորէն դառնալով դէպի Պետրոսը ըսաւ.

— Ի՞նչ գործ ունէիր հոն, ընկերներդ ո՞ւր էին, եթէ ըսես, այն ատեն քու կեանքդ կը շնորհեմ։

Պետրոսի գոյնը նետեց, մռնչիւն մը արձակեց և պոռաց.

— Սպաննէ՛ զիս, բայց չես կրնար իմ բերնէս խօսք առնել։

Սպան կատաղօրէն քաշեց դաշոյնը, բռնեց Պետրոսի գլուխը և դաշոյնը մօտեցուց վիզին զայն կտրելու համար, բայց յանկարծ կեցաւ, դաշոյնը տեղը դըրաւ և ըսաւ.

— Ո՛չ, կախաղանը լաւագոյն է անոր համար։ Վաղը առտու կը տեսնուինք։

Դուրս ելան ախոռէն շառաչմամբ գոցելով դուռը և բանտարկեալը մնաց մութին մէջ։ Սակայն լուսնի

լոյս ըլլալուն, ախոռին տանիքէն քիչ մը լոյս կը թափանցէր։ Պետրոսի աչքերն ալ մութին վարժուելով կրցաւ տեսնել թէ ախոռը պարապ էր։

Դուրսէն ձայներ կը լսուէին, ինչ որ ցոյց կու տար թէ բաւական թիւով թուրք զինուորներ կային և պահակներ դրուած են չորս կողմը։

Պետրոսը, ինչպէս որ քանիցս տեսանք ասկէ առաջ, դիւրաւ յուսահատող չէր, ընդհակառակը ամենանեղ պարագաներու մէջ, շնորհիւ իր հնարամտութեանը կը գտնէր ելք մը նեղ կացութենէն ազատելու։ Իր առաջին մտածումը եղաւ ճար մը գտնել ազատելու համար իր կապանքներէն, ատկէ յետոյ դիւրին էր մնացեալը։ Բաւական մտածեց։ Չուանը այնքան ամուր կերպով կապուած էր որ միսին մէջ կը մտնէր և կ'արիւնոտէր։ Որքան ճիգ ըրաւ, որքան գալարուեցաւ չկըրցաւ իր ձեռքերէն մէկը ազատել, որպէս զի կարենայ քակել իր կապանքները։

Արիւն քրտինք մտած էր։ Սկսաւ գետնին վրայ քաշկրտուիլ և դէպի պատը սողալ, հոն տեսած էր գամ մը։ Ահագին աշխատանքէ մը յետոյ կրցաւ վերջապէս հասնիլ գամին մօտ։

Վեր վերցուց երկու ոտքերը, չուանը դրաւ գամին վրայ և սկսաւ զայն քսել, մաշեցնելու համար։

Ստիպուած էր կամաց գործել, որպէսզի դուրսէն չիմանային և արգելք չըլլային իրեն, վերջապէս մօտ մէկ ժամուան տքնաջան աշխատանքէ մը յետոյ երկու ոտքերը ազատ էին։

Ոտքի ելաւ։ Ուրախութիւնը անսահման էր, թէև տակաւին մահը հեռացած չէր։ Միայն թէ քիչ առաջ ոչխարի նման կրնային մորթել զինքը. այժմ ձեռքերը ազատ էին, կրնար ինքնապաշտպանութիւն մը փորձել, մանաւանդ որ զէնքն ալ քովն էր։ Ոտքերէն յետոյ

ձեռքի չուաններն ալ կտրեց, ամբողջովին ազատուած էր։ Կը մնար սակայն փախուստի խնդիրը։ Դրան առջև պահակ կը սպասէին, իսկ անկէ անդին զանազան խըրճիթներու մէջ ցրուած էին զինուորները, որոնք առաջին նշանին պիտի հասնէին, զինքը կտոր կտոր ընելու համար։

Դրան առջեւ պահակները կը խօսակցէին.

— Ա՜խ, սա պատերազմը, կ'ըսէր անոնցմէ մէկը։ Մեզի տարին մեր գիւղերէն և լեռներուն գագաթը, ձիւներուն մէջ կը սպասցնեն անօթի ծարաւ։ Կենդանիներուն կեանքը մենէ աղէկ է։

— Սո՛ւս, չիմանան խօսքերդ, հրացանի կը բռնեն քեզի։

Քանի մը վայրկեան լռութիւն տիրեց։ Պետրոս մտածեց պահ մը զինուորներու դժգոհութենէն օգտուելով կաշառել զանոնք և փախչիլ, բայց շուտով այդ մտքէն հրաժարեցաւ, որովհետև գիտէր թէ անոնց մէջ դժգոհութենէն աւելի ուժեղ էր ատելութեան զգացումը դէպի հայը։

Ախոռը երկու մասի բաժնուած էր թեթեւ փայտորմով մը։ Այդ մասին մէջ կը գտնուէին զինուորներուն ձիերը։

— Թերեւս այս կողմի դրան առջեւ պահակներ չկան։ Ծակեմ պատը և ձիու մը վրայ նստելով փախչիմ, մտածեց ան։

Փայտորմը քանդելը դժուար չէր, որովհետեւ փըտած փայտերէ շինուած էր։ Անմիջապէս գործի սկսաւ և կրցաւ փայտերէն մէկը հանել տեղէն, յետոյ զգուշութիւնով ներս մտաւ, յառաջացաւ մինչեւ դուռը եւ դուրս ելաւ։ Ի զուր էր փախուստի ամէն փորձ։ Դրան առջեւ մէկ քանի զինուորներ կը հսկէին ռազմանիւթի սնտուկներուն վրայ։ Ճարահատ ետ դարձաւ իր գտնուած

ախոռը։ Շօշափեց պատերը, նայեցաւ տանիքին, տեսնելու համար թէ կրնա՞յ տանիքէն փախչիլ։

Խարխափելով աղբին անդին կ'երթար, երբ զարնուեցաւ բանի մը... շարժական սանդուխ մըն էր, որով կը բարձրացուէր յարդանոցը։ Առանց երկար բարակ մտածելու։ Պետրոս վեր ելաւ, նստեցաւ յարդանոցին մէջ և սանդուխը վեր քաշեց։

— Ապահով եմ այլեւս, գոնէ առժամապէս, մտածեց ան։ Ամրոցի մը մէջ կը գտնուիմ, ուրկէ կրնամ ետ մղել ամէն յարձակում։ Մէկ բան միայն վտանգ է ինծի համար, եթէ կրակ տան այն ատեն բանս բուրդ է...։ Ամէն պարագայի տակ ատիկա նախընտրելի է, որովհետեւ ողջ ողջ չեմ իյնար ձեռքերնին։ Ոտքի ելաւ և խոշոր փայտէ գաւազանով մը, զոր գտած էր և զոր պիտի գործածէր վեր ելլողներուն գլուխները ջախջախելու համար, սկսաւ յարդերը մէկ կողմ ընել, ծակ մը բանալու և դուրս նայելու համար։ Հով մը ելած ըլլալով պահակ թուրքերը չլսեցին յարդերուն ձայնը։ Պետրոս գլուխը դուրս հանեց ծակէն և չորս կողմը դիտեց։ Արշալոյսը սկսած էր ծագիլ և այդ մթնշաղին կարելի էր տեսնել թուրք զինուորները, որոնք հազիւ վաթսուն հոգի էին։ Ոմանք տակաւին կը քնանային, իսկ ոմանք ելած արդէն պատրաստութիւններ կը տեսնէին։

Այդ կողմէն ալ յոյս չկայ փախչելու։ Վերադարձաւ յարդանոց և քննեց ատրճանակը և զինարանը։

Լաւ տասը կրակնոց ատրճանակ մը ունէր և 83 փամփուշտ։ Ասկէ զատ հետն էր այն հաստ գաւազանը որ կրնար մեծ օգուտ ունենալ։ Երթալով կը լուսնար։

Չորս կողմէն զինուորներ սկսան գալ և հաւաքուիլ այն ախոռին դիմաց, ուր կը գտնուէր Պետրոս։

Յանկարծ տասնապետ մը դուրս ելաւ ՝խրճիթէ մը և յամր քայլերով եկաւ զինուորներուն քով, քանի մը հրամաններ տուաւ պահակներուն և եկաւ կեցաւ ախոռին դրան առջեւ։

— Է՛յ, գիշերը լաւ հսկեցի՞ք։

— Այո՛, բայց արդէն յոգնած ենք եւ կ'ուզենք քնանալ։

— Լա՛ւ, հիմա կը փոխեմ և ուրիշ պահակներ կը ղրկեմ։ Բանտարկեալը նե՞րսն է։

— Անշուշտ, սատկած ըլլալու է, որովհետեւ ձայն չհաներ կեավուրը։

— Գացէ՛ք նայեցէք և տեսէք թէ ի՛նչ վիճակի մէջ է։

— Անմիջապէս, ըսին քանի մը զինուորներ եւ ուղղուեցան դէպի ախոռ։

Պետրոս պահուըտեցաւ անմիջապէս, երբ լսեց դրան ճռնչելը և զինուորներուն ներս մտնելը։

Սիրտը ուժգին կը բաբախէր։ Մէկ ձեռքով սեղմած էր ատրճանակը, իսկ միւսով լախտը։ Հազիւ լոյսը ներս թափանցած ըլլալուն. զինուորները չկրցան տեսնել Պետրոսը։

— Ո՞ւր մտեր է, ըսաւ անոնցմէ մէկը։

— Լոյս մը վառէ՛, հասա՛ն, պոռաց մէկը որ անկիւն մը գացած կը փնտռէր Պետրոսը։

— Է՛յ, կեավո՛ւր, ո՞ւր ես։

Պետրոս պատասխան չէր տար։

Մէկը վազելով գնաց և լապտեր մը բերաւ։

Յանկարծ բոլորը մէկ զարմացական ջաղաղակ մը արձակեցին։

— Չկա՛յ... փախեր է։

Լուր ղրկեցին տասնապետին, որ աճապարանքով ներս մտաւ.

— Տասնապե՛տ...

— Ի՞նչ կայ, հարցուց այս վերջինը։

— Չկա՛յ մարդը։

— Ի՞նչ...

— Չկայ, աններեւոյթ եղեր է...

— Անկարելի է, ո՞ւրկէ փախած պիտի ըլլայ...

Գիշերը մինչեւ առաւօտ չհսկեցի՞ք։

— Այո՛, վայրկեան մը իսկ չքնացանք։

— Ո՞ւր գացած կրնայ ըլլալ ուրեմն։

Բոլորը լռեցին շուարած։

— Փախած չկրնար ըլլար, որովհետեւ զինուորներէն շատերը արթուն էին և անպատճառ կը տեսնէին եթէ փախչէր։

— Անշուշտ...

— Ամէն կողմ լաւ մը նայեցէք, բայց աղմուկ մի հանէք, որպէս զի սպան չարթննայ, թէ չէ ամբողջ կատաղութիւնը կը թափէ մեր վրայ։

Զինուորները չարունակեցին պրպտել, տակն ու վրայ ըրին աղբը, բայց չգտան։

Յանկարծ տասնապետը հարցուց.

— Յարդանոցին մէջ նայեցա՞ք։

— Ո՛չ...

— Ինչո՞ւ չի նայեցաք, անմիջապէս մէկը թող հոն ալ նայի։

— Բայց ի՞նչպէս կրնար ելլել, քանի որ կապուած էր։

— Կրնայ կապերը քակած ըլլալ...

Զինուորները կ'երթային կուգային։

— Ո՞ւր է սանդուխը։

— Սանդուխ մը բերէք։

— Չկայ սանդուխ։

— Գիւղէն հատ մը բերէք։

— Ախոռին մէջ կար, ի՞նչ եղաւ։

— Տանիքը ելէք եւ անկէ իջէք յարդանոց։

— Անկարելի է, տանիքին վրայ չելլուիր, կը փլչի։

— Անպիտանը սանդուխը վեր քաշեր է։

— Է՛յ, հայու լակոտ, սանդուխը վար իջեցո՛ւր, պոռաց զինուոր մը։

— Վերջ ի վերջոյ մեր ձեռքը պիտի իյնաս, պարապ տեղը մի յոգնեցներ մեզի։

Պետրոս չէր պատասխաներ, բայց կեցած էր, նըման այն գազանին, որ կը սպասէ պահուըտած, որսին վրայ յարձակելու համար։ Լախտը պատրաստ բռնած էր առաջին վեր ելլողին գլխուն իջեցնելու համար։ Չէր գործածեր ատրճանակը, փամփուշտները խնայելու եւ վերջին վայրկեանին միայն զանոնք օգտագործելու համար։

Ախոռը լեցուած էր Թուրք զինուորներով. որոնք անլուր հայհոյութիւններ կը թափէին հայուն գլխուն։

Վերջապէս բերին սանդուխը։ Զինուորներէն մէկը սկսաւ վեր բարձրանալ։

— Ուշադրութիւն ըրէ՛, Հասա՛ն, քեզի վար չը նետէ։

— Եթէ մատին ծայրովն իսկ դպչի ինծի, գիտէ թէ ի՞նչ փորձանք կուգայ գլխուն։

Բաւական մօտեցած էր զինուորը, մէկ կողմէն ալ կը մըլտար քթին տակէն։

— Կը տեսնես թէ ի՛նչ կը նշանակէ Թուրքերուն հետ խաղի ելլել, բզիկ բզիկ պիտի ընեմ քեզի, մի՛ փորձեր փախչիլ, որովհետեւ տեղ չկայ, ուրկէ՞ պիտի կարենաս կծկիլ...

Բայց խօսքը չկրցաւ աւարտել, Պետրոս լախտը փակցուց զինուորին գլխուն, որ առանց ճիչ մը իսկ արձակելու ինկաւ գետին մեռած։

-- Ա՜հ, անպիտաննե՛ր, ոճրագործնե՛ր, սկսաւ պոռալ անիկա։ Դուք կը կարծէք որ դիւրաւ կրնաք զիս սպաննել։ Մինչեւ տասը Թուրք ճէննէթ չղրկեմ, դուք չէք կրնար զիս ձեռք անցնել։ Եկէ՛ք, եկէ՛ք, որպէսզի ձեր ալ բերնին չափը տամ։

— Կրակ տանք ախոռին, պոռաց մէկը։

— Բոլորդ մէկտեղ վեր ելէք, հրամայեց ծեր զաւախ մը։ Գլուխնիդ յարդով ծածկեցէք եւ այնպէս յարձակեցէք։

Է՛ն առաջ ինք վեր ելաւ, իրեն հետեւեցան երկու ուրիշներ ալ, բայց դիտապաստ ինկան Պետրոսի լախտի հարուածներուն տակ։ Ան միեւնոյն ժամանակ ամէն տեսակ լուտանքներ կը թափէր Թուրքերուն։

Յանկարծ դուռը բացուեցաւ եւ ջօպան, անկողնէն նոր ելած, փրփրած ներս եկաւ։

— Տանիքէ՛ն, տանիքէ՛ն, պոռաց ան։ Վար առէք տանիքը, ողջ ողջ բռնեցէք զինքը։

— Ա՜հ, սրիկա՛, պոռաց Պետրոս։ Զիս կախել կը հրամայես, հա՞, եկուր հոս, որպէսզի դասդ տամ։ Եթէ քաջ ես, սանդուխէն վեր ելիր, զինուորներով շրջապատուած դիւրին է հրամաններ տալ։

Խօսքը հազիւ աւարտած պայթիւն մը լսուեցաւ։ Պետրոսն էր, որ իր ատրճանակով կը կրակէր սպային վրայ։

Դժբախտաբար կրակը վրիպեցաւ։

Նորէն կրակեց եւ մի քանի զինուորներ ինկան, միւսները աճապարանքով հեռացան ախոռէն եւ հաւաքուեցան դրան առջեւ։

— Կրակի տուէ՛ք ախոռը, հրամայեց սպան, բարկութենէն կաս կարմիր։

Անմիջապէս մէկ քանի զինուորներ գացին քովի ախոռը, ձիերը դուրս հանելու և կրակի տալու համար։ Ցարդի դէզեր բերին և սկսան դիզել ախոռին շրջակայքը։

Սակայն այն վայրկեանին, որ կրակ պիտի տային, դուրսը գոռում գոչում մը սկսաւ։

— Զա՛րկ, մի՛ խնայեր...

— Օգնութի՛ւն, օգնութի՛ւն...

Պետրոս ականջները սրեց։ Աղմուկը կը շատնար, լսուեցաւ հրացանաձգութեան և վիրաւորներու աղաղակները։

— Ի՛նչ կայ ըսաւ Պետրոս և գլուխը դուրս հանեց տանիքէն։

Ուրախութեան ճիչ մը՜ լսուեցաւ.

— Ընկերնե՛րս են։

Ահռելի խառնուրդ մը տեղի կունենար։ Թուրքերը կը յաղթուէին։ Կ'իյնային հայերու հարուածներուն տակ։ Քսանը յիսունի դէմ էին, բայց Թուրքերը անակնկալի եկած ըլլալով չէին կրնար ինքզինքնին պաշտպանել։

Շատերը զէնք չունէին, ուրիշներ զէնքերնին նետելով փախչիլ կը փորձէին, որովհետեւ սարսափը անոնց կորովը անդամալուծած էր։

— Կրցողը թող իր կեանքը ազատէ, լսուեցաւ յանկարծ։

Բոլոր Թուրքերը փախուստի դիմեցին, ոմանք ձիերով, ոմանք հետիոտն, բայց ոչ մէկը կրցաւ փախչիլ, որովհետեւ ձիաւոր հայերը յարձակեցան անոնց վրայ և բոլորը սպաննեցին։ Սպան ձիու մը վրայ նետուած կը փախչէր։ Արփիար սրարշաւ սկսաւ զայն հետապնդել։

Բաց դաշտին մէջ յանկարծ կանգ առաւ սպան,

ետ դարձաւ և ուզեց սուրով հարուած մը տալ Արփիարի գլխուն, բայց ատրճանակի գնդակով մը Արփիար գետին տապալեց զայն։ Մինչ այդ Պետրոս ախոռին տանիքին վրայէն վար իջած և իր ընկերներուն հետ է կը կռուէր Թուրքերուն դէմ։

Վերջացաւ կռիւը հայերու յաղթանակով։ Ոչ մէկ Թուրք ազատեր էր։ Սպիտակ ձիւնը կարմրած էր անոնց արիւնով։

Քիչ վերջը բոլոր հայերը հաւաքուեցան։ Ոչ մէկ վիրաւո՜ր կամ մեռեալ կար, բացի մէկ քանի փոքր սկրդուքներէ։ Հաշուեցին որ սպաննուածներուն թիւը ճիշդ 46 էր, բացի սպայէն և Պետրոսի սպաննածներէն։

Ահագին աւար մըն ալ ձեռք անցուցած էին։ Հրացաններ և փամփուշտներ, ատրճանակ և զանազան ուտելիքներ։ Առին պէտք եղածը և ճամբայ ելան։ Ճամբան Արփիար պատմեց թէ ինչպէս գտած էին Պետրոսի հետքը։

«— Արշալոյսը ծագած չէր, երբ նշմարեցինք քու բացակայութիւնդ։ Անմիջապէս մէկ երկու հոգի ղրկեցինք, որպէսզի քու հետքերուդ հետեւին։ Քիչ յետոյ վերադարձան, ըսելով թէ մթութեան պատճառով ոչինչ կը տեսնուի։

«Ստիպուեցանք սպասել մինչեւ առաւօտ։ Հազիւ արշալոյսը ծագած էր, ամբողջ խումբով ճամբայ ելանք։ Գիշերը ձիւնած չըլլալով կրցանք որոշակի տեսնել քու ոտքիդ հետքերը ձիւնին մէջ։ Հետեւեցանք անոնց։ Յանկարծ տեսանք որ ոտքի հետքերը շատցած են։ Հասկցանք։ Անշուշտ Թրքական պահակագունդի մը հանդիպելով անոնց ձեռքը ինկած էիր։

«Արագացուցինք ձիերուն ընթացքը և հասանք ճիշդ այս Թրքական կայանէն քիչ անդին։

«Ոտքին հետքերը դէպի հոն կ'երթային և կարծես մենք ալ բնազդօրէն կը զգայինք թէ անոնց ձեռքը ինկած ենք։ Անմիջապէս կազմեցինք մեր ծագիրը։ Երկու խումբի բաժնուեցանք, երկու կողմէն յարձակելու և Թուրքերը անակնկալի բերելու համար։ Երբ ամէն մէկ խումբ բռնեց իրեն համար որոշուած դիրքը սրարշաւ առաջ նետուեցանք։ Թուրքերը հազիւ նշմարեր էին մեր գալը, երբ փայլակի նման խուժեցինք անոնց վրայ և սկսանք անխնայ կոտորել։ Մնացածը քեզ յայտնի է»։

Պետրոս շնորհակալութիւն յայտնեց իրեն եղած այդ անակնկալ օգնութեան համար, և շարունակեցին ճամբանին դէպի Խարբերդ։

Ճամբուն վրայ տեսան հարիւրաւոր լքուած գիւղեր։ Մեծ մասը հայկական էին, որոնց բնակչութիւնը բռնի տեղահանուած էր դէպի Միջագետք։

Օրերը կը յաջորդէին իրարու։ Վերջապէս երեկոյեան մը դէմ, հեռուէն, փոշիին մէջ ծրարուած տեսնուեցաւ Խարբերդը, նախկին հայկական այդ քաղաքը որուն մէջ այժմ արդէն համրանքով հայեր միայն մնացեր էին։

Յուզում մը պատեց երիտասարդները, յիշելով ամբողջ անցեալը այդ քաղաքին, որ խաւարին մէջէն փայլող փարոս մըն էր, իբրեւ մտքի կեդրոններէն մէկը գաւառի հայկական կեանքին մէջ։

Քաղաքին ամբողջ հայկական մասը գրեթէ աւերուած էր, դպրոց եւ եկեղեցի կամ փլցուած էին եւ կամ թէ վերածուած էին Թրքական հաստատութիւններու։

Երբ քաղաքին բաւական մօտեցած էին, որոշեցին կանգ առնել և մտածել թէ ինչպէս կրնային մտնել քաղաք և կամ բանակցութիւններու սկսիլ հոն գտնուող

հազուագիւտ հայերու հետ։

Խմբովին չեն կրնար քաղաք մտնել, որովհետեւ կասկած կ'առաջացնէր ատիկա։ Ի վերջոյ որոշեցին որ իրենցմէ մէկը միայն քաղաք երթայ, իբրեւ Թուրք գիւղացի և հոն հարցնէ փնտռէ թէ հայեր կը գտնուի՞ն, ի՞նչ վիճակի մէջ են, ո՞րքան յոյս կարելի է դնել անոնց վրայ։

— Մեզմէ ո՞վ պիտի երթայ, հարցուց տղոցմէ մէկը։

— Նորէն ամենայարմարը Պետրոսն է, յայտարարեց Արփիար, իբրեւ լաւ Թրքագէտ։

Պետրոս համաձայնեցաւ երթալ։ Արդէն մեծ դժուարութիւն մը չէր զգար անոր համար։ Նոյն օրն իսկ դէպի քաղաք վերադարձող կարաւանի մը խառնուելով աննշմարելիօրէն քաղաք մտաւ և գնաց սրճարան մը, տեղեկութիւն քաղելու համար։

Իսկ միւս ընկերները կրցածնուն չափ հեռացան քաղաքէն և գացին տեղաւորուիլ այնպիսի տեղ մը, ուր ուշադրութիւն չէին գրաւեր։

Մէկ քանի օրեր անցաւ սպասումի մէջ։ Պետրոս չէր վերադառնար, իսկ իր ընկերները մտահոգուիլ կը սկսէին, մանաւանդ որ իրենց պաշարն ալ հատնելու վրայ էր։

Հինգերորդ օրը միայն վերադարձաւ Պետրոս։

ՄԱՀԱՓՈՐՁ ՄԸ ԷՆՎԷՐԻ ԴԷՄ

Մէկ հայ՝ մէկ ոսկի.— Էնվէրի գալուստը.—
Էնվէր խոյս կուտայ.

Երբ Պետրոս վերադարձաւ, մանրամասնօրէն պատմեց իր գործունէութեան արդիւնքը։

«— Քաղաքին մէջ մէկ քանի տասնեակ արհեստաւոր հայեր միայն մնացած են, անոնք ալ իսլամացած։ Անոնցմէ զատ, կան երկու երեք հարիւրի չափ կիներ և որբեր։

«Երբ քաղաք գացի, երկար փնտռտուքներէ վերջ գտայ քիւրտ մը, տէրսիմցի, որուն միակ գործն է հայեր փախցնել Տէրսիմ, ուր չի կրնար հասնիլ թուրք կառավարական իշխանութիւնը։ Քիւրտերը փախցնելով այդ հայերը, մէկ նպատակ միայն ունին, դրամ վաստկիլ։

«Արդարեւ Կովկասի մէջ հայերը ընկերութիւն մը կազմեր են և «մէկ հայ՝ մէկ ոսկի» անունով հանգանակութիւն կը կատարեն։ Քիւրտերը հայ մը ազատելու զանիկա Տէրսիմէն Կովկասի հայերուն ձեռքը յանձնելու համար կը ստանան մէկ ոսկի։

«Արդ, այս քիւրտը յանձն կ'առնէ մեզի անցնել Տէրսիմէն, պայմանաւ որ մեր բոլոր զէնքերը, ինչպէս նաեւ քովերնիս գտնուած դրամը պիտի յանձնենք անոր, իսկ յետոյ, երբ մեզի տանի մինչեւ ռուսական բանակը, պիտի առնէ մէկ հնչուն ոսկի դրամ իւրաքանչիւրիս համար»։

Բոլորը համամիտ գտնուեցան և արդէն ուրիշ ճար ալ չկար։

Որոշուեցաւ որ 3 օր յետոյ քիւրտը պիտի գար, ամէն պատրաստութիւն տեսած և պիտի մեկնէին։

Այդ երեք օրուան ընթացքին կատարուեցաւ դէպք մը, որ մինչեւ հիմա անծանօթ մնացած է, բայց որ մեծ հետեւանքներ պիտի ունենար, եթէ տարբեր արդիւնքի մը հասած ըլլար։

Առաւօտ մը մեր փախստականները դարանի մտած էին ճամբու եզերքը և կը սպասէին որսի մը։

Յանկարծ հեռուէն լսուեցաւ քառասմբակ արշաւող ձիու մը ոտնաձայնը։ Շուտ մը բոլորը պահուըտեցան մէյ մէկ քարի ետեւ և սպասեցին։ Հինգ վայրկեան յետոյ հեռուէն տեսնուեցաւ ձիաւորը, որ թուրք զինուոր մըն էր։ Արփիար հրամայեց իր ընկերներուն չկրակել։

Անմիջապէս հինգ հոգի դէպի զինուոր վազեցին և գերի բռնեցին զայն։

— Ո՞ւր կ'երթայիր այսպէս աճապարանքով, հարցուց Արփիար։

Զինուորը տեսնելով այդ զինուած կեավուրները, սարսափահար եղած էր, հասկցած էր որ մօտեցած էր իր վախճանը կը դողար։

— Գործի մը համար քաղաք կ'երթայի։

— Ի՞նչ գործի։

Զինուորը չպատասխանեց, բայց նոյն միջոցին Արփիարի մէկ մէկ նշանով տասը հրացաններու փողերը ուղղուեցան դէպի զինուորը։ Շարժում մը ըրաւ ան, ուզելով յայտնել թէ պիտի խօսի.

— Մէկ ժամ յետոյ Էնվէր փաշան պիտի անցնի հոսկէ, Խարբերդ երթալու համար, որ կարեւոր գործեր ունի։

Զարմացում մը նկարուեցաւ բոլորին դէմքերուն վրայ։

— Իրեն հետ քանի հոգի պիտի գտնուի։

— Իր ամբողջ չքախումբը, այսինքն չորս սպայ և քսան զինուոր։

— Ջրո՞վ թէ օթօմօպիլով պիտի անցնի անիկա։

— Ջրով պիտի անցնի, ինծի պարտականութիւն տրուած է երթալ լուր տալ վալիին որպէսզի պէտք եղած պատրաստութիւնները տեսնէ։

— Կապեցէք այս մարդը, բայց չըլլայ որ իր մէկ մազին թելին դպիք, հրամայեց Արփիար։

Յետոյ անմիջապէս քովը կանչեց խումբին գլխաւորները ու ըսաւ.

— Մեկնելէ առաջ այս անիծեալ երկրէն, պիտի կրնանք մեծագոյն վրէժ մըն ալ լուծել, անակնկալ կերպով եթէ գերի բռնենք Էնվէր փաշան։ Իմ կարծիքով ատիկա դժուար չէ։ Եթէ Էնվէրի չքախումբը 20—30 հոգիէ բաղկացած է, նոյնքան մըն ալ մենք ենք։ Էնվէր փաշա մը գերի բռնելու կամ սպաննելու պարագան բաւական պիտի զովացնէ մեր սրտերը։ Օ՜ն, ուրեմն գործի։

Որոշեցին այն դիրքերը զոր պիտի բռնէին։ Քաղաքէն բաւական հեռու ըլլալուն, կռուին աղմուկը մինչեւ հոն չէր երթար։

Զորս հոգիի մասնաւոր պաշտօն յանձնուեցաւ որպէսզի ուշադրութիւն ընեն որ ոեւէ զինուոր կամ սպայ չկրնայ փախչիլ և քաղաք երթալ, ու կռուի մասին տեղեկութիւններ տալ։

Միւսներն ալ զանազան դիրքեր բռնեցին և սպասեցին։

Մէկ երկու ժամ յետոյ հեռուէն տեսնուեցաւ փոշիի ամպ մը։

Վերջապէս ձիաւորներու խումբը սկսաւ մօտենալ։

Ամենէն առջեւէն կ'երթային չորս ձիաւոր զին-

ուորներ, հրացանները պատրաստ բռնած, անոնցմէ տասը քայլ ետին սպաներու խումբ մը։

Հայերէն ոչ ոք կը ճանչնար Էնվէրը, բայց դատելով այն յարգանքէն, որ ցոյց կուտային սպաներէն միոյն հանդէպ, հասկցան թէ որն է Էնվէրը։

Արփիար հրամայեր էր չսպաննել Էնվէրը, ան կ'ուզէր գերի բռնել զայն։

Յանկարծ սուլիչի ձայն մը լսուեցաւ և քսան հրացաններ միատեղ սկսան որոտալ։

Շփոթութիւն մը ինկաւ Թուրքերուն միջեւ, բայց անմիջապէս օգտուելով հողին անհարթութենէն մէյ մէկ դիրք բռնեցին և սկսան պատասխանել։

Միայն Էնվէր, որ որքան անգութ նոյնքան վախկոտ էր, դատեց կացութիւնը և ըմբռնեց թէ այդպայմաններուն մէջ յաղթութիւնը վերջ ի վերջոյ պիտի պատկանի թշնամիին։ Առանց րոպէ մը իսկ կորսնցնելու չմտածեց ինքնապաշտպանութեան մասին, մտրակեց ձին եւ սլացաւ։

Որսը ձեռքէ կը փախչէր։ Մէկ քանի հոգիներ փորձեցին խոյանալ անոր ետեւէն, բայց Թուրքերը կռահելով ատիկա, սկսան կրակել, պաշտպանելու համար իրենց պետին փախուստը։

Կռիւը շարունակուեցաւ կէս ժամու չափ եւս, մինչ հեռուն, փոշիի ամպերուն մէջ կ'աներեւութանար Էնվէր, գոհ այնքան աժան ազատած ըլլալուն ստոյգ մահէ մը։

Կռուի դաշտին վրայ ոչ մէկ Թուրք ողջ մնացած էր, բայց հայերն ալ ունեցած էին երեք սպաննուած։

Այսպէս անգամ մըն ալ Էնվէր խոյս կուտար հայուն վրէժխնդրութենէն։

Երբ Էնվէր հասաւ քաղաք, գնաց ուղղակի զին-

ուորական հրամանատարին մօտ, յայտնեց իր ինքնութիւնը և ջոկատ մը զինուորի գլուխ անցած վերադարձաւ կռիւին վայրը, ուր Թուրքերուն դիակները միայն գտաւ։

Հայերը արդէն հեռացեր էին և քաշուած իրենց որջերը։

ԴԷՊԻ ՏԷՐՍԻՄ

Տաժանելի անցք մը.— Ձիւներու մէջ կորսուած.— Փրկութիւն.

Նախապէս որոշուած օրը քիւրտ առաջնորդը եկաւ հայերուն մօտ ընկերակցութեամբ քիւրտ ջորեպաններու։

Հայերը պատրաստ էին մեկնելու համար։

Քիւրտը ամենէն առաջ առաւ զէնքերը և իր ընկերներուն օգնութիւնով ծրարեց զանոնք ու բեռցուց ջորիներուն վրայ։

Հայերը թէեւ դժուարութիւնով բաժնուեցան իրենց սիրելի զէնքերէն, բայց ստիպուած էին, որովհետեւ ճար չկար։

Անոնք միայն այն վստահութիւնը ունէին թէ Տէրսիմցի քիւրտը երբ կը խոստանայ ունէ բան, իր կեանքին գնովը զայն գլուխ կը հանէ։ Որքան ատեն որ քիւրտը ողջ էր, հայերը կրնային ապահով ըլլալ որ իրենց ունէ վտանգ չէր սպառնար։

Երբ բոլոր պատրաստութիւնները տեսնուեցան, քիւրտը ջորիներէն մէկուն վրայէն վար առաւ կապոց-

ներ, որոնց մէջէն հանեց քիւրտի բազմաթիւ հագուստներ։ Քիչ յետոյ բոլորովին քիւրտերու նման ծպտուած այդ երիտասարդները ճամբայ կ'ելնային դէպի Տէրսիմ, որոնց ետեւը կը սպասէր իրենց փրկութեան և թերեւս փառքի և վրէժի նոր օրեր։

Տաժանելի էր ճամբորդութիւնը ձիւներուն մէջէն, որոնք կը հասնէին փախստականներուն մինչեւ ծունկերը։ Առկէ զատ կուրացնող ձիւնախառն փոթորիկը արգելք կ'ըլլար անոնց շուտ առաջ երթալ և ժամ առաջ հասնիլ իրենց նպատակակէտին։

Իրիկուան մօտ անցան Թրքական պահականոցի մը առջեւէն։

Առաջնորդ քիւրտը մօտեցաւ անմիջապէս պահակին. քանի մը խօսք ըրաւ անոր և ձեռքը նուէր մը դնելով, անցաւ հայերու հետ միասին։ Մէկ երկու ժամուան ճամբորդութենէ մը յետոյ հասան վերջապէս քրդական գիւղ մը։

Որովհետեւ քիւրտը բաւական շատ շահ մը ունեցած էր հայերէն, քսան ձի, հրացաններ, հագուստներ եւայլն, մասնաւոր համակրական վերաբերում մը ցոյց կուտար անոնց հանդէպ։ Ատոր համար ալ հիւրընկալեց գիւղապետին տունը, ուր գիւղական լաւ ճաշ մը անոնց ուժ տուաւ աւելի երկար ճամբորդութեան մը համար։

Առաւօտուն շատ կանուխ բոլոր խումբը հաւաքուած էր և ճամբայ ելաւ դէպի Տէրսիմի խորերը։

Այս տաժանելի ճամբորդութիւնը օրեր տեւեց։

Երբեմն պատահեցաւ որ քիչ մնացեր կորսուէին ձիւներուն մէջ։ Ենթարկուեցան գայլի յարձակումներու բայց կրցին անվտանգ անցնել այդ բոլորէն։

ՎԵՐՋԱԲԱՆ

Վերջապէս հասան Տէրսիմի գլխաւոր գիւղերէն մէկը, ուր կը կենար աշիրէթին պետը։

Քիւրտ առաջնորդը միւսներէն բաժնուելով գնաց աշիրէթապետին քով յայտնեց թէ նոր հայեր եկած են, որոնք կ'ուզեն անցնիլ ռուսերուն կողմը։

Մինչ այդ, մեծ եղաւ հայ փախստականներուն զարմանքը, երբ տեսան այդ գիւղին մէջ բազմաթիւ հայ երիտասարդներ, որոնք Խարբերդէն ու շրջականերէն փախած և ապաստանած էին Տէրսիմ։

— Քիւրտերը մեզի հետ շատ լաւ կը վարուին, յայտարարեց մէկը։ Այս կողմերը Թուրքերը մեծ ույժ մը չունին, բացի անուանական իշխանութենէ։ Ամբողջ Տէրսիմի մէջ հազիւ քանի մը տասնեակ ժանտարմաներ կան, որոնք իրենց կաշիին մասին կը վախնան եւ ոեւէ բանի չեն մտածեր։

— Ի՞նչ կերպով ռուսական բանակ կ'անցնիք, հարցուց նոր հասած երիտասարդներէն մէկը։

—Կովկասի հայերուն կողմէ երբեմն պատուիրակներ կուգան հոս, անոնք մէկ ոսկիի փոխարէն մէկ հայ կ'ազատեն։ Քիւրտերը զանոնք կ'առաջնորդեն մինչեւ ռուսական գիծերը և դրամը ստանալէ յետոյ կը վերադառնան իրենց տեղերը։ Այդպիսով մեզմէ առաջ մօտաւորապէս 500 երիտասարդներ արդէն մեկնեցան և մենք ալ կը սպասենք մեր կարգին երթալու համար։

Երկու շաբաթի չափ հայ երիտասարդները մնացին այդ քիւրտերուն մէջ, որոնք իրենց հանդէպ ունեցան բարեացական վերաբերում մը։

Քիւրտերը անոնց զանազան աշխատանքներ ընել կուտային ի փոխարէն իրենց կերած հացին, բայց միշտ մարդասիրաբար կը վարուէին անոնց հետ։

Վերջապէս եկաւ հայ ներկայացուցիչը։

Անիկա իրեն հետ բերած էր յիսուն ոսկի, ազատելու համար յիսուն հայեր։

Յաջորդ օրն իսկ ամէն ինչ պատրաստ էր։

Հայերու կարաւանը ճամբայ ելաւ դէպի ռուսական գիծերը։

Այդ ամբողջ ողիականին ընթացքին, Նուարդ ծպտուած վիճակի մէջ էր, որովհետեւ իր կին ըլլալը եթէ յայտնի ըլլար, կրնար փորձանք մը գալ իր գլխուն։

Դէպի ռուսական գիծերը ճամբորդութիւննին ալ բաւական դժուար եղաւ։

Յոգնած ու պարտասած հասան կիրճի մը առջեւ, ուր կը վերջանար քիւրտերու տիրապետութիւնը։

Այդտեղ հայերուն կողմէ մէկը ճերմակ դրօշակ մը պարզած գնաց դէպի ռուսական խրամները, յայտնեց իրողութիւն եւ յիսուն հայերը անվտանգ հասան հոն։

Որքա՜ն մեծ եղաւ իրենց ուրախութիւնը և յուզումը երբ հանդիպեցան հայ կամաւորներու, որոնք առաջաւոր դիրքերու վրայ պահակ կը սպասէին։

Փրկուած էին այլեւս և իրենց առջեւ կը պարզուէր նոր ուղի մը։

Այսպէսով վերջացաւ Արփիարի հերոսական գործունէութեան առաջին շրջանը։

Անիկա Պուլկարիայէն մինչեւ Կովկաս իր մէջը մարմնաւորեց ցեղին վրէժի հոգին և իրաւամբ արժանի էր հերոս կոչուելու։

Փառքի պսակ մը կը զարդարէր անոր ճակատը և արժանաւորապէս, որովհետեւ կրցաւ ծառայել իր ազգին և հայրենիքին։

Փա՛ռք Հայաստանի հերոս զաւակներուն։

ՎԵՐՋ

ՄԵՐ ՎԱՂՈՒԱՆ ԹԵՐԹՕՆԸ

Մեր յաջորդ թիւով պիտի սկսինք հրատարակել դարուս ամենամեծ Հայուն և մեր գրականութեան մեծ վարպետին՝ ՐԱՖՖԻ-ի՝

«ԽԵՆԹԸ»

Լրացնելու համար շարքը տաղանդաւոր հեղինակի վէպերուն։ «ԿԱՑԾԵՐ», «ԴԱՒԻԹ ԲԷԿ», ՍԱՄՈՒԷԼ», «ԽԱԶԱԳՈՂԻ ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆԸ» և «ԽԵՆԹԸ» կը կազմեն գրադարանի մը թանկագին հարստութիւնը։ Ծընողները իրենց զաւակներուն լաւագոյն ժառանգութիւնը ձգած կ'ըլլան, եթէ լրիւ պահեն իրենց գրադարաններուն մէջ ՐԱՖՖԻի սոյն հատորները։

Գալիք սերունդները ՀԱ՛Յ պահելու գործին համար լաւագոյն ազդակն է Րաֆֆին։ Նոր սերունդը պէտք է կարդայ այս մեծ հայուն հեղինակութիւնները, զերծ մնալու համար Սպիտակ Ջարդէն։

«Կայծեր»էն և «Դաւիթ Բէկ»էն սակաւաթիւ օրինակներ միայն մնացած են մեր քով։ Ուզողները պէտք է դիմեն առանց ժամանակ անցնելու։

Յաջորդ թիւով որպէս թերթօն կը սկսինք հրատարակել անմահն ՐԱՖՖԻի

«ԽԵՆԹԸ»

Զափազանց հետաքրքիր եւ արժէքաւոր վէպը։

ՄԱՏԵՆԱՇԱՐ ԱԶԴԱԿԻ Թիւ 28

891.99

ԱՐՓԻԱՐ ԱՐՓԻԱՐԵԱՆ

ԿԱՐՄԻՐ ԺԱՄՈՒՑ

(ԱՐՏԱՏՊՈՒԱԾ «ԻՐԱՒՈՒՆՔ»Է)

ՏՊԱՐԱՆ «ԱԶԴԱԿ»
Պէյրութ 1937

30 JUL 2013
54458
37418
Գրադարան
(21582-60)
2428-2002

ԿԱՐՄԻՐ ԺԱՄՈՒՑ

Ա.

Թաղին մէջ Քիւրքճեան Հայրապետ էֆէնտիին վըրայ խօսուած ատեն, «էֆէնտին» յորջորջումը բաւական կը համարուէր։ Ո՛չ անուն, ո՛չ մականուն։ Պարզին Վսեմութիւնը։

Էֆէնտին Խասգեղէն Օրթագեղ փոխադրուած էր երեսուն տարի առաջ։ Այդ երկար ժամանակամիջոցին, կիրակի մը ժամէն բացակայած չէր։ Ու ա՛լ հիմակ իր սովորութիւնները բնազդի մը ճնշումովը կը վարէին տէրունական օրերուն իր կենցաղը։ Պատարագը չըսկըսած՝ ժամ կերթար, խորհրդարանը քիչ մը կը հանգչէր և Թաղին շաբթուան մը գործերուն վրայ ընդհանուր տեղեկութիւններ կը տրուէին։ «Խորհուրդ խորին»ին՝ տաճարը մտնելով չիտակ պահարան կ'անցնէր։ Նորին Վսեմութեան հետ Թաղին ազնուաշուքներն ալ հոն հիւրնկալուելու առանձնաշնորհը կը վայելէին։ «Կեցո»ին՝ դասը կը յառաջանար, «Որ օրհնես»ին՝ ատենը, մանրա քայլ մանրաքայլ, գլուխը բաց. «Ի սկզբանէ»ին աւարտմանը՝ պատարագւորին աւետարանը համբուրելու կ'երթար, ոսկի մը ժամուց նուիրատուութեամբ։ Աջհամբոյրը հինգի կը բարձրա-

նար երբ եպիսկոպոսը կը պատարագէր։ Մենծ-Աղան որ, բարեպաշտական այս պարտականութիւնը կատարած ըլլալու գոհունակութեամբը սիրտը զեղուն, կը վերադառնար պահարան, հոնկէ խնդրակատար։ Աստուածամօր պատկերին առջեւ երեսը խաչակնքելէ յետոյ կը սկսէր դուռը երթալ, պատէն փոքր ինչ չեղած քայլափոխելով։ Վէզիրի մը սենեակէն մեկնած առենը, Պալա էֆէնտին կը զգուշանար քամակը ամբողջակի անոր աչքին պարզելու անբարեկիրթ վարմունքէն. Իր քրիստոնէի խղճմտանքը իրեն չէր թոյլատրեր նուազ պատկառոտ երեւիլ Աստուածածնին դիմաց։ Դուրսը՝ մուրացիկները կը սպասեն երբեք պատրանք չկրած ակնկալութեամբ։ Թաղին նորափթիթ երիտասարդները կիրակնօրեայ զգեստով սիգապանծ, ձեռքերնին գանձանակ ու պնակ «կուգայ կոր» կը մրմնջէին։ Էֆէնտին անոնցմէ իւրաքանչիւրին առջեւը կանգ կ'առնէր, ձեւացեալ կծծիութեան զուարճալի սակարկութեամբ։ Ու լիաբուռն նպաստով հանդերձ, «ապրի՛ք զաւակներս», վարձատրութեամբ մըն ալ փոխարինէր քնատութիւնը այդ երիտասարդներուն, զորս բարեգործական տենչանքը վաղայարոյց ըրած էր։ Խորհրդարանը սուրճէ մը ետքը, տուն կը վերադառնար, հետը տանելով Նարտի խաղակիցները։

Երեսուն տարիներուն կիրակնօրեայ այս հանգստաւէտ կենցաղավարութիւնը խանգարեցաւ 1890 Օգոստոս 19ին։ Այդ օրը ժամուն տօնախմբութիւնը ըլլալով, շքադիր հանդիսաւորութեամբ կը պատարագէր թաղին քարոզիչ եպիսկոպոսը։ Սպասաւորելու պատւին ալ Նոր «զարիպը» արժանացած էր. շնորհիւ իր ձայնին։ Արարողութեան պահուն, երբ «Ազատութիւն եղբարց մերոց գերելոց» աղաչանքին երկինք առաքման կարգը եկաւ, Հայաստանցի տէրտէրը՝ աչքերը

բոցաբորբ՝ բուռվարը ժողովուրդին արձակեց երկնաղգեցիկ զայրոյթէ մղուած ուժգնութեամբ ու անեղագոռ «ա՜» մը սլացուց։ Հայ հոգիները մէկէնիմէկ այդ «ա՜»ին վրայ ամրարձին, շնչասպառ հոն մնացին քացած, մեծ պատահարներու սպասող անբարբառ անձկութեան մէջ։ «Զա՜տ»ը պայթեցաւ, նրբահեծիւն մեղեդիի մը պէս թրթռաց «ո՜ւ»ն, երկնասլաց «թիւն»ը ու ամպորոտ «ամէն»ը փոթորկեց տաճարին մէջ։ Երէկ Յուլիս տասնըհինգն էր.

Արփաթեւ քահանան հիմակ ուժաթափ վար կ'իջնէր իր սաւառնած բարձունքէն։ Ա՛լ արտմութեամբ մարմրկող հառաչ մըն էր իր յոխորտ կանչիւնը։ Անձկակարօտ անուշութեան անլուր փղձկիւնով մըն էր որ հեծեծեց «եղբար՜ց մերո՜ց գերելոց՜ը», հազար տարիներու ողորմագերս պաղատանքը առ Աստուածն Հայոց։ Ու Հայոց հազար տարիներու ուսարծարծ «Տէ՜ր ողորմեա՜»ն անգամ մը նորէն փոխասեց գթութեան խնդրարկու այդ հարցուածքին։ Բայց այս անգամ մռնչիւնով։ Երէկ, Պոլսէն Աքեա ճամբու դրուած էր հայ խումբ մը, չղթաներով։ Իսլամին դէմ պարտախաթափ վրէժխնդիրներու ջոկատը։ Առաջինը։

Երբ նոր պանդուխտը «Ազատութիւն եղբարց մերոց»ը նուրալուր եղանակով մը գեղգեղեց, ու ժողովուրդն ալ անսովոր նրբութեամբ սլացուց աղերս մը որ սրտին ծալքերէն ժայթքած թնդիւն մըն էր, էֆէնտին այս բոլոր նորութիւններէն յանկարծակիի եկաւ։ Շուարուն մնաց, երազին մէջ ծանր վտանգի ենթարկուողի մը շնչարգելութեամբը։ Մէկէնիմէկ սթափեցաւ սակայն, աթոռը թողուց և դուրս ելաւ։ Խնդրակատարէն հապշտապ անցնելով Աստուածածնին ներկայութիւնն իսկ մոռցած՝ շիտակ խորհրդարան գնաց։

Անդին պահարանը ազնուաշուքները համաշարժ գրգմամբ, իրարու երես նայեցան դէմքերնուն բոլոր շարժուն մասերը ծռմռկելով։ Այդ նշանացի ազդարարութեամբ, ամէնքը միասին դուրս ելան։ Բակը տանող դրան առջեւ տեսան ժամկոչը, որ վիզը ծուռ՝ տեղը կը մնար, Էֆէնտիին հովանոցը դեռ ձեռքը։ Մարդուկին եւ ազաններուն միջեւ րոպէական մտերմութիւն մը հաստատուեցաւ։

— Ժամկոչ աղբար, Էֆէնտին ո՞ւր գնաց, հարցուցին։

— Խորհրդարանը, պատասխանեց ողորմուկ ձայնով մը։

— Բան մը ըսա՞ւ։

— Ոչ, երեսը մեռելի երես էր։

Ծանրաքայլ, ինչպէս յուղարկաւորութենէ մը ննջեցեալին տունը վերադարձողներ, իրենք ալ խորհրդարանը յառաջացան, «անայիպ», մը մրմռալով քթերնուն տակէն։

Էֆէնտին կանանչ կերպասապատ սեղանին գլուխը նստած, փէսը աթոռին վրայ, ուժգին սիկար կը քաշէր։ Եկուորները ոտքի վրայ շարուած մնացին, ամէնուն բերանը գոց։ Ոչ ոք սիրտ կ'ընէր լռութիւնը խզելու։ Հետաքրքիր ժամկոչը եկաւ, դրան առջեւ բարեւ բռնած կայնեցաւ, իբր թէ հրամանի սպասելու համար։ Կացութեան փրկութիւնը հետը կը բերէր։ Իր ներկայութիւնը առիթ հայթայթեց բերաններու կապանքին քակմանը։ Ազնուաշուքներուն մէջ տարիքովն ու դիրքովը էն հեղինակաւորը մեղմաձայն հարցուց։

— Էֆէնտի, սուրճ մը կ'ուզէ՞ք։

Հաւանութեան նշան տրուեցաւ « հըմ »ով մը։ Ժամկոչին հրամայեցին Էֆէնտիին սուրճ մը բերել։

— Դուք ալ առէք, աւելցուց Էֆէնտին։

— Ամէնուս ալ, ժամկոչ աղբար, երկրորդեց հեղինակաւոր ազնուաշուքը։

Ու այս առաջին յաջողումէն քաջալերուած, շարունակեց։

— Ի՞նչ աղուոր օր, մայի՜ս։ Էֆէնտի, այսօր վեր պիտի ելլէ՞ք։

— Իրաւ որ չիյտեմ, եղաւ կտրուկ պատասխանը։

Գերձաբառբառ արտայայտութիւն մը թէ Էֆէնտիին զայրոյթը տակաւին կրկունքի մէջ էր։ Անխօսուկ ալ սուրճերնին խմեցին։

Երբ ժամկոչը փինճանները ժողված՝ դուրս ելլելու վրայ էր։

— Ինծի նայէ, ըսաւ Էֆէնտին, Սրբազանին ըսէ որ կարճ կապէ ու գայ։

Արարողութեանց հապճեպ վերջացումի այս հրամանը՝ անլուր մինչեւ այդ օրը՝ ազնուաշուքներուն արդէն սարսած իմացականութիւնը ա՛լ բոլորովին հիմնիվեր շրջեց: Էֆէնտին միշտ խստիւ կշտամբած էր դպիր կամ քահանայ որ ժամասացութիւնը թաչելով, կարճ կապելու սրբապղծութեան կասկածը տար․

Պատարագն արդէն աւարտած, ըլլալով, եպիսկոպոսը ընկերակցութեամբ աւագերէցին ու աթոռակալին, խորհրդարան եկաւ, առանց ժամկոչին հրաւիրմանը։

Երեքն ալ, ի տես այլայլած դէմքերու եւ բերանեալ չրթունքներու, արտակարգ դէպքի մը պատահումը կռահեցին։ «Ողջոյն»էն ետքը, զոր Էֆէնտին ոտքի ելլելով ընդունեց, ու այս առթիւ փէսը դրաւ, ամէնքն ալ բազմեցան։ Ժամուորներուն «աղուոր» բազմութիւնը, օդին մայիսեան զովաշունչ անուշութիւնը խօսակցութեան նախնական նիւթերը հայթայթեցին։ Եպիսկոպոսը փափկանկատութեամբ զգուշացաւ ո և է հարցում ընելէ, թէ ի՞նչու Էֆէնտին «Օրհնեալ եղե-

բուք»ին առենը չէր տեսած։ Հետաքրքրութիւնը դուցէ ժամուցին համար ակնարկութիւն համարուէր։ Ժամկոչը երեք սուրճ եւս բերաւ։ Երբ ֆինճանները վերցուց ու գնաց, էֆէնտին որուն լռութիւնը անխըռով կը մնար՝ եպիսկոպոսին ծանր ծանր հարցուց, վսեմի մօտեցող լրջութեամբ։

— Սրբազան, աս լեռան արջը ե՞րբ եկաւ։

— Լերան արջը ո՞վ է, էֆէնտի, հարցուց քմծիծաղով մը եպիսկոպոսը, որ բան մը չէր հասկցած։

— Ա՛յ, հեռու կարգէն, աս ասօրուան զարիպը։

— Տէր Յուսիկ հա՞յրը կը հարցնէք, էֆէնտի, ընդդիմարանից եպիսկոպոսը, չնչին մէջ արտայայտելով դժգոհութիւնը, զոր կը զգար Աստուծոյ պաշտօնէին նկատմամբ անհարկի լեզուի մը դէմ։ Ու շարունակեց։

— Երեք օր է։

Ո՞վ խրկեց։

— Ո՞վ պիտի խրկէ որ, Պատրիարքարանէն յանձնարարագրով եկաւ, միւս պանդուխտը արդէն գացած ըլլալուն։

— Է՛, ալ ատանկ առեն հոս խրկելիք ուրիշ մարդ չգտա՞ն։

— Ի՞նչ կայ, էֆէնտի, ի՞նչ եղաւ, ի՞նչ ըրաւ, հարցապնդեց եպիսկոպոսը ակներեւ սրտնեղութեամբ։

Ի՞նչ կայ մի, ի՞նչ եղաւ մի, ի՞նչ ըրաւ մի։ Ինծի՞ կը հարցնէք, Սրբազան։ «Ականջս ունին եւ ոչ լսեն, աչս ունին եւ ոչ տեսանե՛ն»։

— Ինչ որ կայ, կ'աղաչեմ պարզօրէն ըսէք, էֆէնտի, խնդրեց եպիսկոպոսը։ Այս քահանայիննկատմամբ եթէ առաջուց բան մը գիտէք այդ, ուրիշ խնդիր է։

Պզտիկ ազնուաշուք մը, որուն աչքը պատուհանն

էր, այդ բոպէին նշմարելով պանդուխտը որ խնդրակատարէն կ'ելլէր, էֆէնտիին իմացուց։

— Ներս կանչեցէ՛ք, հրամայեց էֆէնտին։

Հայաստանցի տէրտէրը եպիսկոպոսին առջեւ խոնարհութիւն ըրաւ, ու ներկաները համահաւասար «ողջոյն»ով մը բարեւելէ յետոյ, ոտքի վրայ մնաց։ Էֆէնտին նստիլ հրամայեց։ Տէրտէրը չլսելու զարկաւ։ Ոտքի վրայ կեցած էր ի յարգանս եպիսկոպոսին և ոչ թէ աշխարհականի մը։ Դիրքի փոխոխութեան հրամանը նուիրապետական բարձունքէն կը սպասէր։ Պարտաճանաչ մեծարանքի այս համարձակ արտայայտութիւնը զարիպին վրայ հրաւիրեց եպիսկոպոսին բարեացակամ ուշադրութիւնը։

— Նստէ՛, տէր հայր, հրամայեց զաշն ձայնով։

Տէրտէրը Սրբազանին առջեւ խոնարհելով նստաւ։ Քանի մը վայրկեանի լռութենէ յետոյ, էֆէնտին.

— Հրամանքդ ո՞ր տեղէն ես, տէրտէր, հարցուց հատիկ հատիկ արտասանելով իւրաքանչիւր վանկ։

— Տմուղ գեղէն, պատասխանեց տէր Յուսիկ, առանց «ծառայ եմ, էֆէնտի» նախաբարին, որ պանդուխտներուն բերանը պարտաւորիչ էր։

Ու բարձրաձայն.

— Է՛, հոս ալ գիտե՞ս ո՞ւր է։

— Սթանպօլ չէ՞։

— Հա՛, ատ ալ գիտես եղեր։ Աղէ՛կ, աղէ՛կ։ Է՛, Հասան փաշան ալ գիտե՞ս ո՞վ է։

Ուսերը վեր թօթուելով, երեսը պատին դարձուցած, պանդուխտը արհամարանքով մը մրմռաց.

— Է՛, ես ի՞նչ գիտնամ, ո՞վ է։ Ո՞վ կ'ուզէ՝ թող ըլլայ, Աշխարհիս երեսը չունէն շատ Հասան փաշա կայ։

Եկեղեցականները սկսան մօրուքնին չոյել։ Էֆէնտին պարտաւորուեցաւ լայնկեկ թաշկինակի մը օժանդակութեանը դիմել, արքայապիղծ յանդգնութիւնը չլսած ըլլալու համար։ Աշնուաշուքները քթերնուն տակէն ամմա ճեօսիւկ ա փսփսացին իրարու։ Էֆէնտին իր թաշկինակը ծալլելով շարունակեց ծանրութեամբ։

Աս Հասան փաշան քու գիտցածներէդ չէ՞, տէրտէր։ Պէշի՛կթաշի Հասան փաշան է։

Սպառնացայտ շեշտը զոր էֆէնտին «Պէշի՛կթաշ»ին զարկաւ, թէև ժողովականներուն երեսները մթագնեց, բայց բնաւ ներգործել չի թուեցաւ Հայաստանցի տէրտէրոջ վրայ, որ ա՛լ աս անգամ պոռթկաց։

— Է՜, ես ի՛նչ ընեմ ո՛ր տեղէն կ'ուզէ թո՛ղ ըլլայ։ Հասան փաշա մըն ալ մեր խասապան կայ։ Ամիրա, ես քեզի բան մը ըսեմ, ատանկ սուրբ օրով մեծ մեղք է, պատարագէն յետոյ անհաւատ շուներուն անունները բերաննիս առնելով ծամերնիս աւրելը։

Ու հաւատացեալ քրիստոնէի խղճմտանքի խայթէն տանջուած ոտքի ելաւ և եպիսկոպոսէն մեկնելու հրաման խնդրեց։ Սրբազանը խորհրդաւոր հայցումներուն շարժառիթն իմանալու ինքն ալ հետաքրքիր, խնդրուած թոյլտուութիւնը զլացաւ։

Էֆէնտին հարցումներն ու վճիռները անայլայլակ շարունակեց, առանց շուտափոյթ գոհացում շնորհելու իր շուրջը գտնուող հետաքրքիրներուն անհամբերութեանը։

— Աս Հասան փաշան ան քու մեմլեքեթիդ Հասան փաշաներէն չէ, պոռաց պրեթէ.

Ու ձայնը ցածցնելով ցածցնելով։

— Աս Հասան փաշան Նորին Վեհափառութեան աչքն ու ականջն է, ավրէ՛։

— Է՜, ինծի՞ ինչ, ամիրա, ի՛նչ կ'ուզէ թո՛ղ ըլլայ, դիմադարձեց տէր Յուսիկ, իր անհոգ արհամարանքի շեշտով։ Կ'ուզէ աչքն ըլլայ, կ'ուզէ ականջը, ո՛ր ծակը կ'ուզէ թող ըլլայ։

Եպիսկոպոսը այս մենամարտական պատասխաններուն ա՛լ վերջ մը դնելու ժամանակը հասած համարելով, էֆէնտիէն խնդրեց տէր Յուսիկ հօր պարզօրէն յայտնել ինչ որ իմացնել կ'ուզէր։

Էֆէնտին անդրադարձաւ որ եպիսկոպոսը այս անգամ կը զգուշանար «Ձեր Վսեմութեան հրամանները հաղորդել» նուիրագործել բանաձևին կիրարկումէն։ «Խըմպըլ» տէրտէրի մը կոպտութիւնը նոյն իսկ քարոզիչին վրայ կ'ազդէր։ Մտքին մէջ իր հեղինակութեան ըմբոստացման կասկածը ծնաւ։ Բայց կը զգար թէ կացութեան տէրը ինքն է՛ր։ Նախ՝ ձեռքին հինգ մատերը չրթունքէն օդը, օդէն չրթունքը տալուբերելով, գոչեց.

— Ժողովուրդը գրգռող այն ի՛նչ եղանակներ էին։ Լուրը հիմակ գնա՜ց Հասան փաշային։ Ճուրճալ եղա՛նք, ճուրճա՛լ։

Ու հազիւ լսելի մրմունջով մը.

— Ան ի՛նչ «ազատութիւն» էր որ պոռացիր, տէրտէր։

Եպիսկոպոսը, աւագերէցը, աթոռակալը, յօնքերնին պռստեցին։ Տէր Յուսիկ առանց վարանումի պատասխանեց։

— Մեր հազարաւոր տարիներու աղօթքներն են, մեր սուրբ հայրապետներուն դրած ծէսերն են։ Ի՛նչ, աս ժամը հայ քրիստոնէի ժամ չէ՞։

Ու Հայաստանցին աչքերը խոլոր մոլոր ժուռ ածեց եպիսկոպոսին երեսը, քահանաներուն երեսը։ Բոպէ մը ամենքն ալ հիազարհուր ցնցուեցան։ Այդ հրաւ

նայուածքին մէջ Հայաստանի պատմական ցաւումը կը ցոլար։ Թառմեցաւ էֆէնտին ինքն ալ։ Մեղմաձայն հազագով մըն էր որ պատասխանեց․

— Այն երանելիները ուրի՛շ ատեն կ'ապրին։ Հիմակ դարը ուրիշ դար է։ Սուրբ հայրապետները, մեռնինք նէ, անդին հոգիներնուս փրկութեանը կ'օգնեն, ամա աստեղ մեզի չեն ազատեր։

Ու ինքզինքը գտնելով՝ հարցուց․

— Դուն հոս մինա՞կ եկար։

— Այնպէս է, ատեն մը մինալու եկեր եմ։

Է, մինալու եկեր ես նէ, ան քու Տոմուլ գեղդ մոռցիր տէ, խուզիգեղցի եղիր։ Աստուծով Նորէն գեղդ երթաս նէ, հոն ի՛նչ կ'ուզես նէ ան եղիր։ Հոս հէ՛մ քեզի կ'ընես, հէ՛մ մեզի։ Հոս քաղաքագէտ ըլլալու է։ Ականջիդ օղ ըրէ աս պատուէրանը—Օրթագեղ՝ սկիզբն իմաստութեան, երկիւղ Հասան փաշայի։

— Անանկ է էֆէնտի, անանկ է. չո՛ւտ պատուական խրատներ, աղաղակեց ազնուաշուքներու խըմբերգը միանուագ։

Եպիսկոպոսը միջամտութեան հարկ զգաց։

— Բայց էֆէնտի, ի՞նչ ընելու է հարցուց, դէմքը խոժոռած։ Աս Հասան փաշա է, աս Հիւսէյին փաշա է ըսելով մեր եկեղեցական արարողութիւնները փոխելո՞ւ ենք, ջնջելո՞ւ ենք։ Եթէ հինգ հարիւր տարի է ի վեր աս քաղաքագէտ իմաստութեան դպրոցին աշակերտած ըլլայինք՝ այսօրուան օրս Հայաստանեայց Եկեղեցի մնացած չէր ըլլար։ Գացող պանդուխտն ալ «ազատութիւն» կ'ըսէր, եկողն ալ կ'ըսէ, ես ալ եթէ ապաստաւորեմ, պիտի ըսեմ։

— Սրբազա՛ն, սրբազա՛ն, խելքդ կանչէ որ տուն գայ, աղաղակեց էֆէնտին․ ըսել ալ կա՛յ, ըսել ալ կա՛յ։ Երեսուն տարի է որ աս ժամն եմ, օր մը օրանց

մէկերնիդ լսեցի՞ք որ ազատութենէ ետքը ժողովուրդը «ամէն» պոռայ, «Տէր Ողորմեա» գոչէ։ Հէ՞։

Այս ուշագրաւ դիտողութեան վրայ մտածելու համար քանի մը րոպէ շնորհելէ յետոյ, տրտմաձայն մրմնջեց․

— Աս մէկ ամիսէ ի՛նչ կը դառնայ, չիյտէ՞ք։

Յուլիս տասնըհինգին ակնարկութիւնը շուարար ազդարարութիւն մըն էր, ազգին համար նոր ստեղծուած կացութեան ծանրութիւնը չմոռնալու զեկուցում մը։ Լրջացան երեսները, կարկեցան բերանները։

Էֆէնտին շուրջը աչք մը նետեց․ դէմքերը այլափոխեալ տեսաւ։ Հոգ չէ, թո՛ղ իրենք ալ քաշէին։ Կէս ժամէ ի վեր ինքն ալ կը տառապէր իր իշխանութեան դէմ ընդվզումի նշաններէն։ Կը զգար թէ իր ազդեցութեան տկարացումը Օրթագեղին աղետաբեր պիտի ըլլայ։ Անգլուխ մնալով իր թաղն ալ անխոհեմութեան պիտի մղուէր։ Ինքն իր մէջը փրկչի կոչում զգացողի գիտակցութեամբն էր որ ուզած էր Օրթագեղը փորձանքի դէմ պաշտպանել։ Հիմակ որ ա՛լ նպատակին հասած ըլլալ կը կարծէր, հարկ տեսաւ մեղմանալ։ Կապը կտրելու չէր, ուստի խօսքն անուշութեամբ պանդուխտին ուղղեց․

— Հիմա, տէր հայր, ինծի մտիկ ըրէ որ ըսեմ, յայտարարեց։ Ես ամենէն նախանձախնդիրն եմ եկեղեցական արարողութիւններու, բայց «հարկը օրէնքը կը լուծէ», ըսեր են։

Ու դառնալով միւս եկեղեցականներուն, աւելցուց․

— Ես քիչը կ'ըսեմ, դուք շատը հասկցէք։

— Բայց ի՞նչպէս ընելու է, հիմակ ըսեմ, պատասխանեց էֆէնտին, ու տէր Յուսիկին դառնալով,

իր հրահանգները տուաւ։

— Սա «ա»ն բերնէդ կամացուկ մը կը հանես, հազալով մը։ Մարդ ենք, հազալնիս կը բռնէ, ան ալ մեղք չէ՛ եա։ «Զատ»ը կ'ուտես։ Կ'ուտե՛ս, տէրտէր, կ'ուտե՛ս, չէ նէ ա՛ն մեղի կուտէ «Եղբարց մերոց»ին հազդ քիչ մը կ'անցնի։ «Գերեզոց»ին վրայէն, լփտելով։ Էֆէնտիմ, գերեզոց ըլլալ չեն ուզեր նէ, թո՛ղ խելքերնին գլուխնին կենան: Փա՛ռք Աստուծոյ, մենք ալ հայ քրիստոնեայ ենք, մեզի՞ ինչու գերեզոց չեն ըներ։ Էֆէ՞մ։

— Անանկ է եա՛, անանկ է եա՛, ձայնեցին նորէն աշխարհականներու խմբերգը միանուագ ու բարեխըբատն ալ շարունակեց։

— «Եւ շնորհ յառաջիկայ»ին եկար մի, քեզի խուլա՛ն խուլա՛ն իզին, պոռա՛ ու պոռա, կ'ուզես նէ թող ձայնդ մինչև Շնորհք Էֆէնտիին տունը հասնի։

Ընդհանուր քրքիջ մը պատասխանեց այս կատակաբանութեան, որ էֆէնտիին հանդարտացման բարեգուշակ նշանն էր

— Հիմակ «ինտոր ընելու է»ն, սորվեցար եա՛, տէր հայր, ա՛լ երթաս բարով։ Տէր ընդ քեզ ըսելով հրահանգիչ էֆէնտին պանդուխտ քահանան արձակեց։

— Էֆէնտի՛, յայտարարեց տէրտէրը ոտքի ելլելով, ատանկ խօսքերէն ես բան մը չեմ հասկնար։ Սրբազանը եթէ կը հաճի, թող հրաման տայ, ու ա՛լ կիրակի օրերը ես սպասաւորութիւն չընեմ։

— Է, էն աղէկն ալ ատ կ'ըլլայ, քրթմնջեց էֆէնտին սրտնեղութեամբ։

Պանդուխտը եպիսկոպոսին առջևը խոնարհութիւն ըրաւ, երեկոն քահանաները առանձին ողջունեց, և աշխարհականներուն ալ ընդհանուր բարև մը տալու դուրս ելաւ։

— Ձայն բարբառոյ յանապատի, անոր համար կը քաշեն եա, ըսաւ հեղինակաւոր ազնուաշուքը իր քովիններուն։

Էֆէնտին ա՛լ խոնջ վաստակաբեկ, ժամացոյցը հանեց, նայեցաւ, « օ՜ » մը թողուց, իբր զարմացքին արտայայտութիւնը ժամանակին յառաջացման համար։ Անմիջապէս ոտքի ելլելով, «հրամմեցէ՛ք, սրբազան հայր» հրաւէր կարդաց եպիսկոպոսին։ Քանի մը «հրամմեցէք» ալ բոլոր ներկայ գտնուողներուն ուղղեց։

Ի վաղուց անտի, Հայրապետ էֆէնտին ժամուն տօնախմբութեան օրը իր բնակարանը կոչունքի մեծահաց սեղանի շուրջը կը համախմբէր պատարագաւոր սըրբազանը, քահանայից դասը, խորհուրդը ու երևելիները։

Օրուան միջադէպն այս հնաւանդ սովորութիւնը չխանգարեց։ Էֆէնտին իր առաջին ցնցումէն ուշաբերելէ յետոյ, ինքն իր վրայ ջանք ըրած էր, ծանր խնդիրը անուշ տեղ կապելու գոնէ առժամաբար, որպէս զի հանդիսաւոր ուրախութիւնը չի հարամնայ։

Ամէնքը դուրս ելան խմբովին։ Բակը դեռ երիտասարդները կը սպասէին, գանձանակը ձեռքերնին։ Էֆէնտին գոհացուց անոնք, բայց մունջ բերան։ Կը ըսպասէին և մուրացիկներն ալ, անոնք ալ ուրախացուց։

Թաղին միւս երկու քահանաներն ետ եկան միացան խումբին, որուն կցուեցան քանի մը քայլ անջրպետով՝ լուսարարը, դպրապետը, դպիրները, ժամկոչ մը։ Խորհրդարանէն քիչ մը առաջ բացակայ գըտնուող քահանաներէն մին՝ բոլորտիքը դիտեց և տէր Յուսիկը իրենց մէջը չտեսնելուն, միւս քահանային ըսաւ.

— Նոր պանդուխտը չիյտէ, իմաց տանք։

— Ձգէ՛, ձգէ, յարեց ազնուաշուք մը, ամէն մարդ իր ըրածը կը քաշէ։

Բ.

— Աս անունն ալ ո՛ւրկէ միտքդ է ինկեր, հարցուց եպիսկոպոսը ժպտելով, երբ տիրացու Գաբրիէլը քահանայ ձեռնադրուած օրը փափաք յայտնեց Յուսիկ անունով վերածնիլ: Գեղացի տիրացուն, ազգային բոլոր սուրբերուն մէջէն Յուսիկ հայրապետին համար մասնաւոր հակում մը ունէր բնազդումով: Ձեռնադրուելէն քանի մը տարի ետքը, երբ օր մը Պոլսոյ թերթերէն տեղեկացաւ թէ Սուլթանը իր քուրան Պատրիարքարան զրկած էր ու Պատրիարքն ալ զայն խունկով ու մոմով ընդունած էր, սրբութեան պատկերի մը պէս, «Ա՜խ, Յուսի՛կ մը, Յուսի՛կ մը, Պոլիս Յուսիկ մը «չկար» աղաղակեց»: Լուսաւորիչին Թոռը Դիոկղետիանոս կայսեր պատկերը ոտքի տակ առնելով ջարդ ու փշուր ըրած էր: Տէր Յուսիկին ալ սրտէն ձայն մը կ'ըսէր որ՝ քուրան Պատրիարքարան հասած օրը եթէ ինք Պոլիս գտնուած ըլլար, անգամ մը եւս պիտի հաստատուէր «անունին տէրն է եղեր» ժողովրդական առածին ճշմարտութիւնը:

Երբ տէր Թադէոս վախճանեցաւ, փեսան տիրացու Գաբրիէլը անոր յաջորդեց: Այդ թուականէն տասը տարի ետքը, մեծ—կոտորածին օրերէն խուժանը Տոմուզ գեղին վրայ յարձակելու փորձ մը ըրաւ: Տէրտէրը հոն չէր. տարագրեալը Պոլիս կը գտնուէր, բայց գեղին երիտասարդները հոն էին: Այցելուներուն ընդ յառաջ գացին, զէնին մէջ «ապաշխարութեան աղօթքներ» հնչեցնելով: Ի լուր այդ ձայներուն, անկոչ հիւրերը լեզապատառ փախան: Ու անկէ ետքը կինե-

րը «ապաշխարութեան գանձանակին» առջեւ երեսնին կը խաչակնքէին, և «զօրութեանդ մեռնիմ»ըսելով զայն ջերմեռանդաբար կը համբուրէին:

Ապաշխարութեան գանձանակին, ապաշխարութեան աղօթքներու մասին, ահա ինչ որ պատմած են Տոմուզգեղցի երիտասարդները:

Տէր Յուսիկ նորընծայ քահանան «մեղաց քաւութեան» սահմանուած ապաշխարանքները բաւական չհամարելով անոնց վրայ հատ մըն ալ ինք աւելցուց: Ժամուն դուռը ապաշխարանքի գանձանակ մը դրաւ: Խոստովանանքի եկող ծերերը, կիները, աղջիկները կը դատապարտուէին մէջը հինգէն մինչեւ քսան փարա ձգելու, ըստ չափու եւ մեծութեան մեղաց:» Տարի մը ետքը կիրակի առտու մը տէրտէրը գեղին երիտասարդութիւնը հաւաքեց ու գանձանակը ի ներկայութեան ամենուն բացաւ: Երիտասարդներէն երկուքը հետը առնելով քաղաք գնաց: Քանի մը օրէն վերադարձան: Յաջորդ կիրակին տէր Յուսիկ հետեւեալ ծանուցումը ըրաւ.

«Ապաշխարանքի գանձանակի արդիւնքով սուրբ եկեղեցւոյս նուէր մը պիտի ընենք, ոսկի և արծաթ ոչ ունիմք, ըստ Առաքելոյն, բայց զոր ինչ ունիմք, ի սրտէ ի տամք: Աստուած ընդունելի արասցէ»:

Ժողովուրդը «ամէն» գոչեց: Երկու երիտասարդները խորանին առջեւ բերին հրացան մը դրին: Տէրտէրը զայն օրհնեց և պատէն կախեց, փայտէ խաչ մըն ալ քովիկը: Գանձանակն ալ նորէն տեղը դրուեցաւ:

Տէր Յուսիկ հրացանը օրհնելէն յետոյ, նոր ապաշխարանք մըն ալ երիտասարդներուն սահմանեց: Խոստովանող այր մարդիկը կը պարտաւորէր «օրհնեալ հրացանով» թռչուն զարնել ու մատաղ ընել. «Աբէլի

(21582-60)
2478-2002
Գրադարան

պատարագն Աստուծոյ» կ՚ըսէր։ Ինքն իր ձեռքովը հրացանը պատէն վար առաւ, վրան խաչակնքեց ու աչքին առջեւը մեղաւորները պատժին գործադրութեանը հրահանգեց։

Երբ երկրորդ տարին ալ բոլորեցաւ, ապաշխարանքի գանձանակը նորէն բացին, այս անգամ արդիւնքը երկու հրացանի կը բաւէր, ապաշխարագիրը կահեց որ երբեմն երբեմն երիտասարդներն ալ ինքնաբերաբար գանձանակին բարեխօսութեանը դիմած էին։

Տէրտէրը գեղի տղոց կարդալ կը սորվեցնէր։ Ձեռքերնին Ռօպէնսօն Քրիւզօէ տուած էր, որպէսզի ինքնօգնութեան գաղափարը անոնց մտքին մէջ մխէ։ «Տեսէ՛ք կ՚ըսէր, Ռօպէնսօն իր կղզիին մէջ քան փաբանից երկաթի մը կտոր ոսկիի մեծ կտորէ աւելի օգտակար կը սեպէր։ Մենք ալ Ռօպէնսօնին պէս մեր գեղը կղզիացած ենք։ Չորս կողմերնիս անհաւատներու ծովն է։ Մեր ժամն ալ ոսկին ի՞նչ ընէ. երկաթի կտոր մը մեր գործը աւելի լաւ կը տեսնէ»։

Գեղացիները երկաթասիրութեան մէջ օրէ օր կը յառաջդիմէին։ Իրենցմէ Պոլիս գացողները հոն իրենց երկրացիներուն պանծացուցին Նորահաստատ ապաշխարանքը. երկաթասիրական գաղափարներն ալ տարածելով։ Օր մըն ալ Տոմուզ գեղի Պոլսոյ պանդուխտները ընկերութիւն մը կազմեցին, ապաշխարանքի գանձանակը շէն ու պայծառ մնալու նպատակաւ։ Երկիր վերադարձողներն ալ հետերնին չրջահար մը ժամուն նուէր կը բերէին։

Տիրացու Գաբրիէլը քահանայ ձեռնադրուելէն տաս տարի ետքը, գեղին ժամը քսան հրացան և երեսունի չափ չրջահար ունէր «ի քաւութիւն և ի թողութիւն մեղաց ու քաջավարժ նշանառու երիտասարդութիւն մը։ Գնդակի սուլումը «ապաշխարութեան աղօթք»

կը կոչուէր ժողովուրդին մէջ։ Այդ աղօթքը իր զօրութիւնը կատարածին ցոյց տուաւ։

Ապաշխարանքի գանձանակին հաստատութիւնը դիպուածական գաղափարի մը ծնունդը չէր, ծրագրին մասն էր։ Տէր Ցուսիկ իր գեղը բարեկարգելու խորհուրդը շատոնց յղացած էր, տակաւին տիրացու եղած ատենը։ «Թո՛ղ տէրութիւնները 61րդ յօդուածը գործադրել տալու ետեւէ ըլլան, կը խորհէր ինքնիրենը։ Այդ օրուան սպասելով հանդերձ եթէ առ այժմ քիչ մը մենք մեզի բարեկարգելու ըլլանք, գէշ պիտի չըլլայ։ Աւելի բարին աչք չի հաներ։» Ու կ՚ուզէր որ իր գեղը օրին մէկը ամբողջ Հայաստանին կենդանի մէկ օրինակ մը հանդիսանայ, և գործնականապէս ցոյց տայ ինքնապաշտպանութեան է՛ն կտրուկ միջոցը որ ինքնօգնութեան մէջ կը կայանայ։

Տեղ մը կարդացած էր թէ Անգլիացիները իրենց տղոցը լողալ սորվեցնելու համար, զանոնք կը բռնեն ջուրը կը նետեն, առանց օգնութեան։ Կը թողուն որ տապլտկելով, տապլտկելով, տակ երթալով, վեր ելլելով ինքզինքնին ազատեն ու իրենք իրենց ընտելանան ջուրին մէջ ապրիլ կարենալու գիտութեանց։ «Մենք ալ, կ՚ըսէր, ուզենք չուզենք, առ տղոցը կը նմանինք։ Ծովն ենք ընկեր, մեր գլխուն ճարը մենք պէտք է տեսնենք։ Եթէ սպասենք որ մեր ձայնը Պատրիարքարան լսուի ու մեզ ազատելու գան— եթէ երբեք գալու ալ ըլլան — կը խեղդուինք, կը լմննանք։

Նորընծան շուտով գործի ձեռք զարկաւ, բարեկարգման յաջողութիւնը նախ և առաջ կրօնքէն ակընկալելով։ Գիտէր որ քահանան կրնայ ժողովուրդը իր ուզած ճամբէն քալեցնել, շնորհիւ այն ազդեցութեան զոր խղճմտանքներուն վրայ ունի։ Այն մտածու-

թեամբ էր որ ապաշխարանքի պանծանակն ու աղօթքը հաստատուեց:

Զէնքով ինքնապաշտպանութիւնը իր «ներքին քաղաքականութեանը» հիմն էր, իսկ «արտաքին քաղաքականութեան», այսինքն՝ թուրք իշխանութեան հետ յարաբերութեանց մէջ «պատահականութեան», որ է վեր վար յարմարելու վարպետութեանը կը հետեւէր: Որոշեց պանդատի համար առաջնորդարան չդիմել:

«Տէրտէրը Առաջնորդին կ'աղերսէ, կ'ըսէր, Առաջնորդը՝ Պատրիարքին, Պատրիարքը՝ Սադրազամին: «Մի՛ մեռնիր իշուկս, գարուն պիտի գայ՝ առուոյտ ուտես»: Ու Հայոց պաշտպանութեանը համար Սադրազամին դիմումը կը նմանցնէր «տանձին պահպանութիւնը արջէն խնդրելու» միամտութեան: Կը ջանար ամէն գործ կարճ երկայն իր ձեռքովը կարել լմնցնել: Մերթ կծու լեզու, երբեմն աղաչանք, այսօր սպառնալիք, վաղը քանի մը դահեկան, ու ծանր պարագաներու մէջ քանի մը մէճիտ մեծապէս նպաստեցին գեղին կրած տառապանքներուն թեթեւցման:

Կ'անդրադառնար, թէ տգիտութիւնը, աղտոտութիւնը, ուսեալի անհոգութիւնը ժողովուրդին շատ աւելի աղիտաբեր են քան թէ կառավարական հարստահարութիւնները: Հայ գեղացին այդ չարիքներուն դէմ մինչեւ աստիճան մը ապահովելու համար ո՛չ Պէրլինի դաշնագրին, ո՛չ Պատրիարքարանին, ո՛չ Դրան միջամտութեանը ակնդէտ սպասելու պէտք կար: Ինքը Պոլսէն մէկ քանի թերթ կը ստանար ու գրքեր ալ կ'ընդունէր: Մասնաւորապէս առողջաբանական հրատարակութիւններն էին իր հետաքրքրութիւնը գրաւողները: Կը ցաւէր սակայն որ Պոլսոյ մամուլին մէջ քաղաքական անպէտ տեղեկութեանց և խորհրդածութեանց շատ լայնկեկ բաժին մը յատկացնելով, անդին

կը մոռցուին այն նիւթերը որոնց ընթերցումէն ժողովուրդը, մանաւանդ երկրին ժողովուրդը, կրնար սքանչելապէս օգտուիլ իր բարոյական ու նիւթական բարւօքմանը համար: Կարդացածներէն սորվածները կը ջանար հնարաւոր եղածին չափ գործադրել տալ: Օրինակի համար, գեղը առատ ջուր ունէր, ու տէրտէրը ծայրայեղ խստութեամբ հսկեց ժողովուրդին մաքրութեանը: Աղէկ չլուացուողներուն հաղորդութիւն չէր տար: «Աստուած ո՛չ միայն մաքուր հոգւով, այլ և մաքուր մարմնով ալ պէտք է ընդունիլ» կը խրատէր: Պոլիս գացող իր աշակերտներուն յանձնարարեց կարգ մը ընթացիկ դեղեր ղրկել, ի միջի այլոց՝ քինին: Հիւանդները կը դարմանէր առողջաբանական և բժշկական հրատարակութեանց օգնութեամբ:

Լրագիրներուն մէջ խոզին օգտակարութեան վրայ տեղեկութիւններ կարդալով. որոշեց մահմետականներուն ատելի կենդանիներէն գեղը քանի մը հատ մտցնել: Ըրաւ չըրաւ, մինչեւ Երզրումէն խոզ ճարեց ու գեղը բերել տուաւ և արտերը սայլեց: Բազմածինը կ'աճէր ու կը շատնար. առանց ժողովրդեան բեռ մը ըլլալու, վեց ամիսը անգամ մը տասնըհինգ քսան ձագ ցընկնելով: Տարին հազիւ մէկ երկու անգամ միսէ երես տեսնող գիւղացին հիմակ յաճախակի խորովածի համ կ'առնէր:

Այս խոզաբուծութիւնը գեղի ապագային վրայ օգտակարապէս ազդելու առիթ մը եղաւ: Օրին մէկը, թուրք զինուորները այդ գեղը իջան, ուր շատոնց այցելած չէին: Ուզեցին, ըստ սովորութեան, կերակրուիլ, բայց խոզէն զատ ուրիշ անասուն չտեսան:

Հարիւրապետը սաստիկ բարկանալով ոչխը ծեծեց։ Տէրտէրը վրայ հասաւ, ողբաց խաչնամահին ըրած կոտորածներուն վրայ, ըսաւ թէ իրենք ալ աղքատութենէն ստիպեալ՝ այդ աղտոտ կենդանին կը պահէին։ Գանգատեցաւ երաշտութեան մասին, ու խօսելով խօսելով, հարիւրապետը մինչեւ իր տնակը տարաւ։ Հոն քանի մը հաւկիթ ճաշեց, ճուտ մը մորթեց և մարդուն հրամցուց։ Հասկցուց թէ «ունեցածնին չունեցածնին ան էր»։ Ետքէն ալ թուրքին ափը ատամնավարձք մը դրաւ։ Զինուորականը կշտացած՝ զօրքերը վերցուց, «տոմուզներուն գեղը ուտելիք չկայ»ըսելով։ Անցան գացին մէկ երկու ժամ անդին գտնուող Քիւրտ մեծ գեղ մը։ Հոնտեղի Քիւրտերը գիտէին թէ իրենց դրացի Հայոց գեղը խոզ կար։ Արդէն տոմուզլարըն քէօյի — խոզերուն գեղը — կ'անուանէին զայն, զօրքերն ալ գործը մեծցուցին, ամբողջ գեղը իրենց աչքին խոզով ծածկուած երեւցեր էր։ Այդ այցէն յետոյ «տոմուզլարըն քէօյու»ն ժողովուրդին բերանը «Տոմուզլարըն քէօյի» փոխուեցաւ ու մինչեւ իսկ կէս պաշտօնական յորջորջման պէս բան մը եղաւ։ Շնորհիւ խոզերու համբաւին, ա՛լ, այդ կողմէն անցնող դարձող անօթի զօրքերը գեղը կանգ չէին առներ։

Հարկաւաքներն ալ, նախապէս կշտանալէ յետոյ, հոն գալու խոհեմութիւնը կ'ունենային։ Այս ամէն առաւելութեանց վրայ կը բարդուէր տուրքէ ազատագրումը։ Խոզը անտէր կենդանի մը կը սեպուէր, արտերը ինկած, ինչպէս թռչունը օդին մէջ. ոչ ոք անոր համար տուրք վճարելու պարտական էր։ Ու կառավարական պաշտօնեաներն ալ մաքերնէն ընաւ չէին անցներ խոզին ձեռք դպցնել։ Զզուանքն ալ սրբութեան պէս սարսափազդեցիկ է։

— Ա՜խ, կ'ըսէր տէր Ցուսիկ, եթէ Հայաստանի

ամէն գեղերն ու քաղաքները խոզով լեցուէին, հարստահարութեանց խնդիրը արդէն մասամբ լուծուած կ'ըլլայ։

* * *

Գարօն գեռ պզտիկ տղայ եղած ատեն «անհաւատներուն» դէմ ատելութեամբը, արդէն ապացոյց մը կը խոստանար։ Ամէն անգամ որ մօտակայ գեղ մը երթար, ետ չէր դառնար, առանց ճամբուն Թիւրքի ու Քիւրտի լակոտներու հետ կռուի բռնուած ըլլալու։ Նախայարձակը միշտ ինքը։

— Քեզի ի՞նչ ըրին որ անոնց զարկեր կը հարցնէին։

— Բան մը չըրին։

— Է, ինչո՞ւ զարկեր։

— Անհաւատ են։

Գեղին տէրտէրը մօրուքին տակէն խնդալով կը մրթմրթար։

— Սրիկ փչիկ պզտիկուց յայտնի է։

Հայրը, գեղին հարուստը, հետեւաբար և խոհեմութեան մարմնացումը, քանի մը ապտակով կը վարձատրէր տղուն կրօնամոլութիւնը։

«Ասանկ մեծնայ նէ, օր մը ամբողջ գեղին գլխուն փորձանք պիտի բերէ», կ'ըսէր։ Ու տէրտէրոջը վրայ վազելով կը պահանջէր զաւկին խիստ ապաշխարանք դնել։ Տէր Թադէոս սակայն Գարօին կը խնայէր. միտքը զայն իրեն փեսայացնել ըլլալու էր։ Տղուն հայրը հարուստ էր, այսինքն՝ գեղին երկու մեծադոյն արտերուն տէրը, ու զաւակն ալ մէկ հատիկը։ Քահանան ալ աղջիկ մը ունէր միայն։ Օրին մէկն ալ երկու կողմէն հաւանեցան խնամիանալու։

Գաբրիէլը ապագային իր աներոջը պիտի յաջորդէր։ Տէրտէրը սկսաւ իր փեսացուին կարդալ գրել սորվեցընել։ Աշակերտը քիչ ատենէն վարժապետին բոլոր գիտցածները ինքն ալ սորվեցաւ։ Կարդալու արդէն ուրիշ բան չկար, բայց եթէ ժամական մէկ երկու գիրք։ Սակայն տէր Թադէոս ուրիշ հատոր մըն ալ ունէր, կլորիկ, գունդիկ, սեւուկ կողքով, զոր երբեք տղուն ձեռք տալ ուզած չէր։ Գարօն քանի մը անգամ զայն ընդնշմարած էր ու օր մըն ալ համարձակած էր խնդրել։ Տէրտէրը ինքն իսկ ամէն անգամ որ այդ գիրքը բանար, «մեղա՛յ, մեղա՛յ,» կը գոչէր։ Ո՛չ ժամարար եղած օրերը, ո՛չ տօն օրերը զայն սընտուկէն դուրս կը հանէր։ Բայց Գարօն այդ խորհրդաւոր հատորը օր մը ձեռքն ունեցաւ։ Տէրտէրը զինքը գործի մը համար քաղաք խրկած էր, բան մը մոռցած ըլլալուն՝ ճամբէն ետ դարձաւ ու չիտակ տէրտիրոջ տունը գնաց։ Մարդը դուրս ելած էր, գիրքը բաց թողած, ակնոցն ալ վրան։ Որմէ՞ն գաղտնի պահէր, ուրիշ կարդալ գրել գիտցող չկար։ Գարօն գրքին վրայ ինկաւ, նախ կարդաց կողքին ոսկեզօծ խոշոր տառերը՝ «Աստուածաշունչ»։ Սկսաւ թղթատել։ Դիւրութեամբ կը հասկնար. ուստի և համ կ'առնէր։ Ինքզինքն ընթերցումին տուած՝ կը մոռնար որ տէրտէրը կրնայ յանկարծ գալ, երբ մէկէն «Վա՛յ անիծեալ» բացագանչումը լսեց, ու երեսին ապտակ մը շառաչեց։ Տէրտէրը գիրքը տղուն ձեռքէն յափշտակեց, ու նոյնհետայն իր արտը երթալով, կրակ վառեց և Աստուածաշունչը խարուկեց, յիշելով. «Վա՛յ մարդոյն այնմիկ, ոյր ձեռն գայցէ գայթակղութիւն»։ Երբ գիրքը կը վառէր, տէրտիրոջ աչքերն ալ լեցուեցան։

Աշխարհաբար Աստուածաշունչ էր։ Օրին մէկը ան-

ծանօթ մը գեղ եկած էր, իշու վրայ հեծած, հետն ալ պայուսակ մը։ Տէրտէրը փնտռելով մէկ տեղ նըստեր խօսեր էին։ Այցելուն աստուածավախ մէկը կ'երեւնար. անուշ լեզու։ Երբ պիտի մեկնէր, պայուսակը բացաւ, մէջէն գիրք մը հանեց և տէրտէրին նուիրեց։ Վրան «Աստուածաշունչ» գրուած էր. քահանան գիրքը պագաւ ու ճակտին դրաւ։ Աստուածաշունչ անունը լսած էր, երեսը տեսած չէր։ Մարդը քանի մը հատ ալ ձգել ուզեց, բայց տէրտէրը անօգուտ համարեց զանոնք ընդունիլ, կարդալ գիտցող ուրիշ ոչ ոք կար։ Մարդը մեկնելու ելաւ. տէրտէրն ալ հիւրին կ'ընկերանար։ Ճանապարհին հանդիպեցան խումբ մը գեղացիներու, որոնք տէրտէրին «օրհնեա՛» ըսին ու քովինն ալ բարեւեցին։ Աւելի օտարական ըլլալով իրենց ուշադրութիւնը գրաւեց։ Խումբին մէջէն մէկը մարդուն դէմքը յիշել կը թուէր, ուշի ուշով երեսն նայեցաւ, ու մէկէնիմէկ գոչեց.

— Պատուելի՛, դուն հոս ի՞նչ բան ունիս։

Քանի մը շաբաթ առաջ, քաղաքը անոր հանդիպած էր, կռուի մը ատեն, որուն ինքն ալ միջամտելով՝ մէկ երկու բռունցք ալ պատուելիին գլխուն ինք իջեցուցած էր։

— Հո՞ս ալ Տիրոջը խօսքին համար եկեր ես, հա՛, շարունակեց։

Ու տէրտէրին դառնալով պոռաց.

— Տէրտէ՛ր, աս մարդը բողոք է, դուն ասոր հետ ի՞նչ բան ունիս։

Տէրտէրը շուարած, սկսաւ խաչակնքել, «Հալին մեղք, հալածին դեւք» աղաղակելով։ Ամբողջ մարմինովը կը դողար։ Գեղացիները պատուելիին վրայ

թափեցան և սկսան տփել։ Մարդուկը հազիւ թէ կըրցաւ իշուն վրայ նետուիլ ու փախչիլ, պայուսակը հոն թողլով։ Քիչ վերջ բոլոր գեղը հաւաքուելով՝ կրակ վառեցին ու գրքերը այրեցին։ Տէր Թադէոս տուն վազեց։ Մէկուն չէր ըսած թէ ողջակիզեալներէն հատ մը փրկուած էր։ Ինքն ալ զայն անմիջապէս պիտի զոհէր։ Կրակի տալէ առաջ, մէյ մը աչքէ անցնելու փորձութիւնը ունեցաւ։ Բռնուեցաւ։ Ադամ Եւա, Կայէն, Աբէլ, Նոյ Նահապետ, Յովսէփ գեղեցիկ անունները լսած էր, բայց ի՞նչ ըլլալնին մանրամասնօրէն չէր գիտեր։ Խարոյկը միւս օրուան պահեց։ Միւս օրն ալ ձեռքը առաջ չգնաց։ Կը նզովէր բոտը և կը լափէր գիրքը։

— Գիտութեան ծառն ալ սանկ ըլլալու է, կ՚ըսէր ինքնիրեն։ Ան Եւան ալ ինծի պէս մէյ մը բռնուեցաւ։ Վաղը աս գիրքը էրեմ ազատիմ, ես ալ չպատժուիմ։

Միւս օրը՝ «Աստծու ողորմութիւնը մեծ է, ըսելով այրումը յաջորդ օրուան կը ձգէր։ Զգձգումը հասաւ մինչև այն օրը, որ ուրիշին ալ մեղքին պատճառ եղաւ։ Առաջին թափով այրեց լմնցուց, խղճմտանքի խայթին ազատուեցաւ։ Խղճի թեթևացում մը որ սըրտին շատ ծանր եկաւ։

* * *

Գաբրիէլը միտքը դրաւ այդ Աստուածաշունչէն քաղուածը փնտռել, բայց խուզարկութիւնները զգուշաւորութեամբ ընելու հարկը զգաց։ Տէրտէրին ընթացքը իրեն ենթադրել կուտար թէ «տակը բան մը ըլլալու է»։ Սակայն ի՞նչ։ Ո՛և է ենթադրութիւն չէր կրնար ընել։ Գարնան, յաճախ քաղաք կերթար։

Տէրտէրներն ու վարդապետները իրեն ծանօթ էին, ինչպէս և դպրոցին վարժապետները, որոնցմէ լրագիր կ՚առնէր կը կարդար։ Անոնց ճարպիկօրէն հարցումներ ըրաւ Աստուածաշունչին վրայ։ «Հոս չկայ, կ՚ըսէին, շատ սուղ է։ Վանքը հատ մը ըլլալու է, բայց ձեռագիր է, դուրս չեն հաներ, մարդու ցոյց չեն տար»։ Աստուածաշունչ ըսելով ամէնքն ալ գրաբար կը հասկընային։

Վարժապետներէն մէկուն՝ Արշամին՝ մասնաւոր համակրանքը կը զգար։ Օր մը երբ մէկտեղ կ՚երթային, անիկա արմուկովը Գաբրիէլը մշտեց քովերնուն ճիւպպէլի մարդ մը անցած ատեն։

— Ձեր գեղը ծեծ կերած մարդը աս է, ըսաւ։

— Բոտը, հարցուց դողալով։

— Նոյն ինքն պատասխանեց վարժապետը ծիծաղելով։ Արշամ Պոլսեցի էր ու ազատամիտ, բայց պաշտօնը զինքը խոհեմութեան կը պարտաւորէր։ Գաբրիէլը քաղքէն չելլալուն՝ վարժապետը կը համարձակէր իր ժպիտը բոլորովին չզսպել, ու նաև քանի մը խօսք ըսել։

— Մարդուն գրքերն ալ այրեր են եղեր, աւելցուց ճեգնօրէն։

— Այո՛, բոտի գրքեր են, էրեր են։

— Է՛, բոտի գիրքը ի՞նչ է, գիտե՞ս։

— Բոտի գիրքը բոտի գիրք է, ի՞նչ պիտի ըլլայ որ։ Կարդացողը դժոխք կերթայ։

Այս գեղջկական պարզամտութիւնը շատ զուարճացուց Պոլսեցի «միւսիւն», որ բոտի գրքերէն այլապէս տարբեր ընթերցանութիւններով պարապած էր, առանց դէպի դժոխք ուղևորութեան մը երկիւղին։

— Ատ բոտի գիրք ըսածնին՝ Աստուածաշունչ

է, ըսաւ ընկերոջ։

Տղուն շունչը բռնուեցաւ, «Աստուածաշունչ» անունը լսելուն։ Անյոյս կորսուած սիրելիի մը հետքը կարծես մէկէնիմէկ գտած ըլլար։ Բայց միտքը կը մթագնէր, երբ վարժապետը «Աստուածաշունչ» ու «բառ» բառերը իրարու կը կցէր։ Հրեշտակն ու սատանան մէկ կրնա՞ն ըլլալ։

— Բարոնները Աստուածաշունչ կ'ունենա՞ն, հարցուց շուարած։

Վարժապետը խնդաց։

— Ի՞նչու չունենան։ Անոնք ալ քրիստոնեայ չե՞ն մի ըսաւ։

— Քրիստոնեա՞յ մի։ Վարժապե՛տ վրաս կը խնդա՞ս։ Պահք ու ծոմ չբռնողը ընտո՞ր քրիստոնեայ կ'ըլլայ, ընդդիմաբանեց Գաբօն։

Արշամ չուզեց աւելի առաջ երթալով խեղճ տղան բոլորովին գայթակղեցնել։ Գիտէր որ գեղացի միամիտը մէկէնիմէկ իր գաղափարներէն բան չկրցաւ հասկընալ, առանց նախապատրաստութեան։

Ու գուցէ դուրսը շատախօսութեամբը իր գլխուն փորձանք մըն ալ բերէր։ Խօսակցութեան նիւթը փոխել ուզեց բայց Գաբրիէլին միտքն ա՛լ խռովեալ էր։ Անշուշտ վարժապետը վրան կը խնդար «բարոնները Աստուածաշունչ ունի՞ն» ըսելով։ Այո՛, անոր ձեռքին Աստուածաշունչն էր, զայն քիչ մը կարդալուն համար էր որ ապտակ կերած էր։ Ինչո՞ւ։ Եւ ինչո՞ւ տէր Թադէոս այդ Աստուածաշունչը երբեք իր ձեռքը տալ չէր ուզած։ Ինչո՞ւ, ի՞նչ կար։ Խեղճ տղուն ուղեղը խժլտուքով լեցուած էր, պիտի ճաթէր։ Ա՛լ չդիմացաւ։

— Արշամ էֆէնտի, աս Աստուածաշունչէն հատ մը ինծի կրնա՞ս ճարել, խնդրեց։

Վարժապետը տղուն երեսը նայեցաւ ուշադիր։ Չէ, անիկա իրեն խաղ պիտի չխաղար։

— Ինծի երթանք, ըսաւ։

Անխօսուն քալելով մինչեւ վարժապետին տունը գացին։

Սենեակին դուռը կղպելէ յետոյ, վարժապետը սընտուկը բացաւ, ճերմակեղէնները դուրս հանեց, անոնց տակէն՝ թուղթերն ու գրքերը։ Խորը, լաթերու մէջ պլլուած կլորիկ գունաւոր գիրքը, որուն սեփ ու սեւ կողքին վրայ ոսկեշող տառերը կը փայլէին։ Գաբրիէլ դողդղալով ձեռք առաւ աս գիրքը։ Բացաւ նայեցաւ։ Նոյն է՛ր ինչ որ տէրտէրին քովը տեսած էր։

— Թէ որ կ'ուզես, հետդ ա՛ռ տար, քեզի ըլլայ, բայց մարդ չտեսնէ, ըսաւ վարժապետը։

Գաբրիէլ ուրախութենէն ինքնիրմէն դուրս ելաւ։ Բայց ի՞նչու «մարդ չտեսնէ»։ Աստուածաշունչը ինչո՞ւ գաղտնի պահուի։ Ի՞նչ կար որ վարժապետը զայն սնտուկին խորը պահուըտցուցած էր։ Ա՛լ Արշամը բացուեցաւ. «քովդ խոստովանանք մնայ» ըսելով, պատմեց ինչ որ տէրտէրին տունը գլխուն եկած էր։ Վարժապետը ա՛լ չխնդաց։ Դէմը անմեղ ու լուրջ տղայ մը կար, որուն հետ հոգեբանօրէն պէտք էր վարուիլ։

— Բարեկամ, ըսաւ, հիմակ դուն աս գիրքը կարդա՛, միտքդ թո՛ղ բացուի։ Տէրտէրը բարի տգէտ մըն է ժողովուրդին պէս։ Դուն շատ բան կարդա՛, շատ մտածէ, անկէ ետքը կը խօսինք։ Նա՛, քեզի ուրիշ գիրքեր ալ տամ։

Ու սնտուկին մէջէն հանեց փոքրիկ Հայոց Պատմութիւն մը, Ռոպէնսօն մը, Ցուշիկները։ Գաբրիէլ

ամէնքը ծրարեց, տուփիկի մը մէջ նետեց, զայն ուսէն կախեց, ու թեթեւցած, ուրախ զուարթ ճամբայ ինկաւ իր գեղը։

Տարի մը վերջ՝ գեղացիները իրենց Գարօն փոխուած կը տեսնէին։ Թիւրքերուն ու Քիւրտերուն հետ կռիւ ընելէ կը զգուշանար, գիւղին մէջ ամէնուն հետ անուշ վարուողութեամբ կը ջանար վէճերն ու կռիւները կարգադրել։ Ձմեռը պզտիկ տղաքը գլուխը ժողվուած, անոնց կարդալ գրել կը սորվեցնէր։

Արշամին քովէն մեկնած օրը չիտակ գեղին մօտակայ լեռը երթալով, գրքերուն տուրիկը հոն քարանձաւի մը մէջ, խոշոր քարէ ծածկոյթի ներքեւ ապահոված էր։ Շաբաթը քանի մը անգամ այդ սարը կը վազէր, անհամբեր, սիրտը տրոփուն, իբր սիրուհիի մը հետ ժամադրավայր մը, ու բաց օդին խորհրդաւոր լռութեանը մէջ, կը կարդար ու կը կարդար։ Ընթերցումները դեռ մաքէն ներս չէն թափանցեր, բայց կը թողուին աղօտ իմն պատկերներ, որոնք նման անտեսանելի մելանով գրուած էջերու, օրին մէկը պայծառափայլ պիտի շողային ուրիշ ներգործութիւններու ազդեցութեամբ։ Ձմեռները քանի մը ամիս քաղաքը կանցնէր։ Գրաբարին մարմաջէն բռնուած, Արշամէն քերականութեան դասեր առաւ։ Վարժապետը իր գրքերը կարգաւ փոխ կուտար։ Թէեւ ճոխ գրատուն մը չունէր, երեսուն գիրք, միայն, բայց անոնց մէջ՝ Եղիշէ, Լաստիվերտացի, Հայրունի։ Գրքերուն չափ նաեւ Պոլսեցի ուսուցչին խօսակցութիւնները, պարզած տեսութիւնները այդ խոպան միտքը հերկելու օժանդակեցին։ Գաբրիէլ սկսաւ կարծիքներ ունենալ, համոզումներու տէր ըլլալ, և իրեն սեփական գաղափարներ ստեղծել։

Ապագայ տէրտէրը Քրիստոսը սկսաւ ճանչնալ ու

սիրել։ Բայց Պօղոսն էր զինքը քաշողը։ Քրիստոս երկինքը ցաթած տրտմանոյշ լուսընկային պէս կը խանդաղատէր իր սիրտը։ Առաքեալէն յեղափոխիչ շունչ մը իր հոգին կը խռովէր։ Աւետարանը կը կարդար ինքնամփոփ մտքով, յետ ընթերցման թուլցած կը մնար, գրեթէ երազուն։ Գործք առաքելոցին էջերը բացած ատեն չէր կրնար հանդարտ մնալ, մերթ ապառաժի մը կրթնած, մերթ քալելով կը կարդար բարձրաձայն, ներքին անբացատրելի վրդովումէ մը տագնապած։

Կամաց կամաց, Աստուածաշունչն ու Հայոց Պատմութիւնը իրարմէ զանազանել սորվեցաւ։ Ըմբռնեց թէ Հին ու Նոր կտակարանները ամէն ժողովուրդներու համար էին, Եղիշէն՝ Հայուն միայն։ Առաջ բողոք ու մահմետականը միեւնոյն սեւադէմները կ՚երեւէին իր աչքերուն։ Գեղացիին համար ան ա՛լ անհաւատ, ան ա՛լ։ Հիմակ այլեւս բողոքականը չէր ատեր, բայց պիտի ատէր Թիւրքը, եթէ անիկա նոյն իսկ հայադաւան քրիստոնէութիւնը ընդունէր։ Ազգութեան գիտակցութիւնն էր որ կը վերածնէր։ Ինչպէս մեռելը պատանքը փաթթուած կը մնայ գերեզմանին մէջ, սպասելով փողհարութեանը որ յարութիւն պիտի տայ իրեն և պիտի միացնէ հոգիին, այսպէս ալ ազգութեան գաղափարը կը ննջէր գեղացի պատանիին սրտին խորը, կրօնքի պատանքներուն մէջ պլլուած։ Հայոց պատմութիւնը եղաւ փողը Գաբրիէլեան որ մահաքունը արթնցուց և հայութեան հոգին միատարրեց։

Իր հողը հիմակ այլեւս պարզ նիւթ մը չէր իրեն համար. անիկա պատմութիւն ունէր, կեանք կը բղխէր անկէ։ Հոն Հայկն ու Վարդանը, Յուսիկը ու Ներսէսը ապրած էին, և ինքն այդ հողին զաւակն էր

անոնց զաւակն էր։ Լեռներ ու ձորերը լեզու ելած, իրեն հետ կը խօսէին։ Երբ քարայրէն կը մեկնէր, ընթերցումներէն սարսռուն, իրեն կը թուէր իբր թէ այն դիւցազանց ստուերները կը յածէին իր չուրջը։ Երկիւղածութեամբ կանգ կ'առնէր, ու սրտէն Արտաշէսին և Տրդատին պաշտօն կը մատուցանէր։

Անցեալին խանդավառ սիրտը կ'արիւնէր օրուան Հայաստանին համար։ Ու բան մը ընելու անկարողութիւնը զգալով, երբեմն փորձութիւնը կ'ունենար անիծելու այն օրը երբ Աստուածաշունչը ձեռքը անցած էր, և իրեն՝ քիչ մը ինքնազարգացման պատճառ եղած։ «Միայն գիշերը ցոյց տալու համար ինչո՞ւ կոյրին աչքը բանալ» կ'ողբար։

Արշամ այլևս Գաբրիէլին ազգասիրութեան խոստովանահայրն էր, վշտերուն ցաւակիցը, ու նաև սփոփիչը։ Եռանդուն երիտասարդ մը այդ վարժապետը։ Պոլսոյ թաղային դպրոցէ մը՝ շրջանաւարտ, Թիւրքիոյ մայրաքաղաքէն մեկնած էր Ներսէս Պատրիարքին իշխանութեանը է՛ն յուսատու օրերը, երբ հայ ժողովուրդը ամէն գիշեր կը պառկէր անուշ երազովը թէ առտուն ինքնավար Հայաստանի մը մէջ պիտի արթննար։ Հետը կը կրէր իր հաւատքը զոր կը ջանար տէրտէրցուին ալ փոխանցել։

— Վեց պետութիւնները ինչե՛ր պիտի ընեն, սպասէ, սպասէ, կ'ըսէր բորբոքած։

— Թէ որ ընելու չըլլա՞ն նէ, կը հարցնէր գեղացին, որ թէև քիչ չատ ուսում ստացած, բայց միշտ կը մնար գեղացի, — կասկածոտ, դժուարահաւան։

— Հէյ անանկ բան կ'ըլլա՞յ, կ'առարկէր վարժապետը, Պոլսեցիի մը դիւրահաւան հոհոսութեամբը։

Երկու տարի ևս անցաւ ու Հայաստանի վիճակը ո՛և է նոր փոփոխութիւն չը կրեց։ Վարժապետը քիչ

մը թուլնալ սկսած էր, երբ Րաֆֆիին «Խենթը» ձեռքը անցաւ։ Ինքը կարդալէն յետոյ գիրքը Գաբրիէլին տուաւ։ Անիկա տասնըհինգ օր վերջը քաղաք կը վերադառնար, «փրկութեան ճամբան հիմա՛կ գտանք», ըսելով, Վարժապետին հետ խորհրդակցեցան։ Րաֆֆիին գրքերը պէտք էր բերել տալ և ժողովուրդին մէջ տարածել։

Ժողովուրդը պէտք է կռուի պատրաստենք, կ'ըսէր տէրտէրցուն։ Մենք մահմետականներուն կռնակէն հայհոյելով չէ որ պիտի փրկուինք։ Գայլը պառաւին թոռը տարեր է, ան ալ մխիթարուէր է որ գայլին ետևէն հինգ մատովը մուր է տուեր։ Գայլին բերնէն հայրենիքնիս պիտի ազատենք, կրակին լուսէն անիկա առհաւրեկելով։

Անկէ ետքը սկսան խորհուրդներ կազմել, ծրագիրներ պատրաստել։

Մինչ այս, մինչ այն, Գաբրիէլ քսանը կ'անցնէր, տէրտէրին աղջիկն ալ տասնըհինգը մտած էր։ Ամուսնացումը որոշուեցաւ ու կատարուեցաւ։ Քանի մը ամիս ետքը Գաբրիէլին հայրը կը մեռնէր, երկու տարի ետքն ալ՝ տէր Թադէոսը։ Տիրացու Գաբրիէլը՝ մանչ զաւակի մըն ալ հայր՝ աներոջ յաջորդեց։

Հայոց հայրապետներէն Ցուսիկը իր սրտին տիրած էր։ Անոր մէջ կը տեսնէր նիւթական ուժին վըրայ գաղափարին յաղթանակը։ Ծերուկ եպիսկոպոս մը ըստ իր երևակայածին, միսմինակ, առանց զէնքի դիմադրած էր կայսերներու և թագաւորներու։ Տիրացուին համար Պոլսոյ Սուլթանը Դիոկղետիանոսին կը նմանէր, ու ամէն եկեղեցական ալ Ցուսիկ մը կըրնար հանդիսանալ։ Այդ սէրէն ու գաղափարէն մղուած

«ԿԱՐՄԻՐ ԺԱՄՈՒՑ»

Յուսիկ անունով քահանայանալ ալ փափաքեցաւ։

* * *

Նորընծային քարոզներուն համբաւը տարածուեցաւ շրջակաները։ Աղէկ եղանակին, թէ՛ մօտիկ գեղերէն թէ քաղաքէն ժողովուրդը Տէր Յուսիկը լսելու կուգար։ Բազմութիւնը կը հաւաքուէր գերեզմանատունը, երկիւղած լռութեամբ մտիկ ընելով իր սրտին խօսող պարզուկ լեզուն։ Արշամ միշտ ունկնդիրներուն մէջ էր, կը սիրէր ու կը յարգէր Տէր Յուսիկը, որուն ինքզինքը հոգեւոր ու մտաւոր ծնողքը համարելու իրաւունքը ունէր։ Մտերիմներ էին։ Օր մը վարժապետը Տէրտիրոջ դիտողութիւն ըրաւ, թէ քարոզներուն Աւետարանէն բնաբան չէր առներ։ Միշտ Հին Կտակարանը, Գործք Առաքելոցը կամ ազգային սուրբերը կը ներշնչէր զինքը։

— Հին Կտակարանն ալ Սուրբ գիրք չէ՞, հարցուց տէրտէրը ժպտելով։

— Անանկ է Սուրբ գիրք է, բայց Աւետարանն ալ շատ անուշ է, պատասխանեց վարժապետը։

Տէր Յուսիկ քանի մը րոպէ վարանումէ յետոյ ըսաւ․

— Զե՞ս վախնար որ շատ անուշութիւնը մեր ժողովուրդը կը մեղկացնէ։

Դիտողութիւնը նոր էր։ Արշամ սկսաւ մտածել։

— Կը տեսնես եղբայրս, շարունակեց տէրտէրը, որ մեր արտերը վարողներ եզներ են։ Մեզի կեանք տալու ցորենին ան պտուղ հատիկները ունենալու համար խոշոր խոշոր, ուժով եզներ պէտք են։ Գառնուկով արտ կրնա՞նք հերկել։

— Անշուշտ ոչ։

— Մեր ազգին բարոյական կեանքն ալ աս դաշտերուն կը նմանի, մանաւանդ որ խոպանացեալ, անմշակ ու հիմակ տրամ հող դարձած է։ Գառնուկին քաշած արօրովը չենք կրնար հոն ակօս բանալ և սերմացանք ընել։

Արշամ ձախ ձեռքին մատներովը իր պզտիկ մօրուքը սկսաւ արագ արագ քաշկռտել։ Տէրտէրը վերջին ո՞ւր պիտի բերէր։ Սա կոշտ գեղացիին մէջ նոր մարդ մը երեւան կուգար, իր մտքէն չանցած։

Տէր Յուսիկ յանձնապաստան մը չըլլալուն, մեծ գոհունակութիւն պիտի զգար, եթէ մտածութիւններուն վաւերացումը իր վարժապետէն լսէր։ Միտքը ամփոփելով, գաւառանքը կարճառօտ բանաձեւեց․

— Քրիստոսը, ըսաւ, իբր գառն Աստուծոյ կը ներկայացնեն։ Գառնուկը կը սիրենք, կը փայփայենք, բայց առանց իրեն ալ կրնանք ապրիլ։ Իսկ կեանքերնիս եզէն է, վասնզի ուժովն ա՛ն է։

Ու երկինք նայելով, յարեց․

— Ուժովը մէկալն է։

Արշամ ալ ինքնաշարժմամբ վեր նայեցաւ․ իբր թէ ինքն ալ բան մը տեսնել հաւատար, ու բան մը չգտնելով հարցուց․

— Մէկալը ո՞վ է։

— Եհովան եղաւ պատասխանը։

Տէրտէրը իր գաղափարը պարզեց․

— Ես շատ մտածելով՝ համոզուեր եմ որ, ըսաւ, մեր ազգին համար Տէր Եհովային հովանաւորութիւնը պէտք է։ Եգիպտացիներուն ձեռքէն ժողովուրդը փրկողը ան եղա՛ւ։ Մենք ալ Փարաւոն ունինք մեր գըլխուն վրայ, մենք ալ անհաւատներու գերին ենք, Եհովային խրատներուն մտիկ ընելով պիտի ազատինք։

Արշամին երեսը կ'այլայլէր, աչքերուն մէջ

փայլ մը կը շողար, որմէ տէրտէրը ազդուեցաւ. ու քաջալերուած՝ իր տեսութիւնները աւելի պարզեց: Տէր Եհովան իր ժողո ,
փորձանք կը բերէր: Եգիպտացիներուն զաւակներն ալ սպաննել տուաւ, անոնց ո ս
ղէններն ալ Իսրայէլացիներուն հալալ ընել տուաւ:

Այս յիշատակներէն բորբոքած, տէրտէրը գայրոյթի թեթեւ չեշտերով մը աղաղակեց.

— Հիմակ, օրհնած, դուն ըսէ, ես ժողովուրդիս ընտո՞ր խրատ տամ որ բաճկոնակդ առնողին, հանէ շապիկդ ալ տուր: Աս Նզովեալ անհաւատները շապիկնիս ձեռքումնին կը քաշեն կը հանեն, մեր հանել տալուն չեն սպասեր: Ելլեմ ժողո ,
տուեք» պատուիրե՞մ: Արդէն ան ալ կ'առնեն չիտակը Աստուած թող մեղք չհամարի, իմ բերանս առաջ չերթար ժամ եկողին խրատ տալ որ մէկ երեսիդ զարնողին, միւսդ ալ դարձուր: Աս չուները մեր քէֆին չեն սպասեր որ աջ կամ ձախ երեսներնուս զարնեն: Աջի՛ն ալ կը զարնեն, ձախի՛ն ալ կը զարնեն, քթերնուս ալ կը զարնեն, կռակներնո՛ւս ալ կը զարնեն, սրտերնո՛ւս ալ կը զարնեն: Կը զարնեն, կը զարնեն, կը զարնեն: Ալ տեղ մնաց որ դարձնենք, եղբայր, դո՛ւն ըսէ:

Գոլոսցի վարժապետը զգածեալ, լուռ կը մնար: Աշակերտը հիմակ ինքն էր: Տէրտէրը մահմետականին ձեռքէն ոսկրոտի դարձած հայ գեղացին կը խորհրդանշանէր:

— Ակն ընդ ակա՛ն, ատամն ընդ ատաման, ա՛սէ Տէր Եհովային կամքը, և ես ալ ժողովրդիս աանկ կը պատուիրեմ: Ի՞նչ կ'ըսես, պէչ կ'ընեմ նէ ա չիտակը զրուցէ՛, հարցուց քահանան:

Վարժապետը՛ յուզուած, երկու ձեռքերովը տէր-

տիրոջ աջը քաշեց համբուրեց:

* * *

Աշնան երկուշաբթի առտու մը Արշամ յանկարծ գեղ եկաւ: Առջի օրը քարոզ լսելու համար հոն գտնուած ըլլալուն, տէրտէրը զարմացաւ այս յանկարծական վերադարձին:

— Խե՞ր ըլլայ, հարցուց:

— Սարը երթանք, պատասխանեց վարժապետը խորհրդաւոր:

Մէկտեղ ճամբայ ինկան:

Ա՛լ շատոնց ի վեր էր որ տէրտէրը իր գրատունը թաքստոցի մէջ ծածկելու պէտք չունէր, մանաւանդ որ գրաբար Աստուածաշունչ մըն ալ աշխարհաբարով փոխանակած էր: Բայց սարը խորհրդաւոր Թորերն էր, ուր պատանի Գաբրիէլը երազած, խորհած ու մարդ և հայ եղած էր: Հոն կ'երթար, մինակ կամ իրեններովը, ամէն անգամ որ Եհովայէն ներշնչուելու պէտքը կը զգացուէր: Այդ օրն ալ գացին սարին կատարը հանգչեցան, աշնանային հեշտ արեւով արբշիռ:

— Երեսէդ կը տեսնուի որ հրճուանքի մէջ ես: Ուրախ լուրեր ունենալու ես, հարցուց տէրտէրը:

Վարժապետը ծոցէն ծրար մը հանեց, թուղթի մը մէջ փաթթուած, ու խնդալով, երկնցուց տէրտէրին որ.

— Ի՞նչ է հարցուց:

— Բա՛ց, տե՛ս, ըսաւ:

Բացաւ: Լրագիրներ էին, մէջէն ծալլուած: Պոլսոյ թերթերը կը ճանչնար. անոնց ձեւն ու տառերը

իրեն անծանօթ էին։

— Դարձո՛ւր, մէջը դարձո՛ւր, ըսաւ վարժապետը անհամբեր։

Դարձուց կարդաց, ու զարմանքով դիմացինին երեսը նայեցաւ։

— Պոլիս առանկ բանե՞ր կը հրատարակուին, հարցուց ապշած։

— Պոլիս չեն հրատարակուիր. Եւրոպա։ Ուշադիր նայէ՛։

«Արմէնիա»յին առաջին թիւերն էին։

Տէրտէրը սկսաւ բարձրաձայն կարդալ, արագ արագ, լափելով։ Ու վարժապետը որ զանոնք քանի մը անգամ կարդացած էր, հիմակ նորէն յափշտակուած, մտիկ կ'ընէր բարձրաձայն ընթերցումը։ «Պատերազմի շեփո՛ր, մարտորոտ գոռո՛ւմ», գոչելով, ընթերցումը յաճախ կ'ընդհատէր։

Տէր Յուսիկ թէեւ ինքզինքը կը զսպէր բայց վարժապետէն ոչ նուազ յափշտակուած կ'երեւնար։ Այդ բոպէին՝ իր աչքերուն առջեւէն կ'անցնէին ուրուականներն հայ հերոսներու, Եղիշէէն մինչեւ Րաֆֆի։

— Ուրեմն, ա՛լ գործի ժամը հնչած է, հարցուց։

— Հնչած է, հնչած է, պոռաց վարժապետը, խանդավառ հոսհոսութեամբ։

Ու «Արմէնիա» մը առնելով համբուրեց զայն, տէրտէրին համբուրել տուաւ։ Եւ օդին մէջ բարձրացնելով.

— Ա՛խ, դրօշնիս, գոչեց։

— Ու զինուորը, զէնքը ո՞ւր են հարցուց տէրտէրը զգածեալ ձայնով։

Վարժապետը պաղած մնաց։

Տէր Յուսիկ ժայռի մը կոթնած կեցաւ, համրիչը հանեց. կը քաշէր ու կը մտածէր, մերթ երկինք,

մերթ շուրջը դիտելով։ Արշամ ճակատը շփշփելով կ'երթար կուգար։ Քառորդ ժամու մը մտածկոտ լռութենէ յետոյ։

— Բարեկամս, ըսաւ տէրտէրը մեղմաձայն, ժողովուրդը պատրաստենք։ Դրօշին տակ՝ բանակ, շեփորի գոռումին՝ զէնք պէտք է։

Ու պարզեց երկար ատենէ ի վեր յղացած խորհուրդները, «ապաշխարանքի գանձանակի մը», «ապաշխարանքի աղօթքներու» հաստատման ծրագիրները վարժապետին հաւանութեանը ենթարկեց։ Երիտասարդին պատասխանը տէրտէրոջ ճակտին առ.ք համբոյր մը եղաւ։ Քանի մը շաբաթ ետքը՝ Արշամ իր ամբողջ մէկ ամսականը, ու տէր Յուսիկ հունձքին վրայէն ինչ որ կը մնար՝ «Արմէնիա»յի կը հասցնէին խանդավառ նամակով մը։

Տարի մը յետոյ՝ երբ ապաշխարանքի գանձանակի արդիւնքովը առաջին հրացանը գնուեցաւ, տէրտէրը այս անգամ վարժապետը սարը հրաւիրեց, թերթերն ալ մէկտեղ բերել խնդրելով։

— Դրօշդ պարզէ՛ նայիմ, ըսաւ։

«Արմէնիան» օդին մէջ սաւառնեցաւ գաւազանի մը ծայրէն։ Տէրտէրը հրացանը վեր առաւ ու.

— Այս լեռները, աղաղակեց, շա՛տ լսեցին հայ մայրերու լացերը...։

Արշամ մէկէն ի մէկ տրամաթախիծ ձայնով սկսաւ գեղգեղել։

Դու զով խնդրես մայր իմ անուշ—

Ու տէրտէրը՝

Ե՛կ մի դողար մօտեցիր ինձ—

շարունակեց։ Եւ այսպէս լալագին մէյմէկ տող փոխասացին։ Եւ յանկարծ երկուքը միասին որոտացին.

Թրքաց մայրեր թող լան ու դուն—

Ուրախ լուրեր տար ի մեր տուն.

Եւ առաջին գնդակը սուլաց։

— Թո՛ղ գնդակը ամէն տուքը թրքաց մայրերը լացընէ։

Վարժապետը հրացանը առաւ և երկրորդ գնդակն ինքը թռցուց։

Տէրտէրը՝ հրացանը ուսը, վարաժպետը՝ «Արմէնիա»ն ձեռքը—մտքին ու բազուկին միութեան խորհրդանշանը—սարէն վար կ'իջնէին, հոգւով ջլապինդ, մարմնով ջրապինդ։ Ճամբան տէր Ցուսիկ յիշեցուց այն օրը, ուր գող կատուի մը պէս վախկոտ, այդ միևնոյն սարն էր, հոն իր գրքերը թագցնելու համար։ Եւ հիմա՞կ։

— Ա՜խ, ես քեզի մատաղ սուրբ Մեսրոպս, կ'ըսէր, եթէ սա գրքերը դուն մեզի պարգեւած չըլլայիր, մենք ի՞նչ պիտի ըլլայինք։

Կը հաւատար գրքին հրաշագործութեանը։ Անիկա իր զօրութիւնը ցոյց տուած էր։ Պահ մը առաջ ո՞վ էր գնդակարձակողը։ Գիրքն էր որ հրացանը իր ձեռքըն էր դրած։ Գեղին դպրոցէն զօրանոցը։

Տէր Ցուսիկ, որ դեռ տիրացու եղած ատենը արդէն տղաքը գլուխը ժողված, անոնց կարդալ կը սորվեցնէր, հիմա ուզեց դպրոց հիմնել։ Շնորհիւ մինչեւ այն ատեն տուած դասերուն, գեղին մէջ պատրաստուած էր նախնական կրթութիւն ստացած նոր սերունդ մը։ Դպրոցի շինութեան համար իր յոյսը նախ և առաջ աշակերտներուն վրայ դրաւ։ Նաև կը յուսար թէ իր վայելած վարկը ամէն դժուարութիւն պիտի հարթէր։ Օր մը ժողովուրդը հաւաքեց, յորդորներ կարդաց, որպէս զի ամէնուն աշխատութեամբը, դպրոցը ձրիաբար շինուի։ Ամէնքն ալ ոգևորուեցան։ Տէրտէրը նոյն րոպէին իսկ ձեռք զարկաւ։ Բազմութիւնը ետին ձգած՝ լեռը ելաւ։ Առաջին մեծ քարը, որուն հանդիպեցաւ,

ուսը նետեց։

— Ձեզ տեսնեմ, ըսաւ ժողովուրդին, Տրդատ թագաւորնիս ալ մեր սուրբ Էջմիածինի հիմնարկութեան քարերը ուսը շալկած տարաւ։ Սուրբ թագաւորին ըրածը մենք ինչո՞ւ չընենք։

Գեղը քանի մը ամիս խռարանցումի մէջ էր, Վարպետ մը ու քանի մը բանուոր, որոնք Պոլիս շէնքեր շինելու շինութեան աշխատած էին, քաղքէն եկան ու հոգիններուն համար գործին գլուխը անցան։ Երկու երեք ամսուան մէջ երկու փոքր բայց գեղեցիկ ձեռքով դպրոց բարձրացան, մէկը սուրբ Մեսրոպի, միւսը՝ Սրբուհի Հռիփսիմէի անուններուն նուիրուած։ Տէրտէրը ինքը կը դասախօսէր, նախկին աշակերտներուն աջակցութեամբը։ Երէցկինն ալ ամուսինէն բաւական սորված ըլլալով, աղջիկներուն դպրոցը կը հոգար.

1889 թուականը հասաւ։ Տոմուղ գիւղը կրնար բարեբաստիկ համարուիլ։ Նախակրթութիւնը տարածուած, հանրային առողջութիւնը զգալապէս լաւցած, կառավարական հարստահարութիւնները չափաւորուած էր, ժողովուրդը զինուած, ահա ինչ որ հողին զաւակը ըրած էր։ Հին գեղացիներէն մէկը բարի մարդ մը՝ օր մը ըսաւ.

— Կ'ըսեն թէ բոյն բռնող թռչունն ալ կինն է, բոյն ուրողն ալ, բայց մեր գեղին բոյնը շինողը մեր տէրտէրն է։ Աստուած չընէ եթէ վախճանի, ան ատեն բունաւեր պիտի մնանք։

Գ.

Մուսա պէյին դատաստանը ամբողջ Հայաստանի հետ ցնցեց տէր Յուսիկին գեղն ալ. Արշամ կը կարծէր որ Թուրքիոյ կառավարութիւնը այս առիթէն օգուտ կը քաղէր իր վարկը աշխարհի առջեւ բարձրացնելու համար։ Քիւրտը օրինաւորապէս պիտի պատժուէր, եւ Թիւրքիա քաղաքակրթութեան ճամբուն մէջ մտնելով՝ բարեկարգութեանց Թուականը պիտի ողջունէր։ Տէրտէրը վարժապետին կատարելապէս համամիտ չէր։ Խելքը տեղ մը չէր ըներ որ սահմանադրական կառավարութիւն մը ի՞նչպէս կրնար սահմանադրական մը պատժել, անիկա քրիստոնեայ մը սպաննած ըլլալուն համար։ «Աշխարքին վերջը եկած ըլլալու է»։ կ՚ըսէր։

Բայց միւս կողմէն ալ չէր կրնար ըմբռնել թէ Թիւրք կառավարութիւնը կրնար համարձակիլ Եւրոպայի վրայ խնդալ, հրապարակային դատաստանի մը մէջ անպարտ արձակելով մեծ ոճրագործ մը։ Անշուշտ Պատրիարքարանը Մուսային յանցապարտութեան ապացոյցները ունենալով էր որ հրապարակային դատաստանի պահանջումը ըրած էր։ Դանակ զարնուած սրտին արիւնը չելլեր» վիճակին մէջ ինկաւ այն իրիկունը որ Արշամ Պոլսոյ վերջին թերթերը իրեն բերելով, Մուսա պէյին անպարտ արձակումը հաղորդեց։

— Ասոր տաճիկները աչքդ ճերմակ կ՚ըսեն, մրմռաց տէրտէրը, որուն երեսը սեւ ու կանանչ դարձեր էր։

— Բաց ֆէրմա՞ն։ պոռաց, ակռաները սեղմելով։ Սուլթանը աշխարհքի առջեւ Տաճիկներուն ու Քիւրտերուն արտօնութիւն կուտայ որ քրիստոնեաները ուզածնուն պէս ջարդեն, կոտրեն, թալլեն։ Հոտը պիտի ելլէ, կը տեսնես։

Արշամ որ գեփ գեղին կարած էր, բան մը չկրցաւ պատասխանել։

Քանի մը ամիս ետքը, 1891ի Յունիսին Կարնոյ եւ 1895ին կոտորածներուն նախատօնակը կը կատարուէր։

— Սկսան պարոն Արշամ, սկսան աղաղակեց տէրտէրը։

Վարժապետը գլուխը երկու ձեռքերուն մէջ առած նստած կը մտմտար։

— Սիրելիս, մտմտալով հիւանդը չենք կրնար աղէկցնել, ըսաւ տէրտէրը.

— Ի՞նչ ընենք, ի՞նչ ընենք կը հեծէր վարժապետը։։ ՅԱստուծոյ ոչ երկնչիմ և ի մարդկանէ ո՛չ ամաչեմ ատոնց համար ըսուած է, յայտարարեց տէրտէրը։ Աստուծմէ չեն վախնար, ան գիտենք. անհաւատ են. բայց Եւրոպայէ՞ն ալ չեն ամչնար եղեր։ Կը տեսնե՞ս, պարոն Արշամ, ո՞ւր մնաց ան քու Պերլինի դաշնագիրը, ո՞ւր է 61րդ յօդուածդ, ո՞ւր է պետութիւններուդ միջամտութիւնը։ Ո՞ւր է։ Ո՞ւր։

— Ի՞նչ ընենք տէրտէր, ի՞նչ ընենք։

— Արըզղնանք։ Դատաւորը անիրաւ կնոջ ձեռքէն օձիքը թօթուեց, «ամա՛ն» ըսաւ ու անոր ուզածը ըրաւ։ Պարոն Արշամ, դուն մէյ մը Պոլիս երթալու ես։ Գնա՛ նայէ կարասին մէջ բան մը կա՞յ։

Հինգ տարուան մէջ արտասահմանէն նորանոր թերթեր եկած էին։ Գեղացի տէրտէրը երբ թերթի մը մէջ կարդաց ո՛չ միայն Թիւրքիան, այլեւ ուրիշ պետութիւններ ալ Հայոց ձեռքով կործանելու ծրագիրը, մտմտուքը զինքը տանիլ կը սկսի։

— Պարոն Արշամ, ըսաւ, շատ կը վախնամ որ դուցէ այս ամէնուն վրան կայ՝ տակը չկայ։ Խե՞նթ են ի՞նչ են ասոնք։ Մեծ քար վերցնողը չի կրնար նետել։ Աս մեր աղբրտանքը չա՞տ չա՞տ կը պոռան եւ ուժո՛վ, վախնամ թէ «դատարկ կարասը զօրաւոր ձայն

կը հանէ» ըսուածը ըլլայ։

Վարժապետը աշխատած էր տէրտէրոջ վախը փարատել քաղաքագիտական տեսութիւններով։ Կասկածոտ քահանան հիմակ կ'ուզէր որ Արշամը անձամբ Պոլիս երթալով իրական կացութեան վրայ ճշգրիտ գաղափար կազմէր։

Արձակուրդի առեն էր. վարժապետ, անմիջապէս ճամբայ ելաւ։ Պոլիս հասած չհասած, հոնկէ կրակոտ նամակ մը հասցուց Տոմուզ գեղ։ Ընկերութիւններ կազմուած էին, Կովկասէն կարիճ երիտասարդներ եկած, Ռուսիոյ Հայերը ոտքի վրայ, Տաճկահայաստանի Հայոց համար Եւրոպայի Հայերը կը գործէին։ Ու վարժապետը տէրտէրը կը ստիպէր անմիջապէս Պոլիս գալ։ «Բանե՛ր պիտի ըլլային, բանե՛ր»։

Տէր Յուսիկ ինքն ալ արդէն այս տեսակ լուրեր ունէր Պոլիս գտնուող իր աշակերտներէն։ Ասոնք հոն «ընկերութիւն» կազմած էին, և ինք Արշամը անոնց յանձնարարած էր։ Վարժապետին նամակէն մակաբերեց թէ ամէնքը մէկ տեղ կը գործէին։ Պոլիս երթալու հարկը ստիպողական երեւցաւ։ «Ժամուն պարտքը վճարելու հանգամանքութեան մը» համար, առաջնորդարանէն յանձնարարագիր առնելով անմիջապէս մեկնեցաւ։

Սեւ Ծովուն վրայ հիւսիսային քամին այդ շաբաթ օրը անհեղօրէն կը փչէր։ Շոգենաւը չկրցաւ կէս օրին նեղուց հասնիլ. իրիկուն արեւը մտած պահուն —ըստ Թրքաց՝ 12ին— Վոսփոր մտաւ։ Տէր Յուսիկ գիշերը շոգենաւը անցուց. Առտուն նաւակ մը նստելով մաքսատուն ելաւ։ Մէկ երկու բեռնակիր եկան ձեռքը պագին։ Խնդրեց Պատրիարքարանին ճամբան իրեն ցոյց տալ։ Նախ՝ ազգին պաշտօնատունը պիտի ներկայանար։

— Նա՛, կ՚երթան, անոնց հետ գնա՛, ըսաւ բեռնակիր մը։

Հայաստանցի բեռնակիրներ խումբ խումբ եղած, Մայր եկեղեցին կ'երթային։ Տէրտէրը մահիճն ու ղուրձը մաքսատան Հայերուն քով թողուց ու գացողներուն ընկերացաւ. չորս կողմը դիտելով կը քալէր ապշած։ Կը սուրային բաց կառքեր, որոնց մէջ բազմեր էին ոսկեճամուկ զգեստով Թիւրքեր։ Ազգային նախանձը սրտէն «ա՛խ» մը խլեց։ Իր հետաքրքիր հարցումներուն պատասխանեցին թէ Պոլիս ամէն առեն այսպէս իրարանցումի մէջ չէր, և ոչ ալ տաճիկները միշտ այսպէս փառահեղ։ Այդ օրը ղուրպան պայրամի ըլլալուն, մայրաքաղաքը բացառիկ հանդիսաւորութեամբ կը հրճուէր։

— Նա՛, Մայր եկեղեցին ու պատրիարքարանը, ըսին բեռնակիրները, երբ նեղ փողոցի մը բերանը հասան։

Փողոցն ու շրջականները լեցուն էին հայերով։ Ժամ ու պատրիարքարան մտնող ելող խիստ շատ։ Հայաստանի տէրտէրը հիացած կը մնար։ Խորունկ ուրախութիւն զգաց։ Եթէ տաճիկները փառահեղ կը թըւէին, Հայերն ալ կեանք մը կը ներկայացնէին։ Քիչ մը առաջուան կսկիծը փարատեցաւ։

— Օ՜խ, օ՛խ, աս ի՜նչ աղուոր բան է կ'ըսէր ինքնիրենը։ Չորս կողմը կը նայէր, Արշամը կամ ուրիշ ծանօթ մը տեսնելու։ Ոչ ոք։ Խուռներամ ժողովուրդը որ տաճարը կը մտնէ, զինքն ալ քշեց ներս տարաւ։ Խորանին վարագոյրը փակ էր. սեղանին վրայ շատ մը աշխարհականներ կային։ Տէրտէրը բան մը չէր հասկնար։ Միթէ Պոլսոյ եկեղեցիներուն կարգ կանոններն ասո՞նք էին։ Մէկէն ի մէկ քար կտրած մնաց։ Սեղանին վրայ գտնուողներէն մէկն ալ Արշամն էր։ Վարժապետը ֆէսը հանեց նետեց, ու բազուկները

խաչաձեւ, սկսաւ խօսիլ։ Տէրտէրը որոշակի չէր կրնար լսել անոր բառերը, բայց ի միջի այլոց իմացաւ.— Այսօր՝ Էրզրում, վաղը՝ Մուշ, յաջորդ օրը՝ Վան ու ամբողջ Հայաստան։ Պիտի ջարդե՛ն, եղբա՛րք, պիտի ջարդե՛ն Հիմի՞ էլ լռենք։

«Հիմի՞ էլ լռենք» ժայթքեցաւ ժողովուրդին բերնէն, միաձոյլ զանգուածի մը նման, մէկ թափով, ինչպէս թնդանօթի բերնէն արձակուած ռումբը։ Ու բոմբիւնը բոմբիւնին ետեւէն։ Տաճարէն բակը, բակէն տաճարը կը պայթէին շրջահարները ու «Օ՛ն ի Ելլող» գոռումը կը թնդացնէր եկեղեցին ու շրջափակը։ Դուռէն մեծափառ մօրուքով եկեղեցական մը դողդղալով առաջ կուգար, խումբ մը երիտասարդներէ պաշարուած։ Ժողովուրդը ժամբայ կը բանար։

— Աս ո՞վ է, հարցուց տէր Յուսիկ քովինին։

— Պատրիարքն է, Պատրիարքն է, պատասխանեց մարդը։

Ու տէրտէրը մէկ մըն ալ ի՞նչ տեսնէ։ Արշամ, Պատրիարքին ետեւէն ընկերներով, որոնցմէ երկուքն իր աշակերտները, ձեռքերնին մէյ մէկ շրջահար. մէկէնիմէկ իրարու զարնուեցան վարժապետին, տէրտէրին աշակերտներուն նայուածքները։ Աչքերուն մէջ հրճուանքը փայլեցաւ։ Տէր Յուսիկ ինքն ալ դուրս մղուեցաւ, ու իրեններուն ետեւէն պատրիարքարան եկաւ։ Մուտ մեծ սրահը, աչքը չորս կողմը ժուռ կ՚ածէր. տաճկական բան մը տեսաւ։

— Աս ի՞նչ է, հարցուց մօտը եղողներուն։

— Սուլթանին խրկած թուրան է, ըսին։

Տէրտէրոջ երեսը փայլեցաւ։ Իր հին հառաչանքը կրկնեց. ըսա՛ր Յուսիկ հայրապետ մը չէր գտնուած որ զայն կտոր կտոր ընէր։ Քիչ մնաց պիտի ցատքէր, զայն պատառ պատառ պիտի ըզկտէր։ Հայաստանցի

տառապեալին արիւնը կը բողոքէր ի տես—Հայութեան անը մէջ— նշանի մը, որ դարերէ ի վեր հայ ցեղին մարտիրոսութեան արիւնաուշտ վկան եղած էր։ Այս խոհերուն մէջ խորասուզեալ, քանի մը վայրկեան չկրցաւ դիտել, թէ չորս դին ի՛նչ կը դառնար. Յանկարծ սթափեցաւ։

— Թուրա՛ն, թուրա՛ն, կը գոռար ժողովուրդը. թուրան պատառեցին։

Տէր Յուսիկ աչքերը պատը առաւ. թուրան իր տեղը չէր։ Հայ ժողովուրդին ոտքերուն տակ ճզմկոտր կը տապլակէր մահմետականութեան խորհրդանշանը։

— Ա՛խ, Յուսիկ հայրապետ, հողուդ մատաղ, աղաղակեց տէր Յուսիկ, ինքնիրմէն ելած։

Ա՛լ կրնար մեռնիլ։ Փրկութեան օրը իր աչքերը տեսած էին։

Անկէ ետքը ի՛նչ եղաւը չգիտցաւ։ Արդէն երկու ժամէ ի վեր չէր գիտեր թէ ո՞ւր էր, ի՞նչ կ՚ընէր, ի՛նչ կ՚ըլլար։ Ինքզինքը դուրսը փողոցը գտաւ։ Ամէնքը անհետացեր էին. Պատրիարք, Արշամ, աշակերտ, ո՛չ ոք կ՚երեւնար։ Մոլեգնոտ, խառնախուժ բազմամբոխի մը մէջ կորսուած էր։ Թիւրք զօրքերը վազնի վազ կուգային։ Երկու հայ, գլուխնին սուիններով ջախջախուած, աչքերուն առջեւ ինկան։ Ոստիկանները չորս կողմէն Հայերը կը բռնէին ու կը կապկըպէին։ Մէկէնիմէկ իր թեւերէն ալ քաշքշեցին, ու առանց բերանը բանալու առեն ձգելու՝ առին տարին։ Մութ խուցի մը մէջ նետուեցաւ, ո՞ւր էր, ի՞նչ եղաւ, ի՞նչ պիտի ըլլար։ Իրիկունը դուռը բացուեցաւ, հաց և ջուր տուին իրեն։ Անանկ մնաց։ Դուռը ոստիկան մը կայնած, ի հարկին գլուխը դուրս կը հանէր ու ներս կը մացնէր։ Բերանը բացաւ հարցումներ ընելու։

— Սուս օլ կեավուր մը լսեց։ լռեց։

Երեք օր ետքը՝ ցերեկ մը զինքն առին տարին Մեծ սրահ մը մտաւ: Համազգեստով Թիւրքեր նստած էին. սպարապետութեան դուռը, զինուորական ատեանին առջեւ էր: Անունը մականունը եւ ո՛ւրտեղացի ըլլալը հարցուցին: Երբ «Տոմուզ քէօյլիւ» պատասխանեց, դատաւորներէն մէկը տեղէն քիչ մը վեր բարձրացաւ, ուշադիր դիտեց, խնդաց եւ Նախագահին ըսաւ.

— Աս անոնցմէ ըլլալու չէ. ես կը ճանչնամ.

Այն հարիւրապետն էր, որ օր մը զինուորներով տէր Յուսիկին գեղէն անցնելուն, իրենց խօզ հրամցընող ուէսը տուած էր, ու տէրտէրին տունը երթալով ճաշած էր հանդերձ «տատամնալարձք»ով: Մարդը պաշտօնին մէջ բարձրանալով Պոլիս եկած էր ու հիմա ալ կ'անդամակցէր Հայերը դատող զինուորական ատեանին: Յիշեց անցեալը, եւ ուզեց իր հին ծանօթին համար բարեխօսել: Տէրտէրն ալ զայն ճանչցաւ եւ կռահեց որ ի նպաստ իրեն բան մը կ'ընէր: Նախագահը Տոմուզգեղցիին խոժոռ դէմքով հարցուց, թէ ո՛րքան ատենէ ի վեր Պոլիս կը գտնուէր: Երբ գեղացին ճեմուճուզ կելտում պատասխանեց, դատաւորները ըսկըսան խնդալ: Թեվֆիքէն ուզեցին: Տեսան թէ արդարեւ Յուլիս 15ի կիրակի առտու Պոլիս մտած էր, հետեւաբար չէր կրնար նոյն օրուան շարժումը կազմակերպողներէն ըլլալ: Պատրիարքարան ղրկուած ըլլալու պարագային վրայ տեղեկութիւն առնելէ յետոյ, տէր Յուսիկը անպարտ արձակեցին:

Տէրտէրը Պատրիարքարան գնաց: Գտաւ իր մէկ քանի աշակերտներն ու Արշամը որոնք կարող եղած էին ճողոպրիլ: Խորհրդակցութիւններ ըրին: Համաձայնեցան որ տէր Յուսիկ ատեն մը Պոլիս մնայ, կազմակերպութեան գործին համար, իսկ վարժապետը երկիր վերադառնայ, հոն գործելու ծրագրով:

Օրթագեղի եկեղեցիին պանդուխտ քահանան մեկնած էր այդ օրերը: Տէր Յուսիկ Պատրիարքարանէն յանձնարարագրով մը այդ ժամը խրկուեցաւ: Իր բախտէն, առաջին սպասաւորութիւնը եկեղեցիին տօնախմբութեան օրը ըրաւ: Յուլիս 15ի օրուան սպաւորութեանը ներքեւ միամիտ պարզութեամբ որոնց «Ազատութի՛ւն եղբայր մերոց»ը որով թաղին մխահեծան իշխան Հայրապետ էֆէնտիին հետ օգոստոս 19ի կիրակի օրուան ընդհարումը ունեցաւ:

Դ.

Եկեղեցւոյն տօնախմբութեան յաջորդ շաբաթը, ժամարարութեան տասնըհինգօրեայ շրջանը տէր Յուսիկինն էր: Կիրակի առտու, էֆէնտի ու ազնուաշուք ամէնքն ալ պահարանը իրենց տեղուանքը ըստ սովորականին բռնած էին: Պատարագը առանց միջադէպի կը վերջանար. «Ազատութիւն եղբայր մերոցը»ը անխախտ անցած էր սպասաւոր քահանային հագալը բռնած ըլլալով մինչ այն րոպէին երբ գերեզմանեալ եղբայրներու համար առ Աստուած պաղատանք պիտի ուղարկէր: «Կեցո»ին երբ տաճարը գրեթէ պարպուեցաւ, էֆէնտին դասը գնաց պատարագչին համար բարեացակամ տրամադրութիւններով: Կոչունքին օրը, սեղանին վրայ անդրադարձած էր զարիպին բացակայութեանը: Անմիջապէս ժամը մարդ խրկած էր, զանիկա բերել տալու համար, բայց չէին գտած: Խիղճ ըրաւ աղքատ քահանայի մը եղած այս զրկանքին համար: Նախորդ կիրակին, բարկութիւնը իջնելէ յետոյ,

մտածած էր թէ գեղացի տէրտէրը չարակամ մէկը ըլլալու չէր, երկրէն նոր եկած միամիտ մը, Պոլսոյ, մանաւանդ Օրթագեղի քաղաքականութեանը անտեղեակ։ Անցեալ շաբթուան չարիքը այս կիրակի դարմանել կ՚ուզէր, ուստի, փոխանակ ամէն կիրակի օրուան սովորական մէկ ոսկիին, գրպանէն երկու ոսկի ժամուց հանեց եւ ափը պահեց։

Ժամարարը ձախակողմեան խորանին առջեւի աստիճաններէն յամրաքայլ վար կ՚իջնէր «որ օրհնես զայնոսիկ»ը արտասանելով հատիկ հատիկ, ձայնը յոգնած։ Բայց այդ գրեթէ մարմրող ձայնը մէկէն ի մէկ հոգի առաւ։ Էֆէնտիին ականջներուն գնդակի սուլումի պէս բան մը զարկաւ․ «Թագաւորաց քրիստոնէի՛ եւ զինուորեալ մանկանց նորա»։ Մեծ ազան լմռեցաւ, գաւթին դունէն արտաքայլ դուրս ելաւ խռովեալ, երկու ոսկին ափը, եւ շունչը խորհրդարան առաւ գոչելով։

— Աս ի՞նչ փորձանք էր որ գլխուս եկաւ։

Գանձապետ, հաշուակալ, ատենադպիր, որոնք ըստակ համրելու, հաշիւ նայելու, գիր գրելու վրայ էին, յանկարծակիի եկած՝ գործերնին վար ձգեցին։

— Ի՞նչ կայ, էֆէնտի, ան ճերիֆը նորէն խա՞լք մը բրաւ, կը հարցնէին։

— Թո՛ղ տուէք, հոգինիդ սիրէք։ Ժամկո՛չ։

Ժամկոչը եկաւ, բարեւ բռնած կայնեցաւ։

— Սա զարիպը եկածին պէս, նախայէն բռնէ հոս բեր, եղաւ էֆէնտիական հրամանը։

Ու մինչեւ տէրտէրին գալը, կրակ կտրած էֆէնտին խորհրդարանը վեր վար պտըտելով կը պոռար․

— Փորձա՜նք, փորձա՜նք, վա՛յ ճեօզիւկ, վա՛յ։ Ամէնքս ալ պէլայի պիտի հանդիպինք։ Հիմա ճուռնալ եղանք։ Ան շունը հոն էր։

«Ան շունը» ակնարկութիւն մըն էր անձի մը, որուն վրայ լրտեսութեան կասկածը կը ծանրանար։

Տէրտէրը եկաւ։ Անցեալ շաբթուան միեւնոյն խումբը բայց ոչ այն պատկառազդեցիկ հանդիսաւոր գումարումը։ Ո՛րը ոտքի վրայ, ո՛րը նստած, էֆէնտին շրջուն։ Տէրտէրը եպիսկոպոսին առջեւ իր խոնարհութիւնը ըրաւ, բայց ժամանակ չտրուեցաւ իրեն, որ նստելու հրաման ստանայ։

— Տէրտէ՛ր, հիմակ հիմակ եաքալդ պիտի առնես, հասկէ տէֆ պիտի ըլլաս, իմացա՞ր, հրամայեց էֆէնտին։

Եպիսկոպոսը, որ «կեցո»ին դուրս ելած էր, դարձեալ ի՛նչ պատահած ըլլալը չը հասկցաւ. ու տէր Յուսիկ արհամարական շեշտով մը հարցուց․

— Նորէն ի՞նչ կայ, Նայիմ․

— Ի՞նչ կայ մի, ի՞նչ կայ մի՛։ Ան ի՞նչ «որ օրհնես» էր, հէ՞։

— Մեր «որ օրհնես»ն է, պատասխանեց տէրտէրը անտարբեր հանդարտութեամբ։

— Ա՛ն քո՛ւ «որ օրհնեսդ» է, աստեղինը չէ, աղաղակեց էֆէնտին։ Հոս Օրթագեղի «որ օրհնես»ը կայ, ան չըսողը «որ անիծես» կ՚ըլլայ հասկցա՞ր։

— Չէ՛, չը հասկցայ, վրայ բերաւ, տէր Յուսիկ նոյն հանդարտութեամբ։ Ձեր «որ օրհնես»ը ո՞րն է։ Իմ գիտցածս, Հայաստանեայց Եկեղեցւոյն «որ օրհնես»ը մէկ հատ է եւ ոչ թէ երկուք։

— Տէրտէ՛ր, տէրտէ՛ր, գոչեց էֆէնտին, խօսք մը կայ, կ՚ըսեն․ — «Հինտիստանը ասղան ծակով սէյիր կ՚ընեն —։ Ասեղին այն պզտիկ ծակուկէն Հնդկաստան կը նային։ Հիմակ ալ մեզ անանկ բարակէն կը նային կոր։ Ան Վարդանանց ատենը չէ, ան ատեն նայողը ո՞վ էր, փնտռողը ո՞վ։

— Ա՛յլ դարք, ա՛յլ բարք, ձայնեց անգլիէն՝ հատիկ հատիկ, ցուցամատը վերամբարձ Օգսենտիոս էֆէնտին հայկաբանութեան — ոսկեդարանին — պաշտօնական ներկայացուցիչը։

— Աֆէրի՛մ, Օգսենտիոս էֆէնտի, գոչեց Հայրապետ էֆէնտի քէֆով մը։ Անանկ է եա՛, անանկ է եա՛, այլ դարք, այլ բարք, Սողոմոն իմաստունը աղէկ մարգարէացեր է։

— Բայց, էֆէնտի. ներեցէք. «որ օրհնեա»ը ընտո՞ր կ'ըսեն, հարցուց եպիսկոպոսը։ Երկու «որ օրհնեա» չկայ. մէկը՝ Օրթագեղի համար, միւսը ամբողջ Հայաստանեայց Եկեղեցւոյն համար։ Մեր «որ օրհնեա»ը մէ՛կ է։

— Մէկ է, երկուք չէ. ես ալ ատ գիտեմ, սրբազան, պատասխանեց էֆէնտին։ Բայց երկուք ընելու է, չէ նէ՞ մենք երկու կտոր կ'ըլլանք։

— Անանկ է եա՛, անանկ է եա՛, կրկնեցին աշխարհականները միաձայն։

— Ամէն կիրակի «որ օրհնեա»ը կ'ըսէին չարունակեց էֆէնտին, բայց մէկը ես չի՞մ ու ոչ իսկ ուշադիր էի, թէ տակը ի՞նչ միտք բանի կայ։ Աղօթք մըն էր, կամացուկ մը կ'ըսուէր, կը լմնար։ Անիկա՛ դուն անցեալ կիրակիին «ազատութիւն» դարձուցիր։ «Որ օրհնեա»ը կամացուկ սկսելուդ, ես ալ քեզի կը մեղքընայի կոր որ շատ յոգներ ես, ձայնդ չելլար։ Մէյ մըն ալ «Թագաւորաց քրիստոնէից»ին վրայ անանկ զարկիր որ մէկէն ի մէկ ցնցուեցայ։ Ու ատիկա բաւական չէր. «զինուորեալ մանկաց»ին ձայն մը ձգեցիր որ մինչեւ Պէշիկթաշ հասաւ։ Ա՛լ ասկէ ետքը աս ժամուն մէջ «օհրնեա»ը առաջինին պէս պիտի չըսուի։ Եւ աս հրամանս ամէնուն համար է։

— Է, ընտո՞ր պիտի ըսուի, հարցուց տէր Յուսիկ։

Հրահանգիչը անոր դառնալով, յայտարարեց.

— «Որ օրհնեա զայնոսիկ»ը ուղածիդ պէս ըսէ։ Աստուածն է հրէից ալ, հեթանոսաց ալ։ Առաքեալը ատանկ կ'ըսէ։ Բայց «Թագաւորաց»ը եկա՛ւ մի՛, քիչ մը յոգնութիւն կ'առնես։ Շո՛ւնչ առ, մեղք ես։ Մէյ մը հազաս ու կամացուկ մը «քրիստոնէից»ը կը զատես «Թագաւորաց»էն։ Կը հասկնա՞ս ընտոր երկուք կ'ընեն։

— Իրաւ է, էֆէնտի, ճիշդ է, այդպէս ընելու է. պատգամեց Օգսենտիոս էֆէնտին, ցուցամատը միշտ վերամբարձ։ Վիեննայի մեր վերապատուելի հարք ճիշդ այսպէս են ըսած բազմալեզուեան «որ օրհնեա զայնոսիկ»ին և «քրիստոնէից»ին։

— Ապրի՛ս, Օգսենտիոս էֆէնտի, ապրիս, աղաղակեց սրբագրիչը։ Նայէ՛, անոնք ընտոր խելացի են, քաղաքագէտ են։ Անոր համար է որ վիրենք հանգիստ կը թողուն։

— Կեցցե՛ս Օգսենտիոս էֆէնտի, կեցցես, ձայնեց աշխարհականներու ակումբ, ինքնիրմէ դուրս ելած։

Եպիսկոպոսը լուռ կը մնար։ Էֆէնտին քաջալերուած, շարունակեց։

— «Զինուորեալ մանկանց»ին հասա՞ր մի...

— Է՛, հասայ, ըսաւ տէրտէրը հեգնօրէն։

— Հոն, հոռմեներուն խաչ հանելը կը դարձնես։

— Ես հոռոմ տեսած չունիմ, և ոչ ալ անոնց խաչ հանելը գիտեմ, պատասխանեց տէրտէրը, ուսերը վեր վեր թոթուելով։

Պզտիկ անդնուաշուք մը աթոռէն ելաւ ու սկսաւ աջէն ձախ երեսը ետեւէ ետեւ խաչակնքելը չընդնըշմարուելու չափ արագօրէն։ Ժողովը կը խնդար։

— Իշտէ հոռոմները ասանկ խաչ կը հանեն, կ՚ըսէր։

— Լփուտէ՛, տէրտէ՛, լփուտէ, չարունակեց էֆէնտին։ «Զինուորեալ մանկանց»ը լսուելու չէ։ Հայոց մէջ «Զինուորեալ մանկունք» չկա՛յ, չըլլա՛ր։ «Անոնց մանուկը որ զինուորեալ ըլլայ, հապա մեծը ի՞նչ պիտի ըլլայ» կ՚ըսեն, ետքէն։ «Որ սուր առցէ՛ սրով անկցի»․ բերաննիս ամուր ամուր ձայնով «զինուորեալ» առնենք նէ, ետքը բերաննիս ալ «զինուորեալ» ով կը գոցեն, հա՛։ Զը լսուի, չը լսուի։

— Անանկ է եա՛, անանկ է եա՛, կրկնեց խըմբերգը։

Հայաստանցին ա՛լ չդիմացաւ, ոտքի ելաւ ու էֆէնտիին երեսն ի վեր պոռաց․

— Էֆէնտի, էֆէնտի, ա՛լ չափը անցուցիր։ Կրօնականին մէջ եթէ փոխուելիք բան մը կայ, հրահանգը սրբազանէն գալու է և ոչ թէ քենէ, հասկցա՞ր։

Դիմադարձական այսպիսի դիտողութիւն մը՝ երեսուն տարիէ ի վեր բնաւ չլսուած՝ և որ բուռն հարուած կուտար էֆէնտիին գերիշխանութեանը, չուարեցուց ամէնքը, նոյն իսկ եպիսկոպոսը։ Ամէն աչք սրբազանին դարձաւ բողէաբար։ Անիկա պատուհանէն դուրս կը նայէր, չլսելու զարնելով, բայց սրտէն ըզգացած գոհունակութիւնը դէմքին վրայ կը ցոլար։

— Սրբազանը ե՛ս եմ, ես, գոռաց էֆէնտին։ Նորին Վեհափառութիւնը նուաստս կը ճանչնայ այս գեղին պատասխանատու։

— Հրամանքդ, ըսաւ տէրտէրը, ձեռքը պնակներուն երկնցնելով, մինակ ասոնց կը խառնուիս, տաճարին մէջն ալ, չա՛տ չա՛տ, խաիրին ու մինիստրներուն։ Լուսարարը քենէ վեր է։ Անիկա ատրճան ունի։ Քահանաներուն հրահանգ տալը քու կարողութենէդ դուրս է․․․։

Դեռ պիտի չարունակէր, բայց էֆէնտին, բռունցքը սեղմած, վրան վազեց, մոլեգին պոռալով․

— Ծօ՛, տէրտէր, ես քու մօրուքդ բրա՛շ ընել կուտամ։

— Ծօ՛, Հայրապետ, ես ալ քու պեխերդ կը․․․

Էֆէնտին պարզապէս խենթացած էր։ Ազնուաշուքները հազիւ թէ կրնային զինքը զսպել, թեւերը մըտած։

— Վա՛յ դուն ինծի «ծօ՛» մի՞ ըսես։ Ե՛ս, Նորին Վեհափառութեան պաշտօնեան, ե՛ս պալայով պատուած, դուն ինծի «ծօ՛» մի՞։ Բերանդ պիտի չորցնեմ, լեզուդ կարել տամ պիտի։

— Ու ե՛ս, պաշտօնեայ բարձրեալին, ճակատս սուրբ միւռոնով օծուած, դուն ինծի «ծօ՞» ըսես, պատասխանեց Հայաստանցի տէրտէրը ծանր ծանր, աջ բազուկը երկինք բարձրացնելով։

Խոր լռութիւն։

Ղարիպը, սրբազանին առջեւ խոնարհութիւն ընելով, խորխտաքայլ դուրս ելաւ։

— Ժամկոչ, կանչեց էֆէնտին։

Ժամկոչը եկաւ, բարեւ բռնած կայնեցաւ։

— Հիմակ հիմակ, հրամայեց էֆէնտին, արաբա մը պիտի բռնես, ասոր եաթաղը մէջը դնես, ինքն ալ մէկտեղ, չիտակ պատրիարքարան կը տանիս։ Ես վաղը կ՚երթամ կը խօսիմ։

* * *

Հինգշաբթի օրուան Պոլսոյ թերթերը «Ազգային Լուրեր»ու մէջ հետեւեալ տեղեկութիւնը կը հաղորդէին։

«Յուսիկ անուն քահանայ մը, Տոմուղ գեղէն, որ

առժամարար Օրթագեղի եկեղեցին խրկուած էր, հոն իր գեղին անունը արդարացնող բնաւորութեամբը՝ թաղը տակնուվրայ կ'ընէր։ Վսեմ. Հայրապետ էֆէնտին պէտք եղած գիտողութիւնը Պատրիարքարանին հաղորդած ըլլալով, այն խառնակիչը, ըսինք չքահանան, երէկ քարապաններուն հսկողութեամբը Մախսուսէի չոգենաւը դրուելով իր երկիրը խրկուեցաւ Սամսոնի ճամբով։

Ե.

Տէր Ցուսիկ ճամբուելէն շաբաթ մը ետքը, օր մը երբ Հայրապետ էֆէնտին Պէշիկթաշի պահականոցին առջեւէն կ'անցնէր, Հասան փաշան զինքը ներս հրաւիրեց։ Ըլտըզ բերդաքաղաքին շրջապատը համարուող Պէշիկթաշ և Օրթագեղ թաղերուն միահեծան տէր և իշխանը, Օրթագեղի Մեծ աղային մտերիմ բարեկամն էր։ Սուրճ ու սիկար հրամցնելէ յետոյ, փաշան խօսակցութեան միջոցին, իր գոհունակութիւնը Հայրապետ էֆէնտիին յայտնեց, կասկածելի փափազ մը ճամբած ըլլալուն համար։

— Աման, փաշա էֆէնտի, Ձեր վսեմութեան սըխալ տեղեկութիւն հաղորդուած ըլլալու է, պատասխանեց Հայրապետ էֆէնտի, գող ելլելու ձեւ առնելով։ Բան մը չկայ։ Աս փափազին ձայնը շատ անախորժ էր, անոր ձայն սիրելնուս՝ Պատրիարքարանէն ուրիշ քահանայ մը խնդրեցինք։ Ամէնքը աս է։

— Աղէ՛կ, աղէ՛կ, տանք թող ըլլայ, պատաս-

խանեց, քթին տակէն ժպտելով։ Դէմինը կը ճանչնար–

Այս մանրադէպը ամբողջ մարդը կը պատկերացնէ։ Այդ «հին հայ»ու տիպարը, ամէն անգամ թիւրք փաշաներուն հետ հայոց «շարժումներու» մասին խօսած ատենը, կը ջանար հայ ազգը օսմանեան գահուն հաւատարիմ և անձնուէր ցոյց տալ։ Օր մը երբ ներքին գործերու նախարարը իր առջեւը դրաւ Եւրոպա հրատարակուած հայերէն քանի մը թերթեր, որոնք Թիւրքիոյ դէմ սպառնալիքներ կ'որոտային, հայ էֆէնտին արհամարհական խնդուածքով մը զանոնք պուտալայի գրածներ որակեց։ Եւ այս հաւաստումին իբր ապացոյց, աւելցուց որ, երբ աւազակները տուն մը պիտի մտնեն կողոպտելու, առաջուց սրճարանները չեն նըստիր և ընելիքնին ամենուն առջեւ չեն պատմեր։— Աս ալ անանկ է, պատասխանեց Թուլամպըթ փաշան, որ հանգիստ մնալ կ'ուզէր։ Ու հրամայեց որ տանին պօօ°լրագիրները ա՛լ չթարգմանեն ու իրեն չբերեն։

Ակռաները կճռտելով Ցուգա, Վասակ, Մեհրուժան կ'անուանէր այն բարձրաստիճան Հայերը որոնք ազգին մէջ եղած չեղածը կը վազեն թիւրք փաշաներուն ականջը հասցնելու, իբր թէ իրենց հաւատարմութիւնը ապացուցանելու համար։ Երբ տան մը մէջ կրակ կը սկսի, կ'ըսէր, զայն մարել ուզողները վրան ջուր կը թափեն եւ ոչ թէ իւղ. Մեր լրտես էֆէնտիները ալ կրակին վրայ եղ լեցնող են, վասն զի ազգին տունը յաղմայի տալ կ'ուզեն։

Թիւրքերուն հետ իր վարմունքին մէջ հաւատարիմ աւանդապահն էր ազգային հին քաղաքականութեան։ «Կտրել չկրցած ձեռքդ պա՛գ ու ճակտիդ դիր», կը քարոզէր։ Իսկ մտերիմներուն կամացուկ մը կ'ը-

սէր թէ «առանց ձեռքը կանկրէնա պիտի ըլլայ, ինք-նիրենը պիտի իյնայ. կտրելու պէտք չկայ։ Սպասենք համբերելով։

Ներսէս Պատրիարքը շատ անհամբեր կը գտնէր։ Երբ անիկա եկաւ Օրթագեղ բնակիլ, էֆէնտին քիթը բերանը ծամռկեց։ Իրաւ է որ Պատրիարքին Օրթագեղ մեծ տուն մը նուիրողը Սուլթանը ինքն էր, «բայց, ըսաւ էֆէնտին իրեններուն, Նորին Վեհափառութիւնը Օրթագեղցիներս անհունապէս երախտապարտ պիտի ընէր, եթէ սրբազան Պատրիարքնուս տուն մը Պէշիկ-թաշի մէջ նուիրած ըլլար։ Նրբաբար հասկցնել կ'ուզէր որ, Սուլթանը Հայոց Պատրիարքը թէեւ անմիջական հսկողութեան ներքեւ կ'առնէր, բայց կը զգուշանար իրեն շատ մօտերը բնակեցնելէ։

Սան-Սթէֆանօ ու Պերլին եղած դիմումներուն համար շա՜տ նեղացած էր։ «Կամուրջը չանցած, սատանային աչքը կը բանանք կոր», կը մրմռար։ Թիւրքերուն հետ վարուողութեան համար իր մէկ սիրական առածն ալ այն էր թէ «սատանային հետ եղբայր եղիր մինչեւ կամուրջն անցնիլդ»։ Կամուրջը դեռ չէինք անցած լմնցած։

Զ.

Պերլին գացող «Պատգամաւորներուն» վերադարձին՝ ա՛լ չէր կրցած դիմանալ. Ներսէս Պատրիարքին գնաց «խելքը գլուխը բերել տալու համար»։ Երբ Հայկական խնդրին հայրը Եւրոպայի վրայ լի հաւատքով, խանդավառ կը խօսէր, պահպանողական մարդն ալ սիկառը կամաց կամաց քաշելով եւ աչքերը ծուխին թափառայած ելեւէջներուն յառած, հեգնաժպիտ ըսաւ.

— Սրբազան, երբ Սուլթան Մէճիտին օրով Խաթթը Շէրիֆը կարդացուեցաւ, Յակոբոս Պատրիարքնիս Մայր եկեղեցիին մէջ շատ մը բարեմաղթութիւններ ըրելէ եւ ժողովուրդին մեծամեծ յոյսեր տալէ յետոյ, ամբոնէն ելաւ ու քիչ մը ցած բայց խորհրդաւոր ձայնով մը ըսաւ. «ի վերայ այսօր ամենայնի, օրհնեալ ժողովուրդ, թագաւորնիս տ-ա-ճ-ի-կ է»։ Որ ունեցի ականջս լսելոց լուիցէ։ Թագաւորնիս հիմակ ալ տաճիկ է, սրբազան, ատիկա մի մոռնաք, եւ ըստ այնմ ազգը կառավարեցէք։

Ա՛լ անկէ ետքը Պատրիարքարան չգնաց, եւ ժողովականութեան ո՛եւ է պաշտօն չընդունեց։ Զատկի եւ Ծնունդի պաշտօնական այցելութիւնները կու տար միայն։ Երբ Ներսէս Պատրիարք իր բնակութիւնը Օրթագեղ փոխադրեց, Հայրապետ էֆէնտի քաղաքավարութեան համար «բարով եկեր»ի այցելութեան գնաց։ Պատրիարքը ցաւահար սիրով կը խօսէր։ Ազգին վիճակը առաջուընէ աւելի ծանրացած էր ու Եւրոպան ալ բան մը չէր ըներ։ Հայրապետ էֆէնտին ուրիշ քանի մը այցելուներու հետ ինքն ալ մտիկ ըրաւ Պատրիարքին գանգատները։ Ներկաներէն իւրաքանչիւրը կարծիք մը կը յայտնէր. ինքը գաղտնութեամբ այսքան մը յիշեցուց.

— Ի վերայ այսօր ամենայնի, օրհնեալ ժողովուրդ, թագաւորնիս....։ Մնացածը միտքերնիդ բերելու էք, սրբազան։

Թիւրքերուն հետ ազգային ընդհանուր քաղաքական ուղղութեան մասին ի՛նչ որ կը գործադրէր, նոյնը եւ կը յանձնարարէր ամէն մէկ հայ անհատի, ամէն հայ հաստատութեան Թիւրքերու հետ առանձինն վարմունքին համար ալ։ Կրակ կտրեցաւ, երբ իրիկուն մը «Արեւելք»ի մէջ կարդաց Պոլսոյ հայ եկեղեցիներէն իւրաքանչիւրին կալուածական սեփականութիւններուն

առանձին առանձին ղումարները, Անմիջապէս գիշերով սպասաւորը խրկեց և «Արեւելք»ի արտօնատէրը, որ Օրթագեղ կը բնակէր, կանչեց: «Զորս դու պատուիրեցեր»ը տուաւ: Մեծ օրագրին տէրը զարմացած կը մընար թէ ատանկ հրատարակութենէ մը ազգին ի՛նչ վնաս կրնար ըլլալ:

— Պէ, այ օղուլ, չուները հոս առնելու չէն, ըսաւ հին պահպանողականը: Տաճիկները գիտնալու չէն թէ մենք ի՛նչ ունինք, ի՛նչ չունինք: Աչք կը տնկեն, չեն քաշեր: Մենք կեավուր ենք, հասկցա՞ր, աղէկ բանը իրենց կը վայլէ: Մեր կնիկներուն երեսները ծածկելու ենք Անատոլիի մէջ, չէ նէ կ'առնեն կը տանին. մեր տուները աչքէ հեռու պահելու ենք, չէ նէ կը քանդեն. վրանիս գլուխնիս աղքատ երեւնալու է, չէ նէ կը կողոպտեն: Մենք մինչեւ հիմա ատանկով ապրեր ենք, ու պէտք է որ համբերենք, մինչեւ որ չան սատակը վերնայ: Հիմա տաճիկներն ալ ձեր գրածները կարդալու ըլլան նէ՝ ի՞նչ պիտի ըսեն: Մենք անոնց միշտ մեր աղքատ ժամերուն վրայ կը խօսինք, դուք ելեր հարստութիւն ցոյց կուտաք: Զաւակս ըսաւ, վերջացնելով, ձեր մէջ խելքը գլուխը փորձառու մէկը չկա՞յ որ այս բաները գիտնայ: «Մենծ չեղած տեղը, կ'երթան մենծ կարասին խորհուրդ կը հարցնեն»:

Մէջերնիդ՝ ասանկ փորձառու մէկը առէք, հին խաթա ըսուածներէն: Հին գինիին պէս ասոնք ալ մախպուլ են:

* * *

Այս տեսակցութենէն քանի մը ամիս վերջը Էվգաֆի պաշտօնատունը իբր մահլիւլ գրաւեց և վաճառեց Ղալաթիոյ Լուսաւորիչ եկեղեցին 1500ոսկի ար-

ժողութեամբ մէկ կալուածը, որ արձանագրուած էր Լուսաւորիչի անուանը, «Գրիգոր որդի Անակայ»:

— Աս Գրիգոր վէլէտի Անակը քանի՞ հարիւր տարի կ'ապրի, հարցուցին Էվգաֆէն, որուն մահութիւն եղած էր:

Էֆէնտին շոգենաւին մէջ «Արեւելք»ի արտօնատիրոջը հանդիպելուն, զայրոյթով ըսաւ.

— Հիմակ՝ տեսա՞ք թէ ի՛նչ կ'ըլլայ եղեր: Ասանկ մեր եկեղեցիներուն բոլոր կալուածները պիտի առնեն: Վա՜յ քեզ քաղաք, բազերանիդ մանուկ է: Մենծ կարաս մը գտէք, մենծ կարաս մը:

Շոգենաւը Պէշիկթաշէն դէպի Օրթագեղ եկած ատեն, երբեմն կը պատահէր որ բարձրաստիճան Թուրքեր իրեն հարցնէին, թէ որոնց կը պատկանէին այն գեղեցիկ տուները, որոնք Ջրաղանի սուլթանական պալատին ետեւը գտնուող բլրան վրայ սփռուած էին չինուիլ: Հայրապետ Էֆէնտին չգիտնալ ձեւացնելով, տարակուսական պատասխաններ կուտար. «Պանգալին մարգոցն են. կարծեմ ֆրէնկներու են» կ'ըսէր, կը կմկմար «ֆրէնկներու են» արտասանած ատենը. Սեփականատէրերը թէեւ Պանք Օթօմանի պաշտօնեաներ վաճառականներ, բայց Հայեր էին:

Ինքն ալ իր բնակարանը շատ մեկուսացեալ տեղ մը՝ Տէրէ կոչուած ձորին մէջ շինել տուած էր: Դուրսէն երկայն որմ մը կը շրջապատէր պարտէզ մը, ուր կը գտնուէր տունը: Ասոնց արտաքին ուշագրաւ երեւոյթի չէնք մը, երկու մասի բաժնուած՝ հարեմլըք և սելամլըք: Այս վերջինը՝ յատկապէս Թուրք այցելուներու ընդունելութեան սահմանուած՝ պարզուկ եւ կահաւորեալ էր: Էֆէնտին շատ անգամ կը յիշեցնէր Սուլթան

Մահմուտի այցելութիւնը Ղալէպ Արթինին։ Համբաւաւոր ամիրան ծանր պառկած, Սուլթանը, ծպտեալ, Օրթագեղ հիւանդատեսի կուգայ անոր տունը։ Սուլթանին համարումն ու վստահութիւնը Ղալէպին վրայ եւս կ'աւելնայ։

Էֆէնտին վաթսունը անցուկ էր։ Տղայութեանը կարդալ գրել մը սորված էր, բայց ընթերցասէր ըլլալուն, շատ բան կը կարդար։ Ամէն հին Հայու պէս ինքն ալ գրաբարին իմաստը շատ քիչ կը հասկնար, ականջը պզտիկցուց ի վեր եկեղեցական գրաբարով լեցուած ըլլալուն։ Զամչեանը մաշեցուցած էր, ինչպէս և Եղիշէ'ն, Թոմա Արծրունին, Աստուածաշունչը և ուրիշ պատմական գրքեր։ Տեղեակ էր ժամանակակից թարգմանութեանց։ Իզմիրի և Պոլսոյ վիպական թարգմանութիւնները իրեն ընտանի էին։ Պոլսոյ բոլոր թերթերուն բաժանորդ էր, և միանգամայն ընթերցող։

Հայաստանէն եկած մուշտակագործի մը այդ տղան իր բաղդը Խրիմի պատերազմին սկսած էր շինել։ Նոքէն Սէրասկէրի, Թօփհանէի, Թէրսանէի գլխաւոր հայթաթիչներէն մէկն էր եղած։ Աւելի ճիշդ պիտի ըլլար առաջինը ըսել։ Փաշաներու և պաշտօնատարներու գողակից ըլլալու հնարամտութեան մէջ անբաղդատելի ճարպիկ մըն էր։ Շնորհիւ այդ բարեխղճութեանը, որ Թիւրքիոյ վարչական բարքերուն մէջ գերագոյն առաքինութիւնը կը համարուի, Հայրապետ ո՛չ միայն մեծկակ հարստութիւն դիզած էր, այլև աստիճանէ աստիճան բարձրանալով հասած էր պալայ և ակնկառոյց կը մնար փաշայութեան

Թէև Թիւրքերուն երախտապարտ ըլլալու և զանոնք սիրելու պարտականութիւնը ունէր, բայց սրտին խորը անոնց դէմ ատելութիւն կը խտանար։ Ներսիզէն

քան մը կ'ըմբոստանար ամենօրեայ ստրկացման դէմ։ Ամէն օր, ամէն ժամ արթուն հոգեբան մը պիտի ըլլար, որպէս զի ո՛և է Թիւրք չվիրաւորէ, մէկուն նախանձը չշարժէ։ Պէշիկթաշի Հասան փաշային վաղնջուց բարեկամն ըլլալով հանդերձ, կը ջանար որ փաշան զինքը հասարակ վիճակի մէջ տեսնէ։ Ընդհանրապէս քարշակով կ'երթար կուգար, միշտ Պէշիկթաշի պահականոցին մօտ նստելով, որպէսզի տեսնուի թէ հասարակ մարդու նման կ'երթևեկէ։ Ու երբ կառքով անցնելու պարտաւորուէր, վարագոյրը ձգել կուտար։ Փաշաներու և մինչև իսկ անոնց սպասաւորներուն առջև քառասուն տարիներու գլուշաւոր և կորաքամակ կեանքը իր սրտին մէջ դառնութեան թոյնը ամբարած էր։ Ու այդ թոյնէն լեղիացած սրտովը կը կարդար Հայոց պատմութիւնը և ատելով կ'ատէր «անհաւատ»ը։

Գումգափուի ցոյցին օրը սիրտը յոյսի ու վախի զգացումներով ցնծաց ու տագնապեցաւ։ «Դանակը ա'լ ոսկորին հասած կ'երեւնար, փսփսաց քանի մը մտերիմներու։ Կարծեց թէ «գործին մէջը Ռուսին մատը կայ»։ Իր այս կարծիքը սկսաւ համոզումի փոխուիլ, երբ Յուլիս 15ին յաջորդ օրը փաշաներուն մռայլ ու մտահոգ դէմքերը տեսաւ։ Սիրտը պաղշտկեցաւ, ու «օ՜խ» մը քաշեց։ Հազար տարուան ցեղային վրիժառութեան սկզբնաւորութիւնը կը տեսնէր։ Սմքած ինկաւ, երբ բանտերը Հայերով լեցուեցան, ու դէպի արեւելեղ Ափրիկէ շղթայակապ Հայեր ճամբայ դրուեցան և «Ռուսին մատ»ը չերևցաւ։ Իրիկուն մը օղիի մէջացին, մտերիմներուն ըսաւ.

— Մեր հիներուն խօսքն էր թէ «Աստուած տաճկին բոփուզը Հայուն գլխէն պակաս չընէ, բայց՝ Մոսկովին բոփուզն ալ տաճկին գլխէն պակաս չընէ»։ Ասկէ ետքը տաճկին բոփուզը առաջուընէ՝ աւելի ուժով

գլխնուս պիտի զարնուի, վասնզի Մոսկովին թոփուզը տաճկին գլխուն վրայ չի տեսնուիր կոր։

Հին մարդը նորէն երեւան եկաւ. տաճկին առջեւ ժպիտը երեսին վրայ, ցաւը հոգուն մէջ Հայը, որ ապրիլ կ՚ուզէր։ Նորէն իր վզին վրայ ծանրացած զգաց «խոհեմ-զգուշաւոր վարմունք»ի բազմադարեան անուրը, զոր խորտակելու յոյսը ունեցաւ րոպէ մը։ Եւ այն օրը որ Հայաստանցի տէրտէր մը հայութեան ալ անզուսպ պահանջումը «ազատութիւն եղբարց մերոց»ին մէջ զոռացուց «անխոհեմաբար», ու «որ օրհնես զայնոսիկ»ին մէջ զոռնութեան շեշտով մը ցեղին անէծքը որձակեց «անզգուշաբար», ռայան վախցաւ։ Ժառանգական սարկացեալ արիւնը նորէն իր հանդարտիկ ընթացքը շարունակեց։

Է,

Տէր Յուսիկ, որ Պոլսէն Սամսոնի ճամբով մեկնած էր, նոյն ճամբով նորէն Պոլիս վերադարձաւ երկու տարի ետքը։ Այս անգամ շիտակ պատրիարքարան չգնաց, ո՛չ ալ զինքը թաղի մը եկեղեցի ղրկեցին։ Միս մինակ չէր գար. ուրիշներ ալ կ՚ընկերանային իրեն։ Կուգային խմբովին, առանց իրենց ազատ շարժման տէրն ըլլալու։ Ոտքերնին շղթայ անցուած էր։ Շոգենաւէն շիտակ Պապը Զապթիէ տարուեցան։ Շըղթայակիցներէն մէկ մասը Պոլսոյ բանտերը զետեղեցին, ուրիշներ Աքեա աքսորուեցան։ Տէր Յուսիկ այս վերջիններուն մէջ էր։

Հայաստանցի տէրտէրը Պոլսէն ո՛չ գզուած, ո՛չ սմքած, ոչ ալ բարկացած մեկնած էր։ Քրիստոսի սիրոյն իր արիւնը առանց տրտունջի թափելու պատ-

րաստ քահանան քանի մը տեղ չէր կրնար դնել եկեղեցիին ու ժողովուրդին սիրոյն համար կրած չնչին տառապանքները։ Իր սրտին մէջ քրիստոնէութիւնը ու ազգութիւնը ի մի ձուլուած էին. զանոնք իրարմէ անջատելու անկարող էր, ինչպէս անկարող էր իրարմէ զատել Քրիստոսի Աստուածային և մարդկային բնութիւնները։ Մէկուն համար ուրախութեամբ նահատակուողը ուրախութեամբ պիտի մարտիրոսանար և միւսին համար։

Ու յետոյ, Յուլիս 15ի պայծառ արեւը զինքը այլակերպած էր։ Դարերէ ի վեր աղուէսը կեանքի մըտատիպար ընտրող հայ գեղացին, Յուլիս 15ին, առիւծի կորիւնը ցեղային զինանշան ընդունեց։ Տէր Յուսիկ Պոլսէն կազդուրեալ կը մեկնէր։ Ինքն ու Արշամը միասին ճամբայ ելան։ Արձակուրդի օրերը վերջանալու վրայ ըլլալով, ուսուցիչը արդէն երկիր պիտի վերադառնար, ուր կատարելիք նոր պաշտօն մըն ալ ունէր իբր ներկայացուցիչ։ Ըստ նախորդ որոշման, տէրտէրը Պոլիս պիտի մնար այն տեղի «ընկերութեան» հետ երկրին յարաբերութիւնները ամրապնդելու և զօրեղ կազմակերպութիւն մը հիմնելու նպատակաւ։ Հայրապետ էֆէնտիին միջամտութիւնը այս ծրագիրը քանդեց։ Տէրտէրը «Խորհուրդ մարդկան կամք Աստուծոյ» ըսելով մեկնեցաւ։ Սամսոնի վարչական մարմնին հետ խորհրդակցութիւններէ յետոյ, հարկ տեսնուեցաւ որ տէր Յուսիկ Փոքր Հայք այցելութիւն մը ընէ և ձըմեռը դառնայ իր տեղը։ Վարժապետը իր ճամբան շարունակեց. քահանան Մարզուան, Սեբաստիա, Եւդոկիա այցելեց, ու ձմեռը Տոմալ գեղ գնաց։ Գարնան նորէն ճամբայ ինկաւ։ Իր գեղին երիտասարդութիւնը,

որ այժմ կազմակերպութեան մէջ էր, տէրտիրոջ բա-
ցակայութեան պատճառը գիտէր։ Ուղեւոր կազմակեր-
պիչը կը շրջագայէր ամբողջ Փոքր Հայք, ամէն կողմ
քարոզելով, խրախուսելով, կազմակերպելով։ Արմատն
անցաւ և Արխանեանին ընկերներուն հետ երկար տես-
նուեցաւ. Մարզուան՝ Ատոմ Արսլանեանին ու խում-
բին հրացանները ինքն օրհնեց, ու ատեն մը հրասակ ալ
եղաւ։ Երկարօրէն տեսակցելու Զաքարեանին ու Շը-
մաւոնի հետ, զանոնք միացնելով։ Եւ այս առթիւ
բարերար դեր մըն ալ կատարեց։ Աստուածամարտու-
թեան կռիւը սպառնալիք մըն էր ազգային դատին յա-
ջողութեանը դէմ։ Ժողովուրդը սկսած էր խրտչիլ Եւ-
րոպայէն եկող երիտասարդներէն։ Գեղացի տէրտէրը
խօսեցաւ յանուն հայ ժողովրդին։ Ինքն էր որ ըսաւ.

— Օրհնածներ, մենք անհաւատ Թիւրքին թշնամի
ենք ի միջի այլոց և այն պատճառաւ ալ, որ մեր եկե-
ղեցիները կը կողոպտեն, մեր տաճարները կը պղծեն
ու ձեռքերնէս կ'առնեն։ Դուք եկեր Աստուածնիս մե-
նէ կը յափշտակէք։ Թէ որ Աստուած չկայ, անդին աշ-
խարհ չկայ, արքայութիւն չկայ, դժոխք չկայ։ Ա-
մենուն ըրածը իր քովը պիտի մնայ, ու մենք շան
պէս պիտի սատկինք լմննանք, ան ատեն Հա՞յը ինչ
է, Տաճի՞կը ինչ է։ Մէկը «հայ» կ'ըսէ, միւսը՝ «էք-
մէկ», տարբերութիւնը ա՞ս է,

Տէր Յուսիկ, Նախնական ուսում ստացած մարդ,
չհետամտեցաւ Եւրոպայէն եկող «գիտունները» համո-
զելու, այլ պարզապէս անոնց սպառնալիք ըրաւ, ժո-
ղովուրդին բիրտ ուժին կռթնելով։

— Ես ձեզի հոսկէ ժողովուրդին ձեռքովը տեղերնիդ
կը ճամբեմ, թէ որ մէյ մըն ալ կրօնքի դէմ խօսիք,
սպառնաց։ Մեր գործը, կը պոռար, անհաւատ Թիւր-
քին հետ է։ Ամէն մէկերնիս մեր արիւնը թափելու

պատրաստ ենք։ Մինթէ այնքան ապուշ ենք որ կրօն-
քը ջնջելու համար նահատակուինք, հէ՞։

Տէր Յուսիկ օր մը Թումաեանի խումբին հետ գըտ-
նուած պահուն, ճիւպպէլի մէկը տեսաւ։ Անժպիտ
մարդ մը, քաղցրախօսիկ, հեզ ու խոնարհ, երեւոյթը՝
աստուածավախ։ Այդ դէմքը իրեն անծանօթ չթուե-
ցաւ։ Բայց ո՞ւր տեսած էր։ Յիշողութիւնը պրպտեց,
երկա՜ր պրպտեց։ Սրտէն ուժ մը զինքը դէպի այդ
անծանօթը կը մղէր։ Մէկէնիմէկ հրճուանքի սարսու-
ռով մը գլխէն մինչեւ ոտքը ցնցուեցաւ։ Տարակոյս
չունէր. ան էր, պատուելին, որ յօրին մէկը իշուկովը
իրենց գիւղը եկած էր, լուսահոգի տէր Թադէոսին
ատենը, ծեծ կերած էր և աշխարհաբար Աստուածա-
շունչ մը ձգելով փախած էր։ Ու այդ հալածեալ «բը-
րոտ»ը, այդ հալածեալ Աստուածաշունչն էին որ զին-
քը ու ամբողջ գեղը փոխած էին։ Տէրտէրը կամաց
կամաց միտքը բերաւ պարագաները, ուր պատուե-
լին հանդիպած էր։ Տարինե՜ր անցեր էին։ Օր մը քա-
ղաքը Արշամին հետ պտտած, վարժապետը զինքը ար-
մուկովը մշտած, ու «բրոտ»ը ցոյց տուած էր։ Արիւ-
նը գլուխը ցատկեր էր։ Անկէ ետքը քանի մը անգամ
ալ հանդիպած էր պատուելիին, միշտ խորխտ նայելով
անոր։ Ալ ետքէն զայն չէր տեսած, եւ մոռցած իսկ
էր։ Հիմակ այդ մարդը տեսիլքի մը պէս կ'երեւար իր
աչքերուն։ Երկիւղածօրէն անոր մօտեցաւ ու ինքզին-
քը ճանչցուց։ Պատուելիին շատ ծանօթ էր տէր Յուսիկ
անունը։ Անոր աչքերուն մէջ ալ ուրախութիւնը փայ-
լեցաւ ի տես այդ քահանային, որ հայ ժողովուրդը իր
իսկութեան մէջ կը մարմնացնէր։

Երբ կարգը եկաւ, տէրտէրը պատմեց թէ ինքը
անուղղակի աշակերտն է իրեն՝ պատուելիին։ Այս վեր-
ջինը զարմանք յայտնելուն տէր Յուսիկ պատմեց շատ

տարիներ առաջ իր գեղը պատահած դէպքը։ Պատուելին ալ քիչ մը մօմօալէն յետոյ, անանկ բան մը յիշեց իր Առաքեալի պաշտօնի մէջ այնքան քաղաքներէ ու գեղերէ հալածուած ու ծեծ ուտելով վռնտուած էր որ ամէն մէկ դէպքը նոյնհետայն ճշգրտօրէն յիշելու անկարող կը գտնուէր։

Պատուելին ալ գեղէ գեղ պտտելով կազմակերպութիւններ կը պատրաստէր ու հրոսակներուն կ'այցելէր։ Եւ ատկէ ետքը տէրտէր ու պատուելի մէկտեղ պիտի հալածուէին։ Իրենց անձին մէջ հայութիւնը կը միանար ընդդէմ հայութեան ու քրիստոնէութեան թրշնամիին։

Ու մէկտեղ բանտը նետուեցան պատուելի, տէրտէր, ամերիկեան քօլէճի բրօֆէսէօր, պատանի, երիտասարդ, ուսանող, փերեզակ, ջորեպան։ Ամէնքն ալ հայ.ամէնքն ալ քրիստոնեայ։

Տէր Յուսիկ Մարգուան կը գտնուէր աղետաւոր օրերը, երբ առտու մը պատերը փակցուած գտնուեցան Հինցխստան Մանունի յայտարարութիւնները։ Ամէնքէն մասնաւոր հրահանգներով Փոքր Հայք խրկուած այդ թուղթերը Պոլիս գահընկեցութեան մը պատրաստութիւնները կը ծանուցանէին։ Անդին Եըլտըզ յուզումը տիրեց և ամէնախիստ միջոցներ ձեռք առնուեցան ամբողջ Փոքր Հայքի մէջ։ Տէր Յուսիկ ընդհանուր ձերբակալութիւններուն ինքն ալ բռնուեցաւ։ Ո՛չ մարգուանէն էր, ո՛չ շրջականներէն․ այդ կողմերը ի՞նչ գործ ունէր։ Ամենախիստ հարցաքննութիւններ շատ բան յայտնեցին։ Տէր Յուսիկին դերը հաստատուեցաւ։

Ընդհանուր ամբաստանեալներուն դատը Էնկիւրիի դատարանին առջեւ սկսաւ տեսնուիլ։ Տէրտէրը որոշեց ինքզինքը արդարացնելու չաշխատիլ։ Կ'մբռնէր

թէ ինքնարդարացումն, ուրացում էր։ Ուրացումն ալ՝ գաղափարին պարտութիւնը։ Հայ ժողովուրդին աչքերը Էնկիւրի յառած էին, նոր հայութեան գողգոթան։ Պիտի ջանա՞ր ինքզինքը արդարացնել, եթէ իր քրիստոնէութիւնը յանցանք համարուելով՝ ամբաստանուէր։ Ու հայութեան դատը հիմակ իր կրօնը չէ՞ր։

Ը.

Ըսելիքին վրայ բանտին մէջ երկարօրէն խորհեցաւ։ Թրքերէն լեզուին թէեւ անընտել, բայց իր յայտարարութիւնները կարող էր պարզօրէն բացատրել։ Սակայն դատարանին օրը երկարաբանելու պէտք չունեցաւ։ Դատաւոր, ժողովուրդ, ամբաստանեալ, ամբաստանող, ամէնքն ալ սարսեցան այդ վրիժառու ձայնէն։ Երբ ինքնապաշտպանութեան կարգը տէր Յուսիկին եկաւ, անիկա պարզապէս պատասխանեց․

— Ուշաունի էֆէնտին պէտք եղածը ըսաւ։ Իրեն ձայնակից եմ։ Աւելցնելիք ուրիշ բան մը չունիմ։

Երբ բանտ վերադարձան, տէր Յուսիկ Ուշաունիին ճակատը պագաւ ուրախութեան արցունքներով։

Ամէնքն ալ մահուան դատապարտուեցան։ Բայց նահատակութեան՝ հինգ կորիճներ միայն արժանացան։ Անոնք իրենց ձեռքով մահմետականին արիւնը թափած էին։ Միւսներուն պատիժը մշտնջենական բանտարկութեան փոխուեցաւ։ Խմբովին Պոլիս բերուելով, ոմանք հոն բանտերը զետեղուեցան, ոմանք ալ բերդաքաղաքները խրկուեցան։ Այս վերջիններուն մէջ էր տէր Յուսիկ։

Թ.

Յուլիս 15ին Կ. Պոլսոյ վարչական դրութեան մէջ մեծ փոփոխութիւն մը կը մտնէր։ Կեդրոնական ոստիկանութիւնը, որ մինչեւ այդ ատեն երկրորդական դիրք մը ունէր, յանկարծ ամենամեծ կարեւորութիւնը կ'ստանար հայկական վտանգին աճած սարսափէն։ Աննշան պաշտօնեայ երիտասարդ մը, մէկէն ի մէկ ոստիկանական նախարարութեան կոչուելով, պիտի սկսէր հետզհետէ իր գերիշխանութեան ներքեւ առնել մինչեւ իսկ Սատրազամն ու Ներքին գործերու նախարարը, որոնց ստորադասեալ պաշտօնեան կը մնար, ըստ վարչական կարգ ու կանոնի։ Հինաւուրց փաշաներուն անհանդուրժելի էր իրենց վրայ ծանրացած այս հսկողութիւնը։ Այդ նախարարները միանգամայն կը վախնային թէ ոստիկանութեան նոր պետը, փառատենչիկ զգացումներէ մղուած, հայկական խնդիրը կրնար բորբոքել, ստեղծելու համար կնճռոտ կացութիւն մը, որուն բոլոր հանգոյցները իր ափերուն մէջ առնելով, յաջողէր մինչեւ վեզիրութեան բարձրանալ։ Ուրիշներ ալ կը կարծէին թէ, այդ նոր նախարարը՝ իբրեւ ազատամիտ հօր մը որդին եւ իբրեւ մտերիմ մը Երիտասարդ Թուրքերուն, որոնց կը համակրէր երկրին մէջ ծագած ամէն շարժումի։ Դիւական քաղաքականութեամբ մը իր պաշտօնէն պիտի օգտուէր, հայկական վրդովումները բորբոքեալ պահելու համար, որպէսզի անխուսափելի դառնայ Եւրոպական միջամտութիւն մը, որմէ միայն կարելի է յուսալ Թուրքիոյ բարեկարգումը։ Ուստի եւ փրկութիւնը։ Փառասիրութիւն եւ հայրենասիրութիւն կրնային իրենց փոխադարձ շահերը համերաշխել։ Բ. Դը-

րան մեքենայութիւնները սկսան, տապալելու համար ոստիկանութեան նախարարը։ Բայց ան շնորհիւ իր բազմազեղուն մտքին ու Եըլտըզը ունեցած պաշտպաններուն, իր ազդեցութիւնը օրէ օր աւելի կ'ընդարձակէր ու կ'ամրապնդէր։ Փաշաներէն ոմանք մտաբերեցին Հայոց Պատրիարքարանը եւս գործիք ընել, իրենց հակառակորդին տապալումին դիւրացմանը համար։ Այս նպատակաւ ձեռք առին Հայրապետ էֆէնտին։

Թիւրքերուն հետ հայուն հնաւանդ վարուողութեան այս ժամանցումը, կը շարունակէր նաեւ այն հին քաղաքականութիւնը, որով Հայերը կը մասնակցէին երկրին բարձրագոյն վարչութեան մէջ կազմուած շահախնդրական կամ քաղաքական թիւրք կուսակցութիւններու։ Այդ Հայերը իրենց հնարամիտ խելքովը, դրամական ուժովը եւ նպաստաւոր ուրիշ պարագաներու ազդեցութեամբը կը դիւրացնէին բարձրաստիճան պաշտօնատարներու բարձրացումները եւ անկումները։ Օրթագիւղարենակ էֆէնտին ալ՝ որ հակառակինական փաշաներուն գաղափարակից մըն էր, ինչպէս եւ շահակից մը, օգտուեցաւ Պատրիարքարանին վրայ իր ունեցած ազդեցութենէն, նոր դէպքերուն պատճառաւ այլեւս անսահման, որպէսզի դիւրացնէ Սատրազամին ու Ներքին Գործոց նախարարին խորհուրդներուն յաջողութիւնը։ Եւ ահա Պատրիարքարանէն գանգատ Դուռը եւ Եըլտըզ, ընդդէմ ոստիկանութեան նախարարին։ Եւ եկաւ օր մը որ Աշըգեան Պատրիարքը կառավարութեան վերջնագիր մը տուաւ թէ կամ ինք պիտի հրաժարի կամ ոստիկանութեան նախարարը։ Բայց Սուլթանը երկուքն ալ իր պաշտօնին վրայ պահեց։ Զապթիէ Միւշիւրին քաջատեղեակ էր իր դէմ լարուած մեքենայութեանց գլխաւոր դաւադիրին անձնաւորութեան. անոր ջախ-

Գործին ծանրութիւնը հո՛ն էր, որ Պոլսոյ կեդրոնական ոստիկանութիւնը յանդգնած էր ոտք կոխել Հասան փաշային իշխանութեան սահմաններէ: Պէշիկթաշ ու Օրթագեղ՝ իբր Եըլտըզի չրջափակին մաս Հասան փաշայի բացարձակ պատասխանատուութեան ներքեւ էին: Սուլթանը իր աթոռն և հաւատարիմ պաշտօնէն գոհ էր: Քրիստոնեաներն ալ ոստիկանական խստութիւններէն ազատ կը մնային, երաշխաւորը Հայրապետ էֆէնտին էր: Այդ թաղը երբեք ուղղակի ձերբակալութիւն կատարուած չէր: Օրթագեղցիները Սթանպօլ, Ղալաթիա կը բռնուէին, բայց ո՛չ Օրթագեղ: Ի փոխարէն այս հանդարտութեան, Հասան փաշան ալ իր պաշտպանողական հովանին այդ թաղերուն վրայ կը տարածէր: Ետքէն, օգոստոս 15ին, Պէշիկթաշ ու Օրթագեղ, ուր մահմետականները բազմաթիւ են ու զօրաւոր, ոչ մէկ Հայու «քիթ արիւնցաւ», շնորհիւ Հասան փաշային եւ Հայրապետ էֆէնտիին:

Էֆէնտին երբ Պէշիկթաշի պահականոցը հասաւ, փաշան մոլեգնոտ էր. Զանր դէպքը, սարսափը, Օրթագեղէն հանգանակութեան թուղթ մը գտնուած ըլլալը չէր, այլ Օրթագեղ խուզարկութիւններ ընելու յանդգնութիւնը: Այս օրինակ համարձակութիւն մը կասկած կուտար թէ Եըլտըզի մէջ դաւեր կը լարուէին: Իսկ Օրթագեղ գտնուած թուղթը ո՛չ Հայրապետ էֆէնտիին. ո՛չ ալ Հասան փաշային ալ լրջութիւնը կը վարկաբեկէր: Ի նպաստ Զէյթունի հանգանակութիւնը Օրթագեղ չէր կատարուած և նուիրատուներէն ոչ ոք Օրթագեղցի էր: Ուրեմն Օրթագեղի «պատիւը անաղարտ կը մնար»: Հայրապետ էֆէնտին երաշխաւոր չէր շուկան պատահած դէպքերու համար, եւ ոչ ալ «գրպանը մոռցուած» թուղթի կտորի մը համար պատասխանատու: Փաշան իր բարեկամը ընաւ չմեղա-

դրեց, բայց նոյնհետայն երկու օրիորդները կանչել տըւաւ և Օրթագեղէն աքսորման դատապարտեց, իրենց «անզգուշութեանը» համար: Կրնային Պոլսոյ ուրիշ ո՛եւ է մէկ թաղը երթալ նստիլ, հոն ուզածնին ընել: Փաշային ի՞նչ, թէ Սամաթիա կամ Սկիւտար ի՞նչ կը պատահէր:

Խնդիրը թէեւ Հասան փաշային ու Հայրապետ էֆէնտիին միջեւ կարգադրուեցաւ, բայց ոստիկանութեան ձեռքը զէնք մըն էր, մասնաւորապէս հայ էֆէնտիին դէմ: Զապթիէին պետը իր երբեմնի կառակորդին ջախջախումը օրին մէկը դիւրացնելու համար, արդէն 1890էն ի վեր անոր մասին Եըլտըզ աննպաստ տեղեկութիւններ կուտար: Օրթագեղի դէպքը ընդարձակ ճոռնալի նիւթ հայթայթեց: Իբր թէ Հայրապետ էֆէնտի օգտուելով Օրթագեղի բացառիկ դիրքէն, հոն յեղափոխական գաղտնի կեդրոն մը հաստատած էր, ինչպէս Զէյթունի հանգանակութեան պարագաները կը հաստատէին: Եւ Հասան փաշան ալ անգիտակից գործիք մըն էր հայ դաւադիրին ձեռքը: Այսպէս, կեդրոնական ոստիկանութիւնը մէկ կողմէն Պէշիկթաշի պաշտպանին արատաւորութիւնը կասկածելի ընելով՝ միւս կողմէն ալ հայ էֆէնտին վերջնականապէս միմկմից կ'ընէր, այսինքն կասկածելի ցոյց կուտար Եըլտըզին:

Ժ.

Պոլսոյ 1996ի Մեծ Կոտորածէն մէկ քանի օր ետքը, ոստիկանական պաշտօնեայ մը Հայրապետ էֆէնտիին գրասենեակը ներկայանալով, քաղաքավարօրէն խնդրեց Պապը Զապթիէն հրամմել, փաշային հետ տեսակցութեան մը համար։ Էֆէնտին առանց ոև է տարակուսանքի կարծեց թէ այդ տագնապի ժամանակները իր հետ Հայոց գործերուն վերաբերմամբ խորհրդակցութեան մը պէտքը տեսնուած էր։ Երբ պաշտօնեան մեկնեցաւ, ինքն ալ կառք մը կանչելով Պապը Զապթիէ հրամայեց։ Այդ պահուն եթէ կասկածէ մը դրդուած՝ չորս կողմը դիտելու հետաքրքրութիւնը ունենար, պիտի նշմարէր հրաւիրակը՝ խանին բոլորտիքը դեգերուն։ Ու երբ իր կառքը յառաջանալ ըսկըսաւ ուրիշ մըն ալ անոր ետեւէն կ'երթար, մէջը միեւնոյն պաշտօնեան։

Էֆէնտին, ոստիկանատան մեծ սրահը ելլելուն, իր հրաւիրակն ալ ետեւէն հասնելով, զինքը պույուրումով մը տնօրէնին և ոչ թէ նախարարին սենեակը մըտցուց։ Տնօրէնը իր այցելուն ոտքի ելլելով ընդունեց, ինչպէս պատշաճ էր վարուիլ պետական բարձր աստիճանաւորի մը հետ, բայց այնպիսի դիրք մը բռնեց որ անոր նստելու ժամանակ չթողուց։ Ծամծմելով մը ըսաւ թէ օրուան կացութեան վերաբերեալ ինչ ինչ գործերու համար իրմէն քանի մը տեղեկութիւն պիտի խնդրէր։ Էֆէնտին պաշ իւստիւնէ—գլխուս վրայով—մը իր ծառայութիւնները մատուցանելու պատրաստակամութիւն յայտնեց։

— Բայց այսօր շատ զբաղած եմ։ Ձեր վսեմութեան հետ երկարօրէն տեսակցիլ կարող չեմ, իմա-

ցուց միւտիր պէյը։

— Ո՞ր օրուան համար որ կ'ուզէք, վերստին կուգամ, պատասխանեց էֆէնտին։

— Իրաւ որ չեմ գիտեր, թէ ե՞րբ յարմար ժամանակ կրնամ գտնել, ծամծմեց Թիւրքը։

Ու իր չնագայլի դէմքին վրայ հրճուանքի ժպիտով շարունակեց։

— Ի՛նչ հարկ, որ երթալով գալով յոգնիք։ Լաւագոյն կ'ըլլայ որ քանի մը օր մեզի հիւր մնաք ու ո՛ր օրը յարմարի տեսակցինք։

Եւ առանց դիտողութեան մը սպասելու, դուրս ելաւ։ Վսեմափայլ էֆէնտին կայնած տեղը պաղած մնաց։ Երկու ոստիկան ներս մտան, և սովորական պույուրունով զինքը տարին սենեակ մը, որուն դուռը վրայէն կղպեցին, մենը իխթիլաթ, յարաբերութենէ զրկուած, յայտարարութեամբ։

Բակին վրայ նայող մեծ սենեակին մէջ, պատուհանին առջեւը ոտքի վրայ, կալանաւորեալը կը ծըխէր, կը ծխէր, մտածկոտ, երազուն, աշնան գաղջ իրիկուն մը մարը մտնող արեւուն անուշութենէն թմրած։

Կործանած էր։ Ժամուան մը խիկ բանտարկութիւնը կը բաւէր, ինչպէս րոպէ մը տեւող երկրաշարժ, իր տանը փլուզումին։ Թիւրք միջավայրը կը ճանչնար։ Հայկական խնդրին ծագումէն ի վեր մահմետականներուն հանրային կարծիքին ուշադիր հետեւած ըլլալով, անոնց զգացած վայրոյթին կատաղութիւնը իրեն քաջածանօթ էր։ Ինքը արդար կամ անարդար՝ կորսուած էր։ Այլեւս ամենուն աչքին պիտի ներկայանար իբր Օսմանեան տէրութեան

խային մը։ Ու իր պարագան կը ծանրանար նամանաւանդ այն նկատումով, որ տէրութիւնը զինքը փառքերով ու պատիւներով յղփացուցած էր, իր ամբողջ հարստութիւնը ինչպէս և դիրքը թիւրք կառավարութեան պարտական էր։ Փճացած էր իր վարկը այլեւս. փաշաները պիտի զգուշանային հետը ո՛և է յարաբերութիւն ունենալէ։ Կառավարական պաշտօնատուններ առիթէն օգուտ պիտի քաղէին իր մեծաքանակ պահանջները չվճարելու համար։ Մեծ գործեր ընելու անկարողութեան պիտի դատապարտուէր։ Ու այս ամէն աղէտները կրնային ոչինչ համարուիլ, եթէ երբեք կարենար ազատուիլ։ Կը զգար թէ դաւի մը զոհ էր։ Հայ մեծամեծները խորտակելու թրքական քաղաքականութեան մը կասկածը շատոնց ունէր։ Ինքն ալ զոհ պիտի երթար։ Երկարատեւ բանտարկութեան մը երկիւղը սկսաւ հոգիին տիրել։

Ու պատուհանէն մէյ մըն ալ նշմարեց իր գրագիրը, որ առջեւը բեռնակիր մը ձգած, և անոր կռնակը անկողին մը՛ կը մտնէր բակը։ Կարծեց իր դագաղը տեսնել։ Գրասենեակէն հեռացած պահուն, ըստ սովորութեան, իմացուցած էր ո՛ւր երթալը, և միանգամայն շուտ վերադարձը։ Ուշանալուն վրայ, գրագիրը խելք ընելով՝ զինքը փնտռելու եկած էր։ «Եթէ կ'ուզէք, անկողին մը բերէք. ա՛ն հոս պիտի մնայ», պատասխանը ստացած էր։

ԺԱ.

Ամէն անգամ որ Հայրապետ էֆէնտին ճամբան պանդուխտ Հայերու հանդիպէր, որոնք անկողիններ շալկած, Պապը Զապթիէի կամ կեդրոնական բանտին ճամբան կը բռնէին, իրենցներուն գիշերուան հանգիստը դիւրացնելու համար, «վա՜խ վա՜խ, խեղճ ճահիլներ, կ'ըսէր ցաւելով, ի՞նչ երազներու անխոհեմ զոհեր կ'ըլլան»։

Ա՛լ մթնեցաւ։ Ոստիկան մը լամպա մը առած, ներս մտաւ։ Արհամարհական բարեւ մը քրթմնջելէ յետոյ դուռը կղպեց, բանալին գրպանը դրաւ և կօշիկները հանելով քանապէյի մը վրայ երկնցաւ։ Գիշերը իր վրայ հսկողն էր։

* * *

Յաջորդ օրը քօմիսար մը բանտարկեալը նախարարին սենեակը տարաւ։ Փաշան կէս ժպտուն, կէս տխուր պոյյուրունով մը քաղաքավար ընդունելութիւն ըրաւ, սիկար ու սուրճ ալ հրամցուց։ Քիչ վերջ ալ քարտուղարի մը հետ եկաւ, թուղթերով, գրիչներով, կաղամարով։ Կանոնաւոր հարցաքննութիւն մը սկսաւ, որ քանի մը ժամ տեւեց։ Ամբաստանեալին աչքին առջեւ դրուեցան երգարան մը, արտասահմանեան թերթեր, «Սուրբ գործ»ին նուիրատուութեան ստացագրեր, Պապը Ալիի ցոյցին մէկ պահանջնագիրը։ Այս ամէնը իր տունէն գտնուած էին։ Առջի օր իր բնակարանը մուխթարին առաջնորդութեամբ խուզարկութիւններ կատարուելով, լքուած սնտուկէ մը այդ

միւզիր գրքերն ու թուղթերը գտնուած էին։ Հիմակ իրմէն բացատրութիւն կը պահանջուէր։ Ամբաստանեալը կռահեց թէ ատոնք իր սպասաւորներունը ըլլալու էին․ այդ խեղճ մարդիկը օգոստոս 2էն քանի մը օր առաջ բռնուելով, երկիր խրկուած էին ընդհանուր տարագրեալներուն հետ։ Էֆէնտին այդ հին Հայը, եւ ոչ իսկ բողէ մը մաքէն անցուց ինքնարդարացման համար ճիչդ իրողութիւնը ըսել։ Իր ամբաստանութեամբը այդ խեղճ Հայերը կրնային երկրէն բերուիլ, փորձանքի հանդիպիլ․ ուստի բաւական համարեց պարզապէս պատասխանել թէ ինքը բանէ մը տեղեկութիւն չունէր։ Ինքն երբէք տանը թուղթեր, տանը գրքեր ո՛չ տեսած էր, ո՛չ ալ քովը պահած։ Այս հերքումին վրայ ներս մտցուցին մուխթարը, որ առտուն բերուած էր։ Թաղային այդ պաշտօնեան վըկայեց թէ արդարեւ այդ ամէնը ինքն իր ձեռքերովը Հայրապետ էֆէնտիին տանը մէջ սնտուկէ մը հանած է։ Այս հաւաստումը ճշմարտութիւնն էր, եւ մուխթարը զայն խոստովանելու պարտական։ Բայց գիտէր նաեւ որ այդ սնտուկը գացող սպասաւորներունն էր, անկիւն մը նետուած․սակայն այս յայտնութիւնը ընել չուզեց։ Իր սովորութիւնն էր, եւ զայս իբրեւ օրէնք կը նըկատէր, իրեն եղած հարցումներուն միայն պատասխանել, որչափ հնար է զգուշանալով աւելորդ խօսքեր ընելէ։ Ու քանի որ ոչ իսկ ամբաստանեալը իրեն դիմում կ'ընէր, այս սնտուկին ո՛րու պատկանիլը իմանալու համար, ա՛լ իրեն չիյնար չհարցուած տեղեկութիւններ հաղորդել։

Յետոյ երկար բարակ հարցումներ եղան կեդրոնական վարժարանէն գտնուած ռումբերուն համար, ինչպէս եւ վարժապետներուն եւ ուսանողներուն մասինալ։ Հայրապետ էֆէնտի այդ հաստատութեան խնամա-

կալներէն ըլլալով, ոստիկանութիւնը կը ջանար զինքը հոն պատահած դէպքերուն պատասխանատուներէն համարել։ Հարցաքննութեան թուղթերը կարդացուեցան, ու բանտարկեալը իր սենեակը տարին։

ԺԲ.

Քանի մը օր վերջը՝ գործը հարցաքննիչ դատաւորին յանձնուեցաւ, եւ անկէ Ամբաստանիչ Ատեանին։ Բանտարկուելէն ամիս մը վերջը, Հայրապետ էֆէնտին կը ստանար իր ամբաստանագիրը, որ շատ ծանր երեւցաւ։ Պիտի ներկայանար դատարանին։

Կը զգար թէ ա՛լ ջախջախուած, կործանած մարդն էր։ Թէեւ երկու փաստաբան նշանակեց, բայց անպարտ արձակման յոյսը չունէր։ Երբեմն լսած էր թէ քաղաքական դատերու մէջ արդարութիւն չի փնտռուիր։ Անշուշտ հայկական տագնապի միջոցին այդ ճշմարտութիւնը ինչպէս ուրիշներուն՝ նոյն եւ իրեն համար անգամ մը եւս պիտի հաստատուէր։

Սրտաբեկ եւ յուսահատ, միայնութեան մէջ ինքնիրենը կը հարցնէր թէ՝ «Ես ի՞նչ մեծ մեղք գործած եմ, որ Աստուած ինծի այսպէս պատիժ կու տայ»։ Կը պրպտէր իր կեանքը ու չէր գտներ իր խիղճը վըրդովող մեծ յանցանք մը։ Անցեալի այդ խուզարկումին մէջ, օրին մէկը, մշուշապատ քօղի մը տակէն աչքին դէմք մը երեւցաւ, զոր յիշել թուեցաւ։ Այդ յիշատակը վանելու փորձ մը ըրաւ։ Բայց դէմքը չէր աներեւութանար։ Հեռուէն որոշ կերպարանք մը կ'առնէր։ Այդ մեծ քիթը, երկայն ծնօտը, անժպիտ դէմքը, սեւ սեւ մօրուքը կուգային իր աչքերուն առջեւը կը տնկուէին։ Ու հակառակ իր ընդդիմադրական ջանքերուն, միտքը կը թռչէր անդին՝ իր թաղը։ Ամրան զով կիրակի մըն է, թաղական խորհրդարա-

նին մէջ կը գտնուի, Հայաստանէն եկած պանդուխտ տէրտէր մը իր առջեւն է։ Ահա՛ ինքը ձեռքը վերցուցած, կը վազէ Աստուծոյ սպասաւորին վրայ։ «Ծօ՛» կ՚անուանէ օձեալը, առանց ուրիշներուն միջամտութեանը պիտի ծեծէ, պիտի բզքտէ Քրիստոսի պաշտօնեան։ Եւ ահա՛ տրտմաթախիծ դէմքը կը սկսի աչքէն անհետանալ, ա՛լ զանիկա չի տեսներ։ Ի՞նչ եղաւ։ Օ՜հ, նորէն կը յիշէ։ Կրակ կտրած, Պատրիարքարանը կը գտնուի։ Հալածել կուտայ անոր անօգնական, թշուառ զաւկը։ Ու կը յիշէ, կը յիշէ։ Օրագիրները կը կարդայ ահա. Էնկիւրիի դատաստանին արձանագրութիւնները կը կարդայ։ Դատապարտեալներուն մէջ տէրտէրի մը անունին կը հանդիպի եւ այդ պահուն քովը գտնուող Օգսենտիոս էֆէնտիին կը հարցնէ. «Սա հօս մէկ եէպսիզ տէրտէր մը եկաւ նէ, ա՞ն է աս ճէրիֆը.— Հրամմեր էք էֆէնտի պատասխանը կը ստանայ։— Իշտէ վերջը տանկ փորձանքը կը գտնէ, խօսք մտիկ չընելուն։

Այս յիշատակները կը ցնցեն, կը խռովեն հոգին։ Ա՛լ չի տարակուսիր։ Մահմետականներէ ունեցած վախուն՝ նախատած, հալածած էր Քրիստոսի հաւատարիմ ծառան, եւ անոր ցկեանս աքսորմանը պատճառ եղած։ Եւ Աստուած ալ իր պատիժը կուտար։ Ա՛լ յուզուած, թուլցած, տկարացած, «Մեղա՜յ Տէ՛ր, մեղա՜յ» կը գոչէ սրտին խորէն։ Զղջումը իր սիրտը կը հանդարտեցնէ։ Կ՚ըսկսի ուխտեր ընել, բանտէն ազատուելուն՝ իր մեղքը պիտի քաւէ, տէրտէրը փրկել տալով։

Ու վստահօրէն, Աստուծոյ գթութեանը ապաւինեցաւ։

Դատարանին առջեւ վսեմափայլ էֆէնտիին իրուցնէ վեհ հանդիսացաւ, կ՚ըմբռնէր թէ իր անձին մէջ իր եղն էր որ քրիստոնեայ եւ իսլամ աշխարհներուն դէմ

* * *

կը գտնուէր։ Զարնուած էր աղքատ Հայը, զարնուած էր մտաւորական հայը, պիտի զարնուէր եւ հարուստ հայը։ Ներկայացաւ խրոխտաբար։ Մերժեց Նախագահին հրամանին հնազանդելով, ոճրագործներու աթոռին վրայ տեղաւորիլ։

— Այս աթոռը ինծի համար չէ, ըսաւ արհամարհական շեշտով մը։

Թիւրքերը մրմռալ սկսան։ Իրենց համար տարակոյս չկար որ այս Հայը տէրութեան դէմ դաւաճան մըն էր. բայց դաւաճանութիւնը ոճիր մը չէր համարեր, այլ իրաւունք մը, ուստի եւ կը մերժէր ոճրագործներու աթոռը նստիլ։

Երբ Նախագահը ուզեց զինքը պատասխանատու ընել Կեդրոնական վարժարանին ուսուցիչներուն ընթացքին համար, խնամակալ էֆէնտին հեգնօրէն հարցուց.

— Ու Մուրատ պէ՛յը։

Կարճառօտ բայց՝ յստակ լեզուով բացատրեց թէ այդ Տաղիստանցի խլամը Սուլթանէն մեծ պաշտօններու կոչուելով հանդերձ, այժմ Եւրոպայի մէջ տէրութեան դէմ կը գործէր։ Միթէ Մուրատ պէյին այս ընթացքին պատասխանատուն իր պետե՞րը կը բըռնուէին։

Եւ ունկնդիրները ըմբռնեցին որ ամբաստանեալը Մուրատ պէյին պարագան յիշեցնելով ոչ միայն ինքնարդարացման փաստ մը կը ներկայացնէր, այլեւ դիտել տուած կ՚ըլլար որ՝ երկրին վարչական դրութեան դէմ ըմբոստացողները քրիստոնեայ Հայերը չէին միայն։

Նախագահն ըմբռնեց թէ այս ամբաստանեալին հետ երկարատեւ դատավարութիւն մը շատ անպատե-

հութիւններ առաջ պիտի բերէր, կարճ կապելու խոհեմութիւնը ունեցաւ։ Օրինական անհրաժեշտ ձեւակերպութիւններէն յետոյ, դատաւորները խորհրդի սենեակը առանձնացան։ Կէս ժամ ետքը վերադարձան։ Նախագահը դատարանին միաձայն վճիռը ամբաստանեալին հաղորդեց։ Երեք տարուան բանտարկութիւն։

ԺԳ.

Դատավճիռը հինգշաբթի օր մը տրուեցաւ, իրիկուան դէմ։ Դատապարտեալը յանկարծակիի չէր գար՝ այս ելքին արդէն սպասելուն։ Զինքը վերադարձուցին Պապը Զապթիէ, հոնկէ կեդրոնական բանտը փոխադրելու համար։ Յաջորդ օրը այցելուներ եկան։

Իր գործը վերջացած ըլլալով, այլեւս «յարաբերութենէ կտրուած» չէր մնար: Եկողներ հաստատեցին թէ զօրաւոր բարեխօսութեանց շնորհիւ շուտով ներման պիտի արժանանար։ Եւ իրաւ, յաջորդ օրն իսկ, դատական պաշտօնատունը ոստիկանութեան կը հաղորդէր ներում շնորհող կայսերական իրատէն:

Էֆէնտին, առանց ժամանակ կորսնցնելու, կառք մը նստաւ եւ ուղղակի Եըլտըզ գնաց, ու սենեկապետի մը միջոցաւ «Իր երախտագիտական զգացումները յոտս կայսերական գահոյից» դրաւ,

Սուլթանին պալատէն ուղղակի Օրթագեղ անցաւ։ Նախորդ օրն ու նոյն առտուն շատ անձրեւած ըլլալուն՝ կառքը չէր կրնար մինչեւ Տէրէն յառաջանալ։ Էֆէնտին, ըստ սովորութեան, Թաշնէրտիվէնէն վար իջաւ։ Կանգ առաւ, աչքերը չորս կողմը ժուռ ածեց կարօտագին։ Սիրտը անհունութեամբ լեցուեցաւ։ Առտու մը ի՛նչ վիճակի մէջ մեկնած էր հոնկէ, եւ հիմակ ի՛նչ վիճակի մէջ կը վերադառնար։ Եւ ահա զինք նշմարելուն՝ խանութէն կամացուկ մը դուրս ելաւ

Ցեսճին, որուն միշտ խալըպի կը խրկէր փէսը։ Քանի մը քայլ անդիէն, չաքար եւ ջուր վաճառողն ալ եկաւ։ Ամէն առտու էֆէնտին անոր խանութը կը ըսպասէր քարշակին, լոխում մը ուտելով և ջուր մը խըմելով։ Դիմացէն բերուքերն ալ՝ իր բազմամեայ սափրիչը՝ ցատկեց։ Երեքն ալ շուրջը եկան։ Դէմքերնուն վրայ կը նշմարուէր ուրախութիւն մը որ սրտաբուղխ էր։ Բարեւեցին յարգանքով, բայց մտերմական ընտանութեամբ մը որուն սովոր չէին։ Իրենց խնդակցութիւնները ու բարեմաղթութիւնները թոթովեցին. այնքան յուզուած էին որ չէին կրնար առատ առատ խօսիլ։ Էֆէնտիին ալ սիրտը ելաւ։

Զկրցաւ շատ բան ըսել. Ամէնուն հաւասար հարցուց. Ընտա՞ր էք։ Աստուծով ամէնքդ ալ առողջ հանգիստ էք։ «Ամէնքդ» խորհրդաւոր ցած ձայնով մը արտասանեց։ Ակնարկութիւն էր կոտորածին։

— Փա՛ռք Աստուծու, էֆէնտի, ողջ առողջ ենք, վիճակնիս յայտնի է, ըսին։

— Ողջութիւն ըլլայ, Աստուծոյ ողորմութիւնը մեծ է, պատասխանեց։

Հո՛ն, փողոցը, դասակարգերը իրարու կ'եղբայրակցէին տառապանքներուն մէջ իրենց հաւասարութեամբը։ Էֆէնտին ու աղբարը միեւնոյն տանջանքներով կը խոշտանգուէին, առանց խտրանքի, իբրեւ միեւնոյն ազգին զաւակները։ Վսեմ. Հայը այն պահուն որ կը կործանէր այն փաշաններուն ձեռքերէն, որոնց առջեւը խոնարհ երկրպագու եղած էր, իրեն յենարան ու զօրավիգ կը գտնէր ժողովուրդին սիրտը, ուր կը ցոլար աղքատ աշխատաւորներուն երեսը, աշխատաւորնե՛ր որոնց վրայ միշտ վերեւէն նայած էր։ Օտարէն հալածուող ժողովուրդի մը համար եղբայրակցութեան զգացումին ամբողջ անուշութիւնը հիմակ կ'ըզգար։

Ու կը զգար նաև թէ շատ խորունկ իմաստ մը ունէր, ցեղին՝ «սրտէ ի սիրտ ճամբայ կայ» քաղցրախօսիկ առածը։

Մնաք բարով ըսելով, էֆէնտին ճամբան շարունակեց, տրտում ու խոհուն։ Իր աչքերը ի զուր չորս կողմերը կը փնտռէին այն դէմքերը զոր պզտիկուց ի վեր տեսնելու վարժ էր։ Ո՞ւր էին հայ համալները որոնք իր անցած ատենը բարեւի կը կայնէին։ Անոնց հետ ալ կ'ուզէր երկու խօսք փոխանակել։ Անոնք ալ կը կարօտնար այդ րոպէին։ Եւ տեսաւ կոշտ ու կոպիտ, մահադէմ Թիւրքեր, այն բարի ու համեստ մշեցիներուն տեղը անցած։

* * *

Կիրակի առտու կանուխ արթնցաւ։ Արեւ ճարեգակ օր մը կը ծագէր։ Պատուհանը բացաւ ու լիաթոք շնչեց օդին քաղցրութիւնը։ Հոն անուշը կերաւ, սուրճը խմեց, և նստած մնաց։ Բանտարկութեան օրերուն՝ ամբողջ խոնջէնքը հիմակ այդ հանգստեան պահուն կը զգար։ Երկար ատեն հոն մնաց, միշտ մտածկոտ, մերթ ընդ մերթ «վա՜խ վա՜խ» մը հառաչելով։ Ինչե՞ր չէր ըրած, որպէսզի հայ ազգը օսմանցիներուն հաւատարիմ ու անձնուէր մնայ։ Ներսէս Պատրիարքէն մինչեւ գեղացի տէրտէրը, ամէնուն թշնամացած էր, ամէնուն դէմ կռուած էր հակաթրքական ձգտումներուն համար։ Եւ ի վարձատրութիւն իր այս ծառայութեանց, տաճիկը զինքը կործանած էր։ «Վա՜խ, վա՜խ»։ Ու հագուելու համար տեղէն ելլելով, ինքնիրենը բարձրաձայն ըսաւ. «Եթէ արդարն հազիւ կեցցէ, մեղաւորն ո՞ւր երեւեսցի»։ Եթէ իրեն՝ որ հաւատարիմներու հաւատարիմն էր, այդպէս կ'ընէին, հապա ուրիշներուն ի՞նչեր չէին ըներ։ Եւ հիմակ ալ աղէկ կ'ըմբռնէր Ներսէս Պատրիարքին, յեղափոխականներուն «անխոհեմութեան» պատճառը։ Մորթելու համար դանակը վզին դրուած մարդէն, իր շարժումներուն մէջ զգուշաւոր խոհեմութիւն կրնա՞ր պահանջուիլ։

Հագուեցաւ, եկեղեցիին ատենն էր, ելաւ գնաց. Խորհրդարանին աչք մը նետելով, շիտակ խնդրակատար անցաւ, ուրկէ մտած ատենը ոտքերը թեթեւ մը դողդղալ սկսան։ Ժամկոչը ուրախութեամբ ընդառաջ եկաւ։ Ան ալ իր բարեւը մտերմօրէն տուաւ։ Էֆէնտին մեծկակ գոհունակութիւն մը զգաց, այն հինաւուրց Վանցին տեսնելուն։ Հայաստանցի պանդուխտներէն ան կը մնար միայն։ Եկեղեցին անբռնաբարելի էր, հոն ոչ ոք կրնար Թուրք մը Աստուծոյ սպասաւոր դնել։

Պահարանը՝ իր աթոռը տեղն էր. հոն գնաց։

«Հաւատամք»ին աւետարանը կը կարդային։ Գլուխը բացաւ, երկիւղածութեամբ ունկնդրեց։ Մտախոհ և զգածեալ կը հետեւէր արարողութեանց։ Յանկարծ ցնցուեցաւ։ Սպասաւորող քահանան «Եւ շնորհ յառաջիկայ ժողովրդեանը կ'աղաղակէր բարձրաձայն։ Ո՞ւր մնաց «ազատութիւն եղբարց մերոց գերելոց»ը, որուն կարօտը կը քաշէր։ Յիշեց ու գլուխը վայրահակեց։ Վեց տարի էր որ Օրթագիւղի ժամը կը լռուէր, Հայ ժողովուրդը կազդուրող հաւատարծարծ «Ազատութիւն»ը։ Օր մը ինքն ալ գերելոց եղած էր, ու ժողովուրդը իրեն համար ալ փախցած էր ձայնը երկինք բարձրացնել, առ Աստուած աղերսել։ Սրտաբեկ մնաց։ «Կեցո»ին յառաջացաւ ժամը, պատարագաւորին ժամուցը պատրաստած։ Ու լսեց «որ օրհնես»ը, ինչպէս ինքը սրբագրած էր։ Վեց տարի է որ բերանները ա՛լ վարժուած էին ամէն Թագաւորներու համար հաւատարապէս աղօթել, Սուլթանն ալ քրիստոնեայ թագաւորներուն հետ խառնել։ Ստորակէտ մը բաւական եղած է քրիստոնէութեան ոգին փոխելու։ Ու չըլլաւե-

ցաւ «զինուորեալ մանկանց»ն ալ։ Նորէն էֆէնտին գաւիթէն դուրս ելաւ, բայց այս անգամ ինքն իր անձին դէմ զայրացած։

Իր յանցանքին մեծութիւնը կ'ըմբռնէր, Հայ ժողովուրդը ինքզինքը իր տաճարին մէջ ամփոփուած՝ իր այրած սիրտը դարերէ ի վեր կը մխիթարէ՝ մահմետականութեան դէմ քրիստոսին դիմելով, և անոր վրայ յուսադիր՝ ապագայի մը ակնկալու մնալով։ Ինքը՝ խոհեմ ու զգուշաւոր մարդ, ժողովուրդն այդ հաւատքէն որ զօրութիւն մըն է, զրկել ուզած էր։ Միևնոյն ժամանակ չէր ուզած որ ժողովուրդին ձեռքը նիւթական ուժ մըն ալ դրուի, վասն զի միշտ խոհեմ և զգուշաւոր մարդն էր ինքը։ Եւ ի՞նչ կ'ընէր ինքը, երբ տաճիկ մահմետականը իր գլուխն ալ ճզմեց։ Իր խոհեմութիւնը, զգուշաւորութիւնը փրկե՞ց զինքը։ Այս մտածումներով մտաւ խորհրդարանը, ուր վեց տարի յետոյ, իր աչքերուն առջեւ կը վերանորոգուէին տէր Յուսիկին հետ պայքարման տեսարանները։ Գեղացի տէրտէրը անշուշտ իր տառապանքներուն մէջ կը զօրանար այն զգացումէն թէ իբր Քրիստոսի և Ազգին զինուորը կը կռուէր: Քաջ մըն էր, եթէ մեռնէր, բայց կը մեռցնէր ալ։

Խորհրդարանը քիչ մը նստաւ, սուրճ մը խմեց, հարցումներ ըրաւ ու մեկնեցաւ։

Կէս օրէն առաջ աչքիլուսի սկսան գալ շատ ընտանիքներէ միայն երեք չորս հոգի, որոնց մէջ էր Օգսենտիոս էֆէնտին։ Էֆէնտին զանոնք ճաշի վար դրաւ։ Սեղանէն առաջ օղի նստան։ Գլուխները երբ քիչ մը տաքցան, Օգսենտիոս էֆէնտին կրակոտ խօսքեր արտասանեց: Էֆէնտիին ալ յայտարարեց թէ իր մարտիրոսութեամբը ա՛լ այսուհետեւ ժողովուրդին պաշտելին էր:

«Աչք ամենեցուն ի քեզ յուսան», ըսաւ։

Կամաց կամաց լեզուները բացուեցան և հիւրերը

փափաքեցան գիտնալ թէ ի՞նչը ինչ ըրած էր որ զինքը ձերբակալեր, բանտարկեր ու դատապարտեր էին։

— Մեծ ի՞նչը փնտռենք, հարցուց խնդալով ոսկեդարեան գրաբարին ներկայացուցիչը։

— Մենծ «Հ» փնտռեցէք, Օգսենտի՛ոս էֆէնտի, պատասխանեց տանտէրը։

Այս խորհրդաւոր հարցումպատասխանին բացատրութեան մը պէտք ունի։

Հայրապետ էֆէնտին կարդացած էր ֆրանսերէնէ թարգմանուած բոլոր վէպերը։

Մասնաւորապէս միտքը պահած էր ֆրանսացի ոստիկանապետի մը այն համոզումը թէ ամէն ծանր դէպքի մէջ փնտռելու է կինը։ «Փնտռեցէք մեծ Ցն։ Մեծ Ց ըսելով կը հասկնար յեղափոխութիւնը, բառ մը զոր ամբողջութեամբ բերանը առնելու չէր համարձակէր։ Ամէն չարիքի պատճառ Մեծ Ցն էր։ Հիմակ Օգսենտիոս էֆէնտին քարը տեղը կը դնէր։ Իրեն բանտարկութեանը համա՞ր ալ մեծ Ց փնտռելու էր։ Էֆէնտին ճիշդ պատասխանը տուաւ, «փնտռեցէք մեծ Հն ըսելով, «Մեծ Հն» Հայն էր. փնտռեցէք Հայը, փնտռեցէք հայութիւնը ամէն ամէն ձերբակալման մէջ։ Էֆէնտիին դիտողութիւնը հիւրերուն շատ հաճելի անցաւ, ճիշդ կացութիւնը կը պատկերացնէր։ Ամէն Հայը կը բռնուէր, կը բանտարկուէր, կը սպաննուէր, վասնզի հայ էր։ «Փնտռեցէք մեծ Հն» ա՛լ անկէ ետքն ալ կարգախօս մը եղաւ։

Ու էֆէնտին իր կարգին ինքն ալ քարը տեղը դնել ուզելով, խօսքը հայկաբան էֆէնտիին ուղղեց ու ըսաւ.

— Օգսենտիոս էֆէնտի, Սողոմոն իմաստունը սխալեր է։ Ա՛յլ դարք, նո՛յն բարք։ Կը հասկնաս եա.

Անհարկութիւն էր վեց տարի առաջ տէր Յուսիկին վրայ յարձակման միջոցին, Օգսէնտիոսի այն պատգամ խօսքերուն թէ «ա՛յլ դարք, ա՛յլ բարք», զոր ո՛չ ըսողը գիտեր թէ ո՛րմէն էր և ո՛չ ալ լսողը:

— Ա՛յլ դարք, նո՛յն բարք, կը հասկնա՞ս, Օգսէնտիոս էֆէնտի, կը կրկնէր տանտէրը: Եւ հասկըցուց թէ դարերը փոխուած էին, բայց բարքերը ո՛չ: Տաճիկները մնացած էին այնպէս տաճիկ, ինչպէս քանի մը դար առաջ:

Ուշքի եկան, սեղանատուն երթալու համար: Էֆէնտին կարծես հարցնելու բան մը ունէր ու կը վարանէր: Վերջապէս, հայկաբանին դառնալով ըսաւ.

— Խօսքը խօսք կը բանայ: Ճանըմ, Օգսէնտիոս էֆէնտի, առենօք հոս զարիփ տէրտէր մը եկաւ, տաք գլուխ մէկը, թօհաֆ անունով գեղէ մըն էր, իր անունն ալ միտքս չի գար...:

— Հա՛, սա տոմուզգեղցի տէր Յուսիկը, պատասխանեց Օգսէնտիոս էֆէնտին:

— Ճի՛շդ ան: Ատ խեղճ մարդը եօքէն էնկիւրի բռնուեր և բանտարկուեր է եղեր:

— Այո՛, շատ բան քաշեց, Աքեա աքսորուեցաւ:

— Եօքէ՞ն:

— Եօքէն, 1895ի ներեալներուն մէջ մտաւ:

— Խե՛ղճ մարդ: Դեռ Աքեա՞ է:

— Ոչ: Տեղապահ սրբազանը իր պաշտօնավարութեան առաջին օրերը անոր և ուրիշներու համար բարեխօսեց: Ազատուեցան:

— Աղէ՛կ, աղէկ: Հիմակ ո՞ւր է, երկի՞րն է:

— Ո՛չ հոս կ'սպասէ, երկիր երթալու համար: Գարակէօմրիւկի ժամը խրկուած է: Անգամ մը գացի տեսնուեցայ հետը:

Խօսելով սեղանատուն գացեր էին, էֆէնտին աւելի զուարթ կ'երեւար: Ուրախ ճաշ մը ըրաւ, կատակալի

բանելով: Օգսէնտիոս էֆէնտիի տուած լուրը իրեն շատ հաճելի եղած էր:

ԺԴ.

Ա՛լ իրիկուն էր: Տէր Յուսիկ հանդստանալու պատրաստութիւններ տեսնել սկսաւ: Պանդուխտ տէրտէրոջ խուցին մէջ, որ ժամուն բակին վրայ կը նայէր, իբր կարասի մեծկակ մինտէր մը կար, երկայն բարձով մը, ու փայտէ ճերմակ սեղան մը եւ երկու պարզ աթոռ:

Ամէն օրուան սովորութեան համեմատ, զարիպն իր անկողինը՝ որ անկիւն մը կը մնար՝ բացաւ, երկնցուց, թօթուեց, շտկեց: Յետոյ պզտիկ մանղալին մէջ քանի մը ածուխ ալ աւելցուց, և կրակին վրայ գետեղեց պտուկը, որ սոխով լուբիա կը պարունակէր, օրը պա՛հք ըլլալուն: Սեղանին վրայ կարգի դրաւ պընակը, դգալը, պատառաքաղը, հացը, ջրին սրուակը և գաւաթը: Քարիւղի լամպան ալ մաքրեց, պատրաստեց, լուցկիին տուփն ալ քովը դրաւ, աթոռը պատուհանին առջեւ քաշելով, ժամագիրքը առաւ, իրիկուան աղօթքները կարդալու: Քիչ մը ետքը խուցին դուռը բացուեցաւ: Ժամկոչն էր, որ ետ դառնալով գնաց սանդուղին գլուխը սպասողի մը ըսաւ.

— Հրամմեցէք, հոս է:

Տէրտէրը աթոռէն ելաւ: Դրսէն մէկը կուգար, քանի մը քայլ անոր ընդառաջեց: Եկողը ներս մտաւ, դուռը գոցեց. քահանան, վախնալով ետ ետ գնաց, պատին կռթնեցաւ: Այցելուն իր առջեւն էր, ֆէսը համբուրելու:
հանած, և ծռած՝ ձեռքը կը քաշէր

— Ես քեզ մեղա՛յ, տէ՛ր հայր, ես քեզ մեղայ
մրմնջելով:
— Ամէնքս Աստուծոյ մեղայ, օրհնա՛ծ, ամէնքս
Աստուծոյ մեղայ, աղաղակեց տէրտէրը այլայլած ձայ-

նով: Ու յանկարծածին յուզմամբ այցելուին ճակատը քաշեց պագաւ:

Երկուքն ալ Թաշկինակնին հանեցին, աչքերնին սրբեցին, եւ րոպէ մը իրարու դէմ կեցան, մեծ խընջութենէ մը Թեթեւցած սրտով: Տէրտէրը աթոռին մէկը բերաւ Հայրապետ էֆէնտիին հրամցուց, միւս աթոռն ալ ինքը առաւ: Ու դէմ առ դէմ նստան:

— Է՛, նայինք ընտա՞ր էք, հարցուց էֆէնտին խանդաղատանքով:

— Փա՛ռք Աստուծոյ, ողջ առողջ ենք, ի՞նչ ըլլալնիս յայտնի է: Ազգին վիճակին ամէնքս ալ բաղդակից ենք:

— Գիտեմ, տէր հայր, գիտեմ, ազգին համար շատ բաներ քաշեցիք: Աստուած վարձահատոյց ըլլայ: Զարչարանքը, նեղութիւնը ամէնուս համար ալ է: Աստուծով ամէն բան կը շտկուի:

Էֆէնտին «ամէնուս համար է»ին վրայ Թեթեւ մը շեշտեց: Անդրադարձաւ որ քահանան կը զգուշանար իրեն բանտարկմանը ո՛և է ակնարկութիւն ընելէ: Անշուշտ չէր ուզեր զինքը պզտիկ ձգել իր անցեալ ամբաստանութեանը համար: Բայց ինքն վիրաւոր էֆէնտին սփոփանքի կարօտ էր. ուստի խօսքը ինքը բացաւ:

— Այնպէս է, տէր հայր, այնպէս է, ամէնքս ալ ազգին բաղդակից ենք: Մեր գլխուն ալ շատ բան եկաւ:

— Լսեցի, էֆէնտիս, լսեցի, պատասխանեց տէրտէրը անկեղծ վշտակցութեամբ: Ի՞նչ ընենք, ամէնքս ալ Հայ ենք: Մեր պատմութիւնը ցոյց կուտայ որ այս անօրէն մահմետականները միշտ մեր մեծերուն գլուխը կ'ուզեն ուտել: Անշուշտ Յուշիկներուն մէջ կրակի տարուան աղէտը կարդացեր էք:

— Կարդացեր եմ, տէր հայր:

— Էն առաջ մեր քաջ նախարարները այրեցին, որպէսզի անտէր անտիրական ժողովուրդը դիւրութեամբ կոտորեն: Միշտ միեւնոյն քաղաքականութեան հետեւած էր:

Այս միջոցին տէր Յուսիկ տեղէն ելաւ, սուրճ պատրաստելու. էֆէնտին Թող չէր տար որ նեղութիւն քաշէ: Բայց դուռը բացուեցաւ. ժամկոչը երկու սուրճ կը բերէր: Տէր Յուսիկ ներողութիւն խնդրեց, որ սիկառ չի կրնար հրամցնել, վասն զի ինքը ծխող չէր: Էֆէնտին հատ մը գրպանէն հանեց, ու սուրճը խմելով, խօսակցութիւնը շարունակեց:

— Է՛, նայինք, տէր հայր, ե՞րբ կը մեկնիք, հարցուց:

— Շիտակը, էֆէնտի, որոշ բան մը չեմ գիտեր: Կը Մօսկուա Նոր Պատրիարք պիտի ընտրուի, կ'ըսեն: Կը յուսամ որ Սրբազանը ամէն դիւրութիւն կ'ընծայէ: Բացակայութիւնս շատ տարի տեւեց, ժողովուրդը կը սպասէ: Ընելիք շատ բան կայ:

— Ի՞նչպէս, իմացա՞ք բան մը, ձեր գեղն ալ դէպք պատահե՞ր է, շատ դժբախտութիւններ տեղի ունեցերեն:

— Ատ մասին փառք նախախնամութեան, էֆէնտիս, լսեցի որ մեր գեղը անփորձ մնացեր է:

— Ի՞նչ կ'ըսէք, ատ ի՞նչ հրաշք է:

— Էֆէնտի, միակ պարզ հրաշք մը չէ:

— Հապա՞:

— Մեր տղաքը ժամանակին խելք ըրեր և քանի մը հրացան առեր պահեր են, քիչ մըն ալ զինավարժութիւն սովրելով: Խուժանը դրսէն մեր գեղին վրայ յարձակում ըրած ատենը, տղաքն ալ անոնց վրայ եւ Թշուառականները լեղապատառ կը փախչին: Երիտասարդները անոնց ետեւէն կը վազեն և ուրիշ հայ գեղերու ալ օգնութեան հասնելով զանոնք ալ փրկեր են: Ա՛խ, էֆէնտիս, եԹէ ամէն քաղաք ու գեղ ալ սանկ

նախատեսութիւն ունեցած ըլլար, բան մը չէր պատահէր:

Այս տեղեկութիւնը լսելուն՝ էֆէնտին պահ մը մտախոհ լուռ մնաց: Կը հասկնար թէ «ժողովուրդի խոհեմութիւնը զէնք ունենալու եւ զինավարժութեան մէջ կը կայանայ: Հետաքրքրութիւնը արթնցաւ, եւ տէր Յուսիկէն քանի մը տեղեկութիւններ ուզեց. կը զարմանար թէ անծանօթ գեղի մը մարդիկ ի՛նչպէս եղեր է որ կրցած են հեռաւոր ապագան նախատեսել:

Քահանան համառօտակի մը պատմեց տարիներէ ի վեր տեսնուած պատրաստութիւնները, բայց առանց ինքզինքը մէջ խառնելու, ամէն ինչ երիտասարդներուն կազմած ընկերութեան վերագրելով:

— Հէ՜յ, հէ՜յ, ըսաւ էֆէնտին, մենք ալ հա՞յ ենք եղեր, մենք ալ բան գիտենք եղեր, իբր թէ ազգին մէջ կարեւոր դեր մը ունէինք: Ժողովուրդը ինքը իր գլխուն, մենէ աւելի աղէկ գիտէր թէ խոհեմութիւնը ի՛նչ ընել կը պահանջէ:

Ազգեցիկ այդ Հայը իրեն պատահած դէպքերէն ի վեր ջղային գրգռման մէջ էր: Իր դառնացած սիրտը բանալու եւ խոստովանելու անդիմադրելի պէտք մը կզգար, Հոգին տանջող ցաւը դուրս տալու: Տէր Յուսիկ ըմբռնելով ջախջախուած մեծատունին հոգեբանական վիճակը, չուզեց զանիկա ջլատել: Ընդհակառակը՝ ջանաց զօրացնել այդ հոգին, կազդուրել, վհատումէ փրկել: Հայրապետ էֆէնտին ուժ մըն էր, զոր չէզոքացման վտանգէն հարկ էր փրկել: Ապագային պիտի կրնար իրենց օգտակար ըլլալ: Տէրտէրը իր նախկին հակառակորդը իր խուցը, այսինքն իր ոտքը տեսնելէ ի վեր՝ այս մտածութիւնը ունեցած էր եւ ըստ այնմ կը խօսէր: Ուստի անոր յուսահատական վերջին յայտարարութիւններուն պատասխանեց:

— Էֆէնտի, այդպէս մի՛ ըսէք: Այն բոլոր Հայերը որ իրենց ազգը կը սիրեն ու անոր օգուտը կը

փափաքին, անոնք ամէնքն ալ միեւնոյն կերպով չեն կրնար մտածել: Ո՞վ կրնար ապագան ճիշդ նախատեսել: Ու յետոյ, ազգերնիս անանկ վիճակի մը մէջ է որ տեղ մը օգտակար սեպուած գործը ուրիշ տեղի համար կրնայ վնասակար ըլլալ: Ու ինչ որ քաղքի մը փրկութիւնը կ'ըլլայ: Իրաւ է որ մեր գեղը ո՛եւ է աղէտ չպատահեցաւ, շնորհիւ ժողովուրդին զէնքերուն, բայց լսեցինք որ հոս Օրթագեղ ալ բան մը չէ պատահած:

— Չէ՛, փա՛ռք Աստուծու, հոս ալ մէկուն քիթը չարիւնեցաւ, պատասխանեց Օրթագեղի խնամակալը զգածեալ համեստութեամբ:

— Բայց Օրթագեղ ալ զէնք չի գործածեցիք, շարունակեց տէրտէրը: Այդ թաղն ալ հրամանքներնուդ զգուշաւոր հեռատեսութեամբը փրկուեցաւ: Կը տեսնենք թէ տեղ մը քաղաքագիտական վարմունքը կրնայ օգտակար ըլլալ, ուրիշ տեղ մըն ալ զէնքի վարմունքը: Ամէն միջավայրի Հայերը իրենք իրենց կացութեանը համեմատ հոգալու են ինքզինքնին:

Հայրապետ էֆէնտին որքան աւելի մօտիկ ընէր տէր Յուսիկը, այնքան աւելի կը սիրէր զանիկա: Կը հասկնար թէ այդ Հայաստանցին ոչ միայն զօրաւոր նկարագրի տէր խելացի մէկն էր, այլ եւ չա՛տ փափկանկատ: Անոր խօսքերը թեթեւցուցին սրտին վրայի ծանրացած բեռը: «Ա՜խ, կը մտածէր ինքնիրենը, եթէ սանկ շատ մը տէրտէր ունենայինք, ազգը ա՛լ ի՛նչ կուզէր»: Եւ նոյն րոպէին, տէրտէրոջ խօսքերուն տըպաւորութեանը ներքեւ, որոշեց ազգին տէր Յուսիկին պէս քահանաներ պատրաստելու համար ամէն ջանք ընել: Այս որոշումը նոր հոգի տուաւ իրեն. մէկէնի մէկ զինքը նոր մարդ ըրաւ: Իր կեանքը մեծ նպատակ մը ունէր: Անցեալը անցած էր. նայելու էր ապագային: Իր խորհուրդները րոպէաբար ցոլացեր էին տէր-

տէրին խօսքերուն՝ իր մտքին տուած զարկերէն։

Մութը կը կոխէր։ Հիւրը ոտքի ելաւ մեկնելու։

— Տէր հայր, ըսաւ, թերեւս երկար ատենն ալ չտեսնուինք։ Աստուած բարի ճամբորդութիւն տայ։ Երկիրդ եթէ բանի մը պէտք ունենաս, Պատրիարքարանին միջոցաւ ինծի հաղորդէ, պէտք եղածը ընեմ։

— Աստուած պակաս չընէ, էֆէնտի։

Եւ էֆէնտին յառաջացաւ դէպի տէրտէր, և անոր ձեռքերը համբուրելու համար քաշած ատենը, իր գըրպանէն պզտիկ քսակ մը հանեց, մէջը լեցուն ոսկի, և քահանային ձեռքը դնել ուզեց։ Անիկա ետ ետ գնաց։

— Կ'աղաչեմ, էֆէնտի, նեղութիւն մի կրէք։ Ես բանի մը պէտքութիւն չունիմ։ Ուրիշ աւելի նեղութիւն ունեցողներ կան։

— Չէ՛ տէր հայր, չէ, առ, աս քեզի համար չէ։

Ու ծանր, խորհրդաւոր ձայնով մը ցածկեկ, աւելցուց.

— Ժողովուրդիդ համար վառօդ, հրացան գնէ։ Խոհեմութիւնը զէնքին մէջն է՛։ «Որ ո՛չ սուր առցէ, սրով անկցի։»

Տէրտէրը նուէրն ընդունեց, և էֆէնտիին երեսը նայելով, ժպտուն։

— Աս կարմիր ժամուց է ըսաւ։

Ու երկուքին աչքերը իրարու հանդիպեցան։ Անոնց մէջ կը վառէր հայ աղքատին ու հայ հարուստին հազար տարուան ատելութիւնը մահմետական թշնամիին դէմ։

ՊԵՏԱԿԱՆ ԳՐԱԴԱՐԱՆ
Библиотека
ՀՍՍՀ
им. Мясникяна
Ա. ՄՅԱՍՆԻԿՅԱՆԻ ԱՆՎԱՆ

СНХ—Арм. ССР
Управление деревообрабатывающей
и лесной промышленности
Ф-ка школьных принадлежностей
г. Ереван

Формат 222х314, артикул 1113
Цена 16 коп

ՀՀ Ազգային գրադարան
NL0405617
ՀՀ Ազգային գրադարան
NL0405616

54457